
હિંદના ઇતિહાસનો મુખ્તેસર હેવાલ.

કિંમત ૦-૫-૬

હિંદના ઇતિહાસનો મુખ્તેસર હેવાલ.

કેટલાક ઐતિહાસિક ગ્રંથોના આધાર પરથી.

ગુજરાતી ઉંચાં તથા ઇંગ્રેજી ઉતરતાં ધોરણ
શીખનાર વિદ્યાર્થીઓની સુગમતા સાર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.
મો. જે. બારોટ.
મહુધા—ખેડા.

આવૃત્તિ છઠ્ઠી.

નડીયાદ "સત્યસાગર" પ્રેસ.
સન. ૧૮૮૮.—સંવત ૧૯૪૪.
કિંમત ૦-૫-૬

हिंदना इतिहासनो मुख्तेसर हेवाल.

પ્રકરણ ૧ લું.

भूगोळविषय.

હકીકત—હિંદુસ્તાન એ ત્રિકોણાકારે છે. તે મધ્ય એશિઆથી દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર સુધી વધેલો છે. ઉત્તરે હિમાલય પર્વત; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા સુલેમાન ને હાલા પર્વત; પૂર્વે હિંદી મહાસાગર ને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ અને દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે. બીજા મુલકથી આવવાને વાવ્ય તથા ઈશાન તરફ બે રસ્તા છે. વાવ્ય તરફ અફઘાનીસ્તાન ને બલુચિસ્તાન છે, તથા ઈશાન તરફ બ્રહ્મદેશ છે. રાજધાની કલકત્તા છે. હિંદની ૧૯૦૦ મૈલ પહોળાઇ તથા તેટલી લંબાઇ છે, ૨૫ાા કરોડ માણસની વસ્તી ને ૧૫ લાખ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ છે.

હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી બરાબર નિરીક્ષા કરીને જોઇએ તો હિંદના ત્રણ મોટા પ્રદેશ પડેલા જણાયછે.(૧)હિમાલયનો પ્રદેશ, (૨) નદીઓનો પ્રદેશ અને (૩) દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) હિમાલયનો પ્રદેશ—આ બરફસ્તાનમાં હિમાલય પર્વત તથા શીવાલિક પહાડ, એ બે શાખાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં એક બીજાને સમાંતર રહેલી છે. એનું મોટું શિખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે. એ હારની પશ્ચિમ તરફ મોટી ખીણો છે, તેમાંથી સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે નદીઓ નીકળેછે. હિમાલયની ઉત્તરે ટિબેટ દેશ છે. તે દુનીઆમાં સૌથી ઉંચો પ્રદેશ છે. તેની ઉંચાઈ ૧૬ હજાર ફીટ છે. ઉત્તર તરફથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો રસ્તો ઘણો વિકટ

છે. કેટલાક પહાડી હિંમતવાન વેપારી ઘેટાંનાં ચામડાં પહેરી ખચ્ચર, ટટુ વગેરેની મદદથી હિમાલય ઓળંગી હિંદમાં આવે છે.

अ શાખાઓ—હિંદની ઉત્તરે બેવડા કોટ રૂપે એ હાર રહેલી છે, તેની બંને બાજુમાંથી દક્ષિણભણી મોટી શાખાઓ નીકળે છે. ઈશાનભણી આવેલા પટકોઇ અને નાગના પહાડ છે. એ શાખાના મૂળમાં બ્રહ્મપુત્રા નદીનો માર્ગ છે. વાયવ્ય તરફ આવેલી શાખાઓ દક્ષિણે સમુદ્ર સુધી આવેલી છે. તેનાં સફેદ પહાડ, સુલેમાન, હાલા વગેરે જુદાંજુદાં નામ છે. એ શાખાના મૂળમાં ખાઇબર નામે મોટો રસ્તો છે. તેમાંથી કાબુલ નદી વહીને સિંધુને મળેછે. હિંદની અનેઅફઘાનીસ્તાનની વચ્ચે એ શાખામાંથી આવવા જવાને ચાર મોટા રસ્તા છે. ઉત્તરે બૈબરઘાટ ને ત્યાંથી અનુક્રમે ઉતરતાં કુરમઘાટ, ગ્વાલેરીઘાટ, અને બોલનઘાટ આવેછે.

ब જળાશય—કોટરૂપી હિમાલય પર્વત, શત્રુનો અટકાવ કરે છે એટલુંજ નહીં પણ હિંદના લોકોને અન્ન, પાણી તથા ધન મેળવવાનું મોટું સાધન છે. કેમકે દક્ષિણના ઉષ્ણકટીબંધના સમુદ્રોમાં ઉનાળામાં જે પુષ્કળ વરાળ એકઠી થાય છે તે મોસમના પવનથી ઉત્તર તરફ આવેછે. ને તેહિમાલયને અથડાઈ ઠંડી પડી, તેના દક્ષિણ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ આપેછે. ઇશાન તરફના ઢાળમાં આવેલા આસામમાંના ચીરાપુજી નામે ડુંગરમાં ચોમાસાનો પવન વેહેલો અથડાવાથી ત્યાં આખી દુનિઆના બધા ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે. દર વરસે લગભગ ૫૨૩ ઈંચ વરસાદ વરસે છે. સન ૧૮૬૧ ની સાલમાં ૮૦૫ ઈંચ એટલે(૬૭ ફુટ) ત્રણ માળનીહવેલી ડુબી જાય એટલું બધું પાણી પડયુ હતું. હિમાલયના પ્રદેશમાં વાંસ, કોયલા, દેવદાર, જવ, બાજરી અને ચાડ એ મુખ્ય પેદાશ છે.

નીકળનારી નદીઓ—૧ હિમાલયની ઉત્તર તરફની ખીણ-માંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાં સિંધુ, બ્રહ્મપુત્રા, ગંગા અને સતલજ એ મુખ્ય છે. બધી નદીઓનાં મૂળ પાસે પાસે છે. સિંધુ અને સતલજ નદીઓ પ્રથમ પશ્ચિમ ભણી વહીને આગળ જતાં હિમાલયના દક્ષિણ તરફના ઢાળને રસ્તે નીચે ઉતરે છે. તેમની લંબાઈ લગભગ ૧૯૦૦ મૈલ છે.

નદીઓનો પ્રદેશ—હિમાલયની દક્ષિણમાં જે મોટાં મેદાન આવેલાં છે તેમાં વેહેનારી નદીઓના પ્રદેશને **નદીઓનો પ્રદેશ** કહેછે. તેનો વિસ્તાર પૂર્વે બંગાળી અખાતથી પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર સુધી છે. એપ્રદેશમાં ધનવાન, હિંમતવાન ને ઘાડી વસ્તીવાળા પ્રાંત આવેલા છે.તેની આજુ બાજુ નીચલો બંગાળા, આસામ, અયોધ્યા, વાયવ્ય પ્રાંત, પંજાબ, સિંધ, રજપૂતસ્તાન વગેરે મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે; ને તે બધામાં લગભગ ૧૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

બ્રહ્મપુત્રાને ઝાઝી નદીઓ મળતી નથી, તેમ તેને કાંઠે ઝાઝી વસ્તી પણ નથી. ગંગા નદીને, જમના, ઘોઘરા, ગોમતી વગેરે ઘણી નદીઓ મળે છે. ગંગા જમનાંના મૂળને, ગંગા નદીને, ગંગા જમનાંના સંગમ ઉપરના અલ્હાબાદ શેહેરને, તથા તે નદી સમુદ્રને મળે છે, ત્યાં આગળની જગાને હિંદુ લોકો પવિત્ર ગણેછે.

નદીઓથી થતાં કામ—(૧)ડેલ્ટા એટલે નદીના મુખ પાસે ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ બને છે. (૨) ખાડીઓ બને છે. (૩) ખેતરોને પાણી પાય છે ને માલ લઇ જાયછે.(૪)રેલ વગેરેથી નુકશાન કરે છે. (૫) સારો પાક થાય છે—બંગાળાની નદીઓના રસાળ પ્રદેશમાં વરસમાં બે ત્રણ પાક ઉતરે છે. ડેલ્ટાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. બંગાળામાં જુદી જુદી પચાસ જાતની ડાંગર થાય છે. આશામમાં ચાહ,

અને કાશીની આજુ બાજુ અફીણ થાય છે. તે શિવાય શેતુર, **સણ,** રંગના પદાર્થ, નાળીએરી તૃણવૃક્ષ,ઘઉં, જુવાર, બાજરી વગેરે થાય છે.

(૩) **દક્ષિણનો ઉંચો પ્રદેશ**—એને અસલ દક્ષિણ દેશ કહેતા. એ દ્વીપકલ્પ છે. એમાં મધ્ય પ્રાંત, વરાડ, મદ્રાસ ઈલાકો, મહિસુર, નીજામનું રાજ્ય વગેરે કેટલાંક રાજ્યઆવેલાંછે. ગંગા નદીના પ્રદેશની દક્ષિણથી એની હદ શરૂ થાય છે. ઉત્તર બાજુને પશ્ચિમ છેડે ઉંચો આબુ પર્વત આવેલોછે. તેના ઉપર શ્રાવક લોકોનાં શોભાયમાન દેરાં છે. એ પ્રદેશની પૂર્વ બાજુએ વિંધ્યાચળ, સાતપુડો અને કૈમુરના ડુંગર ઠેઠ રાજમહાલના ડુંગર સુધી આવેલા છે એની પૂર્વે પારસનાથનો ડુંગર જૈન તિર્થ છે.

દેખાવ—એ ત્રીકોણાકાર ઉંચ પ્રદેશમાં પર્વતની હાર, મોટાં વન, શિખર, ખેડાણ પ્રદેશ વગેરે આવેલાંછે. એ પ્રદેશની પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દીશાએ મોટા બે ઘાટ આવેલા છે. પૂર્વ તરફનાને પૂર્વઘાટ ને પશ્ચિમ તરફનાને પશ્ચિમઘાટ (સંહ્યાદ્રી) કહે છે. પૂર્વઘાટ તૂટક છે, ને પશ્ચિમઘાટ દરિયા વચે સીધી આડ રૂપે છે. તેની ને દરિયા વચ્ચેની સાંકડી પટીને કોકણ પટી કહે છે. એ બંને ઘાટ દક્ષિણમાં નીલગીરી પાસે જોડાઈ જાય છે. એ હારમાં ઉંચામાં ઉંચું શિખરમહિસુરની દક્ષિણમાં દોદાબેટ્ટા કરીને છે.

નદીઓ—એ ત્રીકોણાકાર પ્રદેશમાં નદીઓ જુદી જુદીદિશાએ વહેછે. ઉત્તર તરફ વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગાને મળે છે. તેની દક્ષિણે નર્મદા તથા તાપીવહે છે. ને પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતને મળેછે. પછી પશ્ચિમઘાટ આવેછે. તેમાંની ગોદાવરી, કૃષ્ણા,કાવેરી વગેરે નદીઓ,પૂર્વે બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

જંગલની પેદાશ—આ પ્રદેશમાં જંગલ ઘણાં છે. તેમાં સાલ,

અબનુસ, સીસમ, સાગ વગેરે ઇમારતી લાકડુ થાય છે. ને ઘાટપર ઘણી જાતની વનસ્પતિ ઉગે છે. સપાટ પ્રદેશમાં બાજરી, કપાસ, ઘઉં વગેરે થાયછે. ને રૂ,તથા ઘઉંપ્રદેશ ચડે છે. એ પ્રદેશમાં કોયલા, લોઢાની કાંકરી, સોનું વગેરે ખનીજ પણ નીકળે છે.

બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ—એમાં ઇરાવતી નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. એની પૂર્વે ઈરાવંતી, પશ્ચિમે બંગાળી અખાત ને મધ્યે ડુંગરાની હાર છે તેને **યોમા** કહેછે. તે મુલક ઇગ્રેજને તાબે છે સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ જે હાલ ઇંગ્રેજી રાજ સાથે જોડી દીધો છે, તેમાંથી ઈરાવતીને વાટે પુષ્કળ સાગ આવે છે. ઇરાવતીની સપાટ ખીણમાં ડાંગર તથા તમાકુ ઘણી થાય છે. તમાકુનાં પાંદડાંની બીડીઓ બ્રહ્મી સ્ત્રી પુરૂષ પીએ છે. આરાકાન, પેગુ અને ઈરાવતીની ખીણમાં ખનીજ તેલ નીકળે છે. દક્ષિણે આવેલી તીનાસરીમની સાંકડી પટીમાં કલઈ તથા લોઢાની કાંકરી નીકળે છે, બ્રહ્મદેશની મુખ્ય નિકાસ ઇમારતી લાકડું ને ચોખા છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

લોક.

હિંદમાં બે પ્રકારનો મુલક છે. (૧)બ્રિટિશ રાજ્યની હકુમતનો ને (૨) દેશી રાજ્યનો. આખાહિંદમાં સને ૧૮૮૧ની ગણતરી પ્રમાણે ૨૫ાા કરોડ માણુસની વસ્તી ગણાઇ હતી. તેમાં ૫ાા કરોડ દેશી રાજ્યની ને ૨૦ કરોડ બ્રિટિશ રાજ્યમાં છે. હિંદના ⅓ ભાગમાં દેશી રાજ્યો ને ⅔ માં બ્રિટિશ અમલ છે.

દેશી રાજ્યો—વાઇસરૅાયના નીમેલા રેસિડેંટ કે પોલિટિકલ અધિકારીની મદદ અને સલાહથી દેશી રાજા રાજ્ય ચલાવે છે.

એવા રાજ્યના બાર જથા કરેલા છે. તેમાંથી ૧ રજપુતસ્થાન, ૨ નિઝામનું રાજ્ય, ૩ મધ્યહિંદનું રાજ્ય, ૪ વડોદરાનું ને ૫ મહિસુર. એ વાઈસરૉયની હકુમતમાં છે; ને બાકીના મણીપુરનું રાજ્ય તથા મુંબાઈ, મદ્રાસ, વાયવ્ય પ્રાંતો. મધ્ય પ્રાંતો, બંગાળા ને પંજાબને લગતાં દેશી રાજ્યો સ્થાનિક અધિકારીને તાબે છે.

બાર બ્રિટિશ પ્રાંતો.—બ્રિટિશ હકુમતનાં બાર પ્રાંત કરેલા છે. દરેકને માથે ગવર્નર કે મુખ્ય અધિકારી છે. મુંબાઈ ને મદ્રાસમાં ગવર્નર ને બંગાળા, પંજાબ અને વાવ્ય પ્રાંતોમાં લેપ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનો અમલ છે. તે શિવાય અયોધ્યા, મધ્યપ્રાંત, બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ, આશામ, અને વરાડ, અજમેર ને કુર્ગ એ કમિશનરોને તાબે છે.

વાઈસરૉય તથા મુંબાઈ ને મદ્રાસના ગવર્નરોની નીમણુક મહારાણી કરે છે. તે શિવાયના બધા અધિકારીની નીમણુક વાઈસરૉય કરે છે પણ બંગાળાના લેપ્ટેનેંટ ગવર્નરની નીમણુંક માટે સ્ટેટ સેક્રેટરીની મંજુરી માગવી પડે છે.

નંબર.	નામ.	ક્ષેત્રફળ ચો. મૈલ.	વસ્તી.
૧	બ્રિટિશહિંદ	૮ લાખ	૧૯૯૦૦૦૦૦૦
૨	ખંડિયાં રાજ્ય	૫ લાખ	૫૫૩૦૦૦૦૦
૩	પોર્તુગીઝ સંસ્થાનો	૧૦૮૦	૪૦૦૦૦૦
૪	ફ્રેંચનાં સંસ્થાનો	૧૭૮	૨૭૧૦૦૦
			૨૫॥ કરોડ લગભગ.

લોકના ૪ પ્રકાર—૧ **अनार्य** એટલે મૂળ વતની ૧ કરોડ ૮૦ લાખ છે. (૨) **आर्य** એમાં બ્રાહ્મણ ને રજપૂતો છે. તે ૧ કરોડ ૯૦ લાખ છે. (૩) **हिंदु** એમાં આર્ય અનાર્યથી મિશ્ર થયેલા લોક છે. તેમની વસ્તી ૧૨ કરોડ ૪૦ લાખ છે. (૪) **मुसलमान** ઈ. સ. ૧૦૦૦

ને સુમારે એટલે ઘિઝનીવંશનો અમલ થતી વેળા આવેલા તે ૪ કરોડ ૧૦ લાખ છે એમ ૧૯ કરોડ ૯૦ લાખ માણસ બ્રિટિશ હિંદમાં છે, ને પાંચકરોડ ખંડીયાં રાજ્યની વસ્તી પણ ઉપલી ચાર જાતોમાંની છે

પ્રાચીન જાતો—હિંદના પ્રાચીન ઈતિહાસનું જોઈએ તેવું જ્ઞાન મળતું નથી પણ તેમાં મુખ્ય બે જાતો જમીન માટે લડતી જણાય છે. (૧) આર્ય-તે ગૌરવર્ણી, પ્રૌઢ ભાષા બોલનારી ને ઉત્તમ દેવપુજક હતી, તે વાયવ્યકોણથી આવી. (૨) અનાર્ય-આ જાત હિંદની અસલ વતની છે. નવાલોકે તેને પર્વતમાંથી હાંકી કાઢી, તથા ગુલામ બનાવી. એબે જાતોની વચ્ચેનો જથો હાલ હિંદમાં ઘણો છે. ને તેઓ અનાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય એમ જણાય છે. એ બે જાતની પછી ઈસ્વીસનના આરંભે ત્રીજી સિથિયન કરીને જાત આવી, અને ત્યાર પછી હજાર વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા.

પ્રકરણ ૨ જું.

अनार्य लोक.

અ હિંદના જુના વતનીને **અનાર્ય** કહે છે. તેઓએ પોતાની કાંઇ હકીકત લખી રાખી નથી, પણ તેમનાં કરેલાં કામ **પાષાણચક્ર,** પાળીયા, પથ્થરના ઢગલા, વગેરે પાછળ રહેલું છે. એ પાળીયા અને પથ્થરની નીચે તેઓ મડદાંને દાટતા. એ કબરો પરથી માલમ પડે છે કે તેઓ જુના વખતમાં માટીનાં ગોળ વાસણ વાપરતા; લોઢાનાં હથિઆરથી લઢતા અને ત્રાંબા સોનાનાં ઘરેણાં પહેરતા. એમની પહેલાં થઇ ગયેલા લોકો ચકમક અને પથ્થરનાં હથિઆર વાપરતા. તેની નિશાનીઓ નર્મદાના પ્રદેશમાં હાથ લાગે છે.

આર્ય લોકે તેમને દસ્યુ એટલે દુશ્મન અને દાસ કહ્યાછે. તેઓ

રંગે કાળા હતા, ચેહેરો ચપટો માંગોલી હતો, ને નાક ચપટાં હતાં. સીકંદરે પણ. એમની બદસુરતી વિષે ટીકા કરી છે. વેદમાં તેમને માટે યજ્ઞ ભંગ કરનાર, માંસ ખાઉ, અનાડી, વગેરે ઘણાં તીરસ્કાર ભરેલાં વિશેષણ લખેલાં છે. પરંતુ એ વખતની બધી જાતો છેક જંગલી નહોતી. કેટલીએક સુધરેલી પણ હતી એમાંની કેટલીક જાતો હજી હિંદના પહાડોમાં કંઇક કંઈક રહેલી છે, તેઓની રૂઢીઓ અને ધર્મ વિધિ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેમાંની કેટલીકની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે–

૧ આન્દામાન બેટના રહેવાશી—બંગાળી અખાતના અનાર્ય લોક સૌથી વધારે જંગલી હાલતમાં છે. સને ૧૮૫૫માં અંગ્રેજ સરકારે ત્યાં થાણું બેસાડવાની ગોઠવણ કરી,તે વેળા ત્યાં માંસ ખાનારા નાગા લોક જોવામાં આવ્યા, તેઓ ખુશીની વખતે રાતી અને શોકની વખતે કાળી માટી શરીરે ચોપડતા, તેમનાં નામ જન્મ્યા પહેલાં પાડતા, તેથી સ્ત્રી કે પુરૂષનાં સામાન્ય જાતીનાં નામ પડતાં; રોગ ફેલાવનાર એક દેવને તેઓ માનતા. પાંચ વર્ષ સુધી તેમણે તીર કામઠાથી સરકારી અમલદારો સાથે લડાઇ કરી. આખરે તેમને છાપરાં બાંધી આપી તેમાં વસાવ્યા; ને ધીમે ધીમે શાંત પાડ્યા.

૨ મદ્રાસ ઇલાકાના ડુંગરી લોક—મદ્રાસ ઈલાકાના દક્ષિણમાં આવેલા અનમૈલ નામે ડુંગરોમાં ઘણીઅનાર્ય જાતો રહે છે, ૧ પુલીઅર નામે લોક, લાંબા વાળવાળા, જંગલી દેખાવના, ઉંદર તથા બીજાં નાનાં પ્રાણી અને જંગલી વનસ્પતીનો અહાર કરનાર ને દૈત્ય પૂજક છે. ૨ મુન્દન વેર નામે બીજી જાત છે, તે ભરવાડની પેઠે રખડતી અવસ્થામાં રહેછે, ને પાંદડાંની ઝુંપડી કે કોતરમાં રહેઠાણ કરે છે. ૩ કદર (ડુંગરોના ધણી) લોકો જાડા હોઠ વાળાને નાના

શરીરવાળા છે. તેઓ શિકારપર ગુજરાન ચલાવે છે. તથા તેમનાથી હલકી જાતોપર અમલ ચલાવે છે. તેમની સમાધિ ડુંગરોમાં છે. ૪ નેર નામે નૈરૂત્ય તરફ રહેનાર લોકમાં એક સ્ત્રીને ઘણા ધણી કરવાનો રીવાજ છે, ને પોતાના છોકરાને વારસો ન આપતાં બેનનાં છોકરાંને આપે છે.

મધ્ય ભાગના અનાર્ય—મધ્ય પ્રાંતમાં અનાર્ય લોકની ઘણી જાતો વસે છે. બધામાં સુધરેલી ગોંડ નામે જાત છે, બીજી જાતો જંગલી છે, ને શિકાર કરી જંગલમાં પડી રહેછે. તેઓ ચકમકના તીરો મારવામાં હુશિઆર છે. "મારી" નામે જાત ઘાસના ઝુંપડામાં રહે છે ને અજાણ્યા માણસને જોઇને નાસે છે.

૪ ઓરીસાની પાંદડાં પહેરનારી જાત—હિંદની પૂર્વમાં આવેલાં ઓઢીઆના સંસ્થાનમાં એક ગરીબ જાત રહે છે. તેમની દસ હજારની વસ્તી છે. તેમને **પતુઅ** એટલે પાંદડાં પહેરનાર કહે છે. થોડાં વરસપર તેમનાં બૈરાં નવસ્ત્રાં ફરતાં. ફક્ત કેહેડે મણકાની માળા પહેરી તેની આગળ પાછળ પાંદડાંનો ઝુમખો લટકાવતાં. સન ૧૮૭૧ પછી તેઓ કંઇક સુધર્યાં છે.

૫ હિમાલયની જાતો—હિમાલયના ઢાળ તથા ખાંચામાં ઘણી અનાર્ય જાતો છે. આસામના કેટલાક ડુંગરી લોકોમાં ગાઉને માટે કે બીજું અંતર જાણવાને માટે શબ્દ નથી. પણ માર્ગમાં તમાકુ કેટલી ખાધી કે પાન કેટલાં ચાવ્યાં, તે પરથી ચાલવાનું માપ કાઢેછે. કામ કરવામાં સુસ્ત, વિકાળ, કાળા, ને શરીરે ઠીગણા છે. અસલ તેઓ લુટફાટ વગેરે હલકાં કામ કરી ગુજારો કરતા પણ તેમને હાલમાં સરકાર, ચોકીદાર બનાવી ખોરાકી પોષાકી પુરી પાડે છે.

વ વધારે સુધરેલી અનાર્ય જાતો—ત્રણ હજાર વર્ષપરની વેદના કવીઓએ વર્ણવેલી ઉપર કહી તેવી જાતો સિવાય સુધરેલી અનાર્ય જાતો પણ હિંદમાં ચોતરફ રહેલી છે. તેમાં સંતાલ અને કંધ એ મૂખ્ય છે.

૧ સંતાલ લોક વિષે—નીચલા બંગાળામાં ગંગા નદીની આસપાસ આવેલા પ્રદેશમાં આ લોક રહે છે. એઓની વસ્તી દશ લાખની છે. તે ખેતી કરી એક ઠેકાણે રહી પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. ગામનો વહીવટ તે ગામનો મુખી કરે છે. તેના હાથ નીચે એક મદદગાર મુખી ને ચોકીદાર હોય છે. મુખી તથા મદદગાર મુખીની આજ્ઞામાં તેમને પરણતાં સુધી બરાબર રહેવું પડે છે. તેમનામાં હિંદુના જેવો જ્ઞાતિ ભેદ નથી; પણ સાત શાખા છે ને તે બધાનો પૂર્વજ એકજ માને છે. આખું ગામ જોડે ઉજાણી શિકાર ને દેવપુજન કરે છે. ગુનેગાર માટે ન્યાતથી બહાર કાઢવા, એ એક સજા હતી. ભારે ગુન્હા માટે ગામમાંથી કાઢી મેલતા. તેમ ન્હાના અપરાધ માટે ગામને ઉજાણી આપવાની શિક્ષા થતી.

ક્રિયાઓ—તેમનામાં બાળલગ્ન નથી. ૧૫-૧૭ વર્ષની ઉમરે જુવાન સ્ત્રી પુરૂષો મન ગમતાં લગ્ન કરે છે. લગ્નક્રિયાની અંતે કન્યાના પીયરીયાં પોતાની દીકરીનો સંબંધ હવે તૂટયો, તે બતાવવાને સળગતા અંગારા સાંબેલા વતી કચરે છે; ને પાણી છાંટી ઓલવી નાંખે છે. સ્ત્રીનું સન્માન કરે છે. પેહેલી સ્ત્રી વાંજણી હોય તોજ બીજી પરણે છે. મડદાને ક્રિયા કરી બાળે છે ને તેની ખોપરીના ત્રણ કડકા દામોદરા નદીમાં નાખે છે.

ધર્મ—ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાનતા ઘણી છે. આખા જગતનો એક દયાળુ નિયંતા છે તેની તેમને ખબર નથી. તેઓ જાણે છે કે પૃથ્વી

રાક્ષસોથી ભરપૂર છે ને તેની કરડી નજર ન આય માટે તેને બ-કરાં વગેરેનો ભોગ આપેછે, ભૂત, પીશાચ, વૈતાલ વગેરેને ખુશ રાખવા જોઇએ. એમ તેઓ માને છે. ઝાડોમાં ભૂત રહેછે એમ માની દરેક ઝાડને તેઓ પૂજે છે.

ઇતિહાસ—અઢારમા સૈકાની આખર સુધીમાં તેઓ આજુ બાજુનો પ્રદેશ લૂટી ગુજારો ચલાવતા પણ હાલમાં ઠરી ઠામ બેઠા છે. પોતાના બાપનું દેવું દીકરાએ આપવું એમાં તેઓ ઘણી આબરૂ માને છે. સને ૧૮૮૫ માં તેમણે જબરૂં તોફાન મચાવ્યું હતું. છેવટે એ બંડ ઘણી મેહેનતે સમાવ્યું. ને તેમને એક અમલદાર આપી, સાદી રાજધાની ઠરાવી આપી, હાલ તેઓ આબાદ હાલતમાં છે.

(૨) કંધ અથવા કોંધ લોક વિષે—કંધ=પર્વતમાં રહેનાર ઓરિસ્સાની આજુ બાજુ આવેલા પહાડોમાં તેમની વસ્તી આશરે એક લાખની છે. તેમનામાં મુખ્ય સત્તા વડીલને હાથ રહેછે. કુટુંબમાં બાપ જીવતો હોય ત્યાં સુધી મોટા દીકરાનું કંઈ ચાલતું નથી બધા એક ઘરમાં રહી મોટી માનું રાંધેલું જમે છે, એમના ટોળાની મોટી શાખામાં જે મોટો દીકરો હોય; તે આખા ટોળામાં ઉપરી બનેછે. પણ તે લાયક ન હોય તો કાઢી મુકે છે.

વરવાદ ને સજાની રીતો—ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૩ માં તેમને માટે સરકારે કાયદા ઠરાવ્યા ત્યારથી ખુનને બદલે ખુન કરવાનો ધારો બંધ પડયો. નહિતો મરનાર આદમીના કુટુંબી મારનારનો ઘાત કરતા, પણ મરનારના કુટુંબને અનાજ વગેરે આપી સમજુત કરે તો માફ થતું; જે માણસ જખમી થાય તેને જખમી કરનારે પાળવો જોઈએ. ચોરેલા માલનું મૂલ લેતા. બે વાર ચોરી કરતાં પકડાય તેને નાત બહાર મૂકવાની ભારે સજા કરતા. અને અપુત્ર મરનારની મી-

લકત બીજા વડીલને મળે છે સ્ત્રીને મીલકત લેવાનો હક નથી.

ખેતી—હિંદુની પેઠે એકજ ઠેકાણે રહી કે અનાર્યની પેઠે ઠામ ઠામ ભટકતા રહી ખેડ કરતા નથી, એક ઠેકાણે લાંબી મુદત રહે ને ત્યાંનો કસ જાય ત્યારે બાર ચૌદ વરસ પછી બીજું ગામ વસાવી ત્યાં રહેછે.

લગ્ન વિષે—ઉજાણી કે મેળામાં કંધ લોક ભેળા થયા હોય તેમાંથી બળાત્કારે કન્યા ઉપાડી જવી, એ તેમનાં લગ્ન છે. પછી વરનો બાપ કન્યાનું મૂલ આપે છે. પોતાના દીકરાથી મોટી ને મજબુત કન્યા પસંદ કરે છે. દીકરો મોટો થતા સુધી કન્યા પોતાના સાસરામાં ચાકર માફક રહે છે. પુરૂષો નાના હોવાથી બૈરીઓ તેમના પર સત્તા ચલાવે છે. એક બાયડી જીવતી હોય ત્યાં સુધી તેની રજા વગર બીજી બાયડી પરણતા નથી.

વિશેષ હકીકત—આર્ય લોકે તેમને પહાડમાં નસાડયા તે વેળા પહાડમાં જે જંગલી લોક વસતા તેમને કંધ લોકે દાસ કર્યા છે ને કંધ લોકને ખેતી તથા યુદ્ધ સિવાય બીજું ગમતું નથી. તેથી પોતાના ગુલામો પાસે સુતારનું, લુહારનું, ભરવાડનું, કુંભારનું, ગંદકી સાફ કરવાનું વગેરે હલકાં કામ કરાવે છે. ગુલામોથી જમીનદારી, યુદ્ધ કે દેવપુજન થતાં નથી. સંતાલની પેઠે કંધ લોકને પણ ઘણા દેવો છે. સૃષ્ટીમાં ઉત્પન્ન કરનાર શકિત જે પૃથ્વી દેવ, તેને મુખ્ય માને છે. વાવણી, કાપણી વેળા ને આફતને વખતે એ દેવને ભોગ આપતા; ઈ. સ. ૧૮૩૬ થી કંધ લોક બ્રિટિશ આશરા તળે આવ્યા, ત્યારથી નરમેધ બંધ પડયો. તેમના ડુંગરોમાં સડકો કરી છે. તેમની રીતભાતમાં સરકાર હાથ ઘાલતી નથી. હાલ તેઓ આબાદ છે.

(૩) **ત્રણ અનાર્યકુળ**—આશરે ત્રણ હજાર વર્ષની પહેલાં

જ્યારે આર્ય લોકે આ દેશ જીત્યો ત્યારે તેના જે અસલ વતની હ-તા; ને જેઓ હિંદમાં છુટક છુટક રહેલા છે, તેઓ ક્યાંથી આવ્યા તે બરાબર માલુમ પડતું નથી; પણ તેમની દંત કથા તથા ભાષા પરથી તેમનાં ત્રણ કુળ છે. એમ જણાય છે.

પહેલું કુળ—ટીબેટ બ્રહ્મદેશમાંથી આવી હિમાલયની હદમાં રહેલું ને તેમના વંશજો હાલ તે ઠેકાણે છે.

બીજું—એ પણ ઈશાન માર્ગે થઈ બંગાળામાં પેઠેલું જણાય છે ને દક્ષિણ હિંદના પહાડી ઉંચ પ્રદેશની ઇશાન તરફ તેઓ હા-લ રહે છે.

ત્રીજું—(દ્રવીડ કુળ)—તે વાયવ્ય કોણને માર્ગે પંજાબમાં પેઠેલું જણાય છે ને દક્ષિણ હિંદની દક્ષિણના ભાગમાં કન્યાકુમારી સુધી તેમની વસ્તી છે.

અનાર્યનાં સામાન્ય લક્ષણ—તેમની સાથે હેતથી વર્તીએ તો તેઓ સાચા, પ્રમાણીક, નિમકહલાલ, ને માયાળુ જણાય છે. પ-હાડી લોકોમાં સારા સીપાઇ થવાનો ગુણ છે. દક્ષિણની લડાઇઓમાં બ્રિટિશ ફોજમાં મદ્રાસ ઇલાકાના અનાર્ય હતા. પ્લાસીના યુદ્ધમાં પણ અનાર્ય હતા. ગુરખા લોક પણ હિમાલયની અનાર્ય જાત છે. તેઓ બહાદૂર લડવૈયા છે, ને બ્રિટિશ ફોજમાં ઉત્તમ વર્ગમાં ગણાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

आर्यलोक.

એ જાત હિંદના વાયવ્ય ખુણામાંથી હિંદમાં આવી, પ્રાચીન આર્ય જાત કે, ઇંદો જર્મન-કૂળમાંની એ શાખા હતી. એનો મૂળ વાસ મધ્ય એશિઆમાં હતો, ને ત્યાંથી તેની જૂદી જૂદી શાખા

જુદે જુદે ઠેકાણે જઈ વસી. એક શાખા પશ્ચિમ ભણી ગઇ, ને તેના કૂળમાં હાલ રોમન, ગ્રીક, અંગ્રેજ વગેરે છે. બીજી શાખા પૂર્વ ભણી ગઈ, ને હિમાલયના ઘાટોની વાટે હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ. તેમાં મુખ્ય રજપુત, ને બ્રાહ્મણ હતા. પુર્વ અને પશ્ચિમ ભણી ગએલી શાખાઓએ ત્યાંના અસલ વતનીઓને ખશેડી પોતે જમીન પડાવી લીધી. યુરોપનો તથા હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ બાબતનોજ છે.

મુળસ્થાનમાં અવસ્થા.

એશિઆના અસલ રહેઠાણમાં તેમની હાલત કેવી હતી તેનું બરાબર વર્ણન જણાયું નથી, પણ યુરોપ તથા હિંદની બોલી ઉપરથી કેટલીક બીના જણાય છે. તેઓ પોતાનાં ઢોર સહિત જૂદે જૂદે ઠેકાણે ભટકતા, ને અનાજનો પાક કરી ગુજરો ચલવતા, રાંધેલું અનાજ ખાતા, ઘર કામમાં પશુ પાળતા, લોઢાનાં હથિયાર વાપરતા, લુગડાં પહેરતા, ને સખ્ત મેહનત કરતા. વેદના અસલના આર્યોએ ૧૦૦ શિઆળા સુધી જીવવા માગ્યું છે. એપરથી જણાય છે કે અસલ તેઓ ઠંડા મુલકમાં રહેતા.

યુરોપિયન અને હિંદુનું મળતાપણું—હિંદુ, રોમન, ગ્રીક, અને ઇંગ્રેજના પૂર્વજો એક હતા, ને એક દેવને માનતા. હાલ તેમની ભાષાઓ ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે, પણ તે ભાષાના મૂળ જોઇએ તો ઘણી ખરી બાબત મળતી આવે છે. બાપ, મા, ભાઇ, બેન વગેરેનાં નામ હિંદુ, રોમન, ઇંગ્રેજ વગેરેમાં મળતાં આવે છે. જેમ માતૃ એ સંસ્કૃત શબ્દને મળતો, ઇંગ્રેજીમાં મધર, અને લાટીનમાં મેટર છે. એ વગેરે ઘણા શબ્દ મળતા આવે છે, તેમ બંનેના ધર્મનું મૂળ પણ એકજ હતું. પોતાની મૂળ ભૂમિમાં જે પૌરાણિક વાર્તાઓ સાંભળેલી, તેની અસર હિંદુ તથા યુરોપીયનમાં સરખી થઇ

છે. એ બધાં ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે બધાનું મુળસ્થાન એક હતું.

હિંદિ આર્યોનું પ્રસારણ—વેદના મંત્રો હિંદુ શાખાને પોતાના મૂળ સ્થાનથી અગ્નિ તરફ પ્રસરણી જણાવે છે. પ્રથમ કાબુલ આગળ, પછી ગંગા આગળ, ને ધીમે ધીમે દક્ષિણમાં ફેલાએલી જણાય છે. પંજાબમાં તેઓ પોતાની રખડતી હાલત છોડી, નદીઓ જોઇને એક મુકામ રાખી ખેડ કરવા લાગ્યા. તેઓના વેદમાં સિંધુ નદીનાં તથા હિમાલયના ઉત્તર ભાગનાં ઘણાં વર્ણન કર્યાં છે. હિમાલયની ઉત્તરે દેવ તથા શૂરા લોકોને રહેવાનું સ્વર્ગ છે, એમ કહેલું છે.

રૂગ્વેદ અને હિંદની હાલત—હિંદમાંના આર્ય પંજાબમાં વસ્યા. તેની નિશાનીનું મોટું પુસ્તક રૂગ્વેદ છે. તેને હિંદુ લોક અનાદિ એટલે ઇશ્વર રચિત માને છે, ને કેટલાક ઇ. સ. પૂર્વે ૩ હજાર વર્ષપર રચાએલો ગણે છે. રૂગ્વેદ સંહિતામાં ૧૦૧૭ સૂક્ત છે. ને ૧૦૫૮૦ શ્લોક છે. એ ગ્રંથોથી આર્યોની કેટલીક હાલત જણાય છે તેઓમાં ઘણાં ગોત્ર હતાં તેમનામાં ઘણી જાતો નહોતી. ઘરનો પિતા તેજ ગોર હતો. ગોત્રના પીતાનું ને પુરોહિતનું કામ તેમાંનો વડીલ કરતો. મોટા યજ્ઞ વગેરેની ક્રિયા હોશીયાર હોય તે કરે. રાજા ઠરાવવાનું લોકના હાથમાં હતું. સ્ત્રીઓની હાલત સારી હતી. વેદમાં કેટલાંક સુક્ત સ્ત્રીઓએ લખેલ છે. સતી થવાનો ચાલ નહોતો. ધણી ધણીઆણી સંપ સંપી રહેતાં, મડદાંને બાળતા, પુનર્જન્મ માનતા નહીં. તેમનામાં સૂતાર, લુહાર વગેરે કારીગર હતા. તેઓ રથે ચડી લડતા, હાથીએ ચડી ન લડતા, ઘોડેસ્વાર હતા, ખેતી કરતા, ને કેટલાક પોતાની ગાયો સાથે ફરતા હતા. પણ એ તેમનું

ધન હતું, ગોમાંસ ખાતા, સોમ નામે છોડનો દારૂ પીતા ને દેવોને ધરાવતા. એમ તેઓ ઉત્તરમાંથી આવી આગળ વધતા ગયા.

વેદના દેવ—દેવોપર ઘણો ભરોંસો રાખતા. સૃષ્ટિની, સૂર્ય-દેવ, અંધકાર, વૃષ્ટિ વગેરે શક્તિઓ એ તેમના દેવ હતા. સ્વર્ગ પિતાને માટે હિંદુ, રોમન, ગ્રીક વગેરેમાં મળતો શબ્દ છે. ઇંદ્ર દેવ જે વરસાદ આપે છે તેની સ્તુતિ બધાથી વધારે છે. ઇંદ્રથી ઉતરતો અગ્નિ દેવ છે. તોફાનનો દેવ મરૂત છે. ઉષા એ પ્રભાત કરનાર છે. સિવાય સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ વગેરે ઘણા દેવોનું વર્ણન વેદમાં છે. ૩૩ દેવો મુખ્ય છે. ૧૧ દેવ લોકમાં, ૧૧ પૃથ્વીપર ને ૧૧ અધર રહેલા છે.

વેદમાં પરમેશ્વર સંબંધી વિચાર—હિંદના આર્યો પોતાના દેવ ઉપર ઘણી આસ્થા રાખતા, જે દેવની તે ભક્તિ કરતા તેજ દેવ પરમેશ્વર છે, એમ માનતા. ઇંદ્ર, વરૂણ વગેરેને દેવ માની તેમની સ્તુતિ કરતા. વેદમાં એક પરમેશ્વરને પૂજવા વિષે કહેલું છે, પણ તે અસર બીજા દેવની સ્તુતિ કરતાં રહેતી નહીં યજુર્વેદ સંહિતાના એક મંત્રમાં લખેલું છે કે, " પ્રથમ એક સુવર્ણ બાળક જન્મ્યો તેજ પ્રભુ. તેણે પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થાપન કીધાં. તે પ્રાણ દાતા, સર્વ શક્તિમાન, જેની આજ્ઞા સર્વ દેવો કબુલ કરે છે, બધી દુનિઆંપર જેનો અમલ ચાલે છે, ને સ્વર્ગ વગેરેનો ઉપરી છે. કયા દેવને અમે બળિદાન ધરાવીએ ?" એમ કહેલું છે.

પાછલાં વેદશાસ્ત્ર—આર્યનો પ્રથમ ધર્મ ગ્રંથ રૂગ્વેદ હતો, પણ પાછળથી તેના ઉપરથી બીજા ત્રણ વેદ થયા. તે બધા ઈશ્વરે બનાવેલા છે. એમ તેઓ માને છે. બીજો શામવેદ સોમયજ્ઞને માટે બન્યો. ત્રીજો યજુર્વેદ બન્યો. તેમાં મોટા યજ્ઞો વખતે ભણવાના મં-

ત્રો છે. એના કૃષ્ણુ અને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. ૠગ્વેદને છેડે જુના મંત્રો છે. તેનો, તથા બીજા મંત્રો મળીને ૪ થો અથર્વવેદ બન્યો. એ બધાનું પુર ૧ લાખ મંત્રનું છે એમ કહેવાય છે. એ દરેક વેદના ૩ મુખ્ય ભાગ છે. ૧ સંહિતા (મંત્ર)—એમાં સ્તુતિ પ્રાર્થનાનો ભાગ. (૨) બ્રાહ્મણ—એ ગદ્ય ગ્રંથમાં બે ભાગ છે. અરણ્યક અને કર્મ બ્રાહ્મણ. અરણ્યકમાં ૠષિને વર્તવાના નિયમો બાંધેલા છે, અને કર્મમાં ગ્રહસ્થને કરવાનાં કર્મકાન્ડ છે. (૩) ઉપનિષદ્ એમાં આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વીચાર છે. તેની સંખ્યા બાવન છે. ને તેમાં દસ મુખ્ય છે. પછી સૂત્ર થયાં. એ દરેક શાખાનાં જૂદાં જૂદાં છે. એના બે ભાગ છે. શ્રૌત અને ગૃહ્ય. શ્રૌતમાં યજ્ઞ ક્રિયા વગેરેનું વર્ણન, ને ગૃહ્યમાં ગ્રહસ્થના ધર્મ છે. એ બધાને શ્રુતિ (વેદ) એટલે પરમેશ્વરથી સાંભળેલું કહે છે. પછી ૧૮ પુરાણને ૨૨ સ્મૃતિ થઈ. એ બધાં સ્મૃતિ એટલે સાંભળેલું કહેવાય છે.

પાછલી નાતો ને બ્રાહ્મણની વડાઇ—હિંદના આર્યો પ્રથમ પંજાબમાં રહ્યા, ત્યાં દરેક ઘરનો ઉપરી, ગોર, યોદ્ધો ને ખેડુત હતો, પણ પાછળથી રાજાઓએ તેમને મોટા મોટા યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાનાં કામ સોંપ્યાં તેથી તેઓએ ખેતી, યુદ્ધ, વગેરે પડતું મુક્યું ને ગોરપણુંજ રાખ્યું. તેમનામાં પાછળથી કામ પ્રમાણે ૪ ભાગ પડ્યા. ૧ ગોર એટલે બ્રાહ્મણની, ૨ લડવૈયાની એટલે રજપુતો કે ક્ષત્રીની ૩ ખેડુતોની તે વૈશ્ય કહેવાતા, ને ૪ શુદ્ર એટલે અનાર્ય લોકોની. પેહેલી ત્રણ જાતોને દ્વિજ એટલે બેવાર જન્મેલી કહેતા ને ત્રણેનાં દેવપૂજન, વગેરે એકજ હતું. અનાર્ય અથવા શુદ્રને યજ્ઞ વગેરેમાં આવવા દેતા નહીં, જમણવારમાં સામેલ ન રાખતા, ને એકવાર જન્મેલા વગેરે તિરસ્કારના શબ્દોથી બોલાવતા. તેમને

ગુલામગીરી કરવાનુંજ કામ હતું. ચારે વર્ણમાં બ્રાહ્મણે પોતાની વિદ્યાના બળવડે ઉંચપણું પ્રગટ કર્યું. તેઓ કહેતા કે 'બ્રહ્માએ જગત પેદા કીધું, તેના મુખમાંથી અમે પેદા થયા છીયે. ને બીજી વર્ણ ક્ષત્રિ બાહુમાંથી, વૈશ્ય જાંઘમાંથી ને શુદ્ર પગમાંથી પેદા થયા માટે અમે શ્રેષ્ટ છીયે ને તે અધિકાર તેમણે ગુરૂ પદવી લેઈ ટકાવી રાખ્યો, તેઓ પ્રજાના ઉપદેશક ને રાજાના મંત્રી હતા. દેશના દેવોને સંતોષવા, એ તેમનું કામ હતું.

બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ—દરરોજ સ્નાન સંધ્યા વગેરે ૭ કર્મ કરવાં પડતાં, તે સિવાય તેમના જન્મારાના ૪ ભાગ પાડેલા હતા. તેઓ જન્મે ત્યારે બ્રાહ્મણ ન કહેવાતા, પણ જનોઈ સંસ્કાર કરે ત્યારે બ્રાહ્મણ થતા. પછી તેમને ૪ આશ્રમ ભોગવવા પડતા. (૧) બ્રહ્મચર્ય–એટલે નાનપણ તથા જુવાનીનો વખત ભિક્ષા માગી ગુરૂની સેવા ને ભણવામાં જતો. (૨) ગ્રહસ્થાશ્રમ–એટલે લગ્ન કરીને સંસારી કામ કરવું પડતું. (૩) વાનપ્રસ્થ–એટલે વનમાં કંદમૂળ ખાઇ ઈશ્વર ભક્તિ કરવાની હાલતમાં રેહેવું તે. (૪) સન્યસ્ત–સંસારી લાલચનો તથા, સુખ દુઃખ, આશા, ભિક્ષા વગેરેનો ત્યાગ કરી કેવળ પરમાત્મામાં લીન થવું. વગરમાગે જે આપે તે ખાવું, એક ગામમાં એક દિવસ રેહેવું, ને પોતાનો વખત અભ્યાસ અને બ્રહ્મ વિચારમાં કાઢવો.

હાલના બ્રાહ્મણ—આત્મ અભ્યાસી અને ઇંદ્રિયજીત રહેવાનો નિયમ પાળનાર પૂર્વ કાળમાં બ્રાહ્મણ હતા. તેમની ૩૦૦૦ વર્ષની રહેલી અસર હાલના બ્રાહ્મણમાં છે. રજપૂત તથા બીજી ન્યાતોથી બ્રાહ્મણ તુરત ઓળખાઇ આવે છે.

બ્રાહ્મણોની ધર્મવિદ્યા—કેટલોક વખત જતાં બ્રાહ્મણો પો-

તાના ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનમાં વધારે ઊંડા ઉતર્યા; ત્યારે તેમને માલમ પડયું કે વેદના મંત્રોમાં કહેલા, ઈંદ્ર, વરૂણ, સૂર્ય, વગેરે જુદા જુદા દેવ, પરમેશ્વર નથી, પણ એ બધા એક આદી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને ઈશ્વર તો એકજ છે. પણ એ વિચાર તેમણે જાહેર કરી બીજી જ્ઞાતોમાં ન ફેલાવ્યો, તેમને તો બધા દેવ માનવા દીધા, તેમ પોતે પણ બધા દેવોને ઇશ્વરી શકિતના પ્રકાશક તરીકે માન આપવા લાગ્યા ને પોતાની નાતમાં એક અદ્વૈત (બીજો નહી) મતનો બોધ કર્યો, જે આરંભમાં ખરૂં હતું. તેમને પાછળથી એક દેવ અને તેમનાં ત્રણ ગંભીર રૂપ બનાવવાનો વિચાર ઉઠયો. (૧) બ્રહ્મા સરજાવનાર (૨) વિષ્ણુ પાલણ કરનાર (૩) શિવ એ નાશ કરનાર. એમાં વિષ્ણુના, મચ્છ, કચ્છ વગેરે દસ અવતાર થયેલા હતા. વિષ્ણુ અને શિવનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ હાલ પૂજાય છે.

બ્રાહ્મણોનું તત્વજ્ઞાન—બ્રાહ્મણોએ હિંદુ લોકને માટે ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યા પછી તત્વજ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર રચ્યાં. એના મુખ્ય છ ભાગ છે. સાંખ્ય, યોગ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમિમાંસા ને ઉત્તર મિમાંસા (વેદાંત) તે બધાં ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ પર રચેલાં જણાય છે. ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૩૬૦ વર્ષપર રચાયેલું પાણીનીનું વ્યાકરણ, શિક્ષા, નિરૂકત વગેરે એ શાસ્ત્ર શિખવાનાં છ સાધન છે. વખત જતાં સંસ્કૃત ભાષા બગડતી ચાલી ને તેનું પ્રાકૃત રૂપ બન્યું, જેમાંથી હિંદુસ્તાનની બોલીઓ નીકળેલી છે. ધર્મના ગ્રંથોની તો મૂળ ભાષાજ રહી, ને તે ગ્રંથો બ્રાહ્મણોજ વાંચી શકતા, તેથી ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન બ્રાહ્મણોમાંજ રહ્યું.

હિંદની વિદ્યા—ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ર૫૦ વરસ ઉપર એ જાતના મૂળાક્ષર હિંદમાં વપરાતા, પણ બ્રાહ્મણો પોતાની વિદ્યા, શ્લોકમાં

હોવાથી મોંઢે રાખતા. વેદના મંત્રો પછી સાદુ ગદ્ય લખવાની રીત ચાલી હતી પણ બે હજાર કરતાં વધારે વર્ષથી બ્રાહ્મણોએ પદ્યમાંજ પુસ્તક રચ્યાં ને ગદ્યની કળા ઓછી થઇ છે.

બ્રાહ્મણોનું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર—યજ્ઞોના દિવસ મુકરર કરવાને બ્રાહ્મણોએ આકાશનું અવલોકન કરવા માંડી, ખગોળ વિષે જ્ઞાન મેળવ્યું, ઈ૦ સ૦ પુર્વે ત્રણ હજાર વર્ષપર સૂર્ય વર્ષ વિષે વર્તારો કર્યો હતો તે હાલ ચાલેછે. વર્ષના ૩૬૦ દિવસ કરી દર વરસે ૫।, દિવસ ખુટે તેને માટે દર પાંચ વર્ષે એક અધિક માસ ઠરાવ્યો હતો. તેમને ચંદ્ર, ગ્રહો, રાશિઓ, વગેરેનું સારૂં જ્ઞાન હતું. તેમના ખગોળ શાસ્ત્રમાં પાંચ મત છે, તેમાંનો રોમક (રમલના પાસા જોવાનો) મત તેઓ ગ્રીક પાસેથી શીખ્યા હતા. પણ એમનું જ્ઞાન પાછળથી ગ્રીક કરતાં વધ્યું. તેમના પરથી અરબસ્તાન ને યુરોપમાં ફેલાયું. ઈ૦ સ૦ ૧૦૦૦ માં જ્યારે મુસલમાનોના હુમલા હિંદ ઉપર થવા લાગ્યા, ત્યારથી તેમની ખગોળ વિદ્યાની પડતી થઇ, તેમનામાં આર્ય ભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે ઉત્તમ ખગોળ વિત્તા હતા. ને કાશી, ઉજ્જન વગેરેમાં નિરીક્ષા સ્થળ હતાં, જયપુરના જયસિંહ નામના રાજાએ ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૨ માં તારાની ટીપ એક ફ્રેંચને સુધારી આપી હતી.

૨ **વૈદ્યશાસ્ત્ર**—બીજાં શાસ્ત્રની પેઠે આ વિદ્યામાં પણ બ્રાહ્મણો ઉંડા ઉતરેલા હતા. જનાવરનાં મડદાંને જુદી જુદી રીતે ચીરવાનું વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા. બૌધ મતના અધિપતિઓએ માણસ અને પશુને સારૂ દવાખાનાં ને પાંજરાપોળો ઘણે ઠેકાણે કરાવી હતી. આયુર્વેદ નામે ઉપવેદ એ વૈદ્યકનું મોટું પુસ્તક છે. તેના કર્ત્તા પ્રજાપતિ, ધન્વંતરી વગેરે છે. તે પરથી બીજા ગ્રંથો થયા. ગ્રીક લોકો-

ને એમની પાસેથી વૈદક જ્ઞાન મળ્યું. ઇ૦ સ૦ ૮૦૦ માં ખગોળની પેઠે આ વિદ્યા પણ આરબોએ લઇ લીધી ને ત્યાંથી યુરોપમાં ફેલાઇ. યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં જે પુસ્તક બન્યાં છે તેમાં હિંદુ વૈદ ચરક ના મતને અનુસરતી બાબત લીધેલી છે. વૈદકના જુના ગ્રંથોના કર્ત્તા ચરક અને સુશ્રુત છે. તેમાં ચરક જુનો છે. પાછળથી એ શાસ્ત્રની પડતી થઈ. ઇ૦ સ૦ ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીમાં બુદ્ધ ધર્મ જઈ હિંદુ ધર્મ ફરી સ્થાપન થયો, ને ત્યારથી નાતમાં ઘણા વિભાગ પડી ગયા. બ્રાહ્મણો લોહી, માંસ, વગેરેને અડવામાં પાપ સમજવા લાગ્યા. તેથી વૈશ્ય જાતિમાં એ ધંધો ગયો, ને તે પણ વાઢ કાપને માટે છિટ કરવા લાગી. વળી બુદ્ધ ધર્મના વખતનાં દવાખાનાં બંધ થયાં, તેથી પણ એ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન ઓછું થયું ને પછી મુસલમાની રાજમાં હકીમોનું જોર વધ્યું. એ વેળા હિંદુ વૈદક ની છેક પડતી થઈ, પણ હાલમાં બ્રિટિશ રાજ્યમાં એ વિદ્યાની ચડતી થવા માંડી છે.

સંગીતશાસ્ત્ર—ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૪૦૦ વરસ પર તેમણે ગાયનના સાત શૂર શોધી કાઢ્યા હતા. તે ઈરાન અરબસ્તાનમાં થઈ, ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં યુરોપમાં દાખલ થયા. મુસલમાની વખતમાં એની પડતી થઈ, તેમનામાં ૮૪ રાગ છે ને મુખ્ય ૩૬ છે. દરેક ૠતુ, દિવસ અને વખતે વખતના રાગ હિંદુ ગાયનમાં છે. એ બાબત ગાંધર્વ વેદ નામે ઉપવેદ મોટું પુસ્તક છે.

ધર્મશાસ્ત્ર—બ્રાહ્મણોએ બનાવેલા રાજા પ્રજાના ધર્મના કાયદા તેને ધર્મ શાસ્ત્રમાં ગણેલા છે. ઇ૦ સ૦ પહેલાં ૭૦૦ વર્ષપર બનેલું ગૃહસુત્ર નામે પુસ્તક એમનું જુનામાં જુનું ધર્મ શાસ્ત્ર છે. ઇ૦ સ૦ પહેલાં ૫૦૦ વર્ષપર બનેલા મનુસ્મૃતિ નામે ગ્રંથમાં ઉત્તર હિંદની

રૂઢીઓ વર્ણવી છે. બીજો યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ નામે ગ્રંથ છે તે મોડો બનેલો છે. મીતાક્ષરાનું મૂળ એ સ્મૃતિ છે કે જેનાપરથી હિંદુઓનો ઘર વ્યવહાર હાલ ચાલે છે. તેમના કાયદામાં ત્રણ બાબત સમાયેલી છે (૧) આચારાધ્યાય-એમાં ઘર સંસારના અધિકાર અને કર્તવ્ય કામ વર્ણવ્યાં છે (૨) વ્યવહારાધ્યાય-એમાં ન્યાય પ્રકરણની બાત છે (૩) પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય-એમાં પાપ નિવારણ કરવાની ક્રિયા ને તપ વગેરેનું વર્ણન છે. એ બધાં શાસ્ત્રોમાં લગ્ન, વારસો વગેરે જુદી જુદી નાતવાર કાયદા ઠરાવ્યા છે.

કવિતા—બ્રાહ્મણો, હિંદુના ધર્મ પુસ્તક લખનારા, તત્વવેત્તાને કાયદા બનાવનાર હતા, તેમ કવિ પણ હતા. તેમણે વરસવાર હેવાલ નથી લખ્યા. પણ પ્રાચીન વિગ્રહો તથા આર્ય શૂરવીરોનાં ચરિત્રો તેમણે વીરરસમાં વર્ણવ્યાં છે. તેમાં મહાભારત ને રામાયણ મુખ્ય પુસ્તક છે.

મહાભારત વિષે—એમાં દિલ્હીના ભૂપતિઓની વારતા છે. એનો આરંભ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષપર ગણાયો છે. તેમાં બે લાખ વીસહજાર લીટીઓ છે. પ્રખ્યાત ગ્રીક કવી હોમરના ઇલિયડથી લગભગ ચૌદગણું ને રોમન કવી વર્જિલના ઇનીડથી બાવીસગણું છે. તેમાંની મુખ્ય વારતા ફક્ત ચોથા ભાગમાં સમાય છે. બાકીના ભાગમાં આગલા વખતનું વર્ણન, ક્ષત્રીના ધર્મ, ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ વગેરે ભાગ આવે છે. એમાં અઢાર પર્વ કે ખંડ છે. પેહેલું આદી પર્વ મોટું છે. તેમાં પૃથ્વીની ઉત્પત્તી વગેરે વર્ણન છે. પછી સભા, વન, વીરાટ વગેરે પર્વ આવે છે; ને છેલું સ્વર્ગારોહણ પર્વ છે, તેમાં પાંડવો સ્વર્ગે ગયા તેની વાત છે.

મુખ્ય કથા—એનો કર્તા વ્યાસ છે. એમાં ચંદ્રવંશી બે રા

જા, દિલ્લી પાસેના કેટલાક મુલકને માટે લડ્યા, તેનું વર્ણન છે. ચંદ્રવંશી રાજા પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ બે ભાઇ હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો. તેને સો પુત્ર હતા, ને વડો દુર્યોધન હતો. તેમનામાં કુરૂ નામે પુર્વજ થઈ ગયો, તે પરથી તેઓ કૌરવ કહેવાય છે. પાંડુને યુધિષ્ટર, અર્જુન, ભીમ, નકુળ અને સહદેવ નામે પાંચ પુત્ર હતા, તેઓ પાંડવં કહેવાય છે. પાંડુ રાજા શાપને લીધે હીમાલયમાં જઈને રહ્યા. ને ત્યાંજ મરણ પામ્યા. તેમણે પોતાનું રાજ્ય તથા કુટુંબ ધૃતરાષ્ટ્રના હવાલામાં સોંપ્યું હતું. તેણે પોતાના પાંચે ભત્રિજાને સારી રીતે ઉછેરી, વિદ્યા ભણાવી હોંશિયાર કર્યા. પછી સૌથી મોટા યુધિષ્ટરને બધા રાજનો વારસ ઠરાવ્યો. એથી કૌરવ ના ખુશ થયા, ને તેમણે પોતાના બાપને સમજાવી, પાંડવોને વનવાસ જવા ફરજ પાડી. તથા વનમાં જઈ તેમનાં ઝુંપડાં પણ બાળી નાંખ્યાં. તેમાંથી ઉગરી પાંડવો આમ તેમ રખડવા લાગ્યા. એવામાં પંચાળ દેશના દ્રુપદ રાજાએ પોતાની દીકરી દ્રૌપદીને પરણાવવા માટે સ્વયંવર રચ્યો, ને દેશ દેશના રાજા તેડાવ્યા, તેમાં પાંડવો પણ ગયા. ને અર્જુને, કહેલી સરત પાર પાડી, જેથી દ્રૌપદી તેને વરી. આથી કૌરવ વધારે ગુસ્સે ભરાયા. પણ તેમના બાપ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને તેડાવી રાજ્યના બે ભાગ પાડી, પાંડવ તથા પોતાના પુત્રો વચ્ચે વહેંચી આપ્યું. પાંડવો પોતાનો ભાગ લેઇ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહેવા ગયા. પણ કૌરવોએ દગો કરી યુધિષ્ટરને જુગટામાં હરાવ્યા, તેથી તે પોતે, ભાઇઓને પત્ની સાથે તેમને તાબે થયા, પણ દ્રૌપદીએ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી બધાને છોડાવ્યા. વળી કૌરવોએ બીજીવાર જુગટું રમવામાં યુધિષ્ટર સતવાદીને ફસાવ્યા ને તેથી સરત પ્રમાણે પોતાના કુટુંબ સાથે ૧૨ વર્ષ સુધી વનવાસ જવું પડ્યું. કંદમૂળ ખાઇ ઘણું

દુઃખ વેઠી બધાએ ૧૨ વર્ષ પૂરાં કર્યા. ને છેલ્લા વર્ષમાં તેઓ વિરાટ રાજાને ત્યાં વેશ બદલી નોકર રહ્યાં. રાજાના સાળા કીચકની બદચાલ માટે ભીમે તેને માર્યો ને તે રાજાની કુંવરી સાથે અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ પરણ્યો—એમ બધી સરત બરાબર પાળ્યા પછી પોતાનું રાજ લેવા પાછા આવ્યા, ને કૃષ્ણ વગેરે ઘણું સમજાવવા લાગ્યા પણ કૌરવોએ માન્યું નહીં. તેથી મોટી લડાઈ કરવી પડી. કૃષ્ણ, (દ્વારકાના રાજા, પાંડવના મામા) પાંડવની તરફ થંયા, ને પોતાનું સૈન્ય કૌરવને સોંપ્યું, કૌરવો પણ તૈયાર થયા, પાણીપતના મેદાનમાં ૧૮ દિવસ સુધી જબરો જંગ મચ્યો. કૌરવો નાશ પામ્યા તેમ પાંડવોના પણ પ્રખ્યાત યોદ્ધા મરણ પામ્યા. કૌરવ તરફ ભીષ્મપીતા, દુર્યોધન, શલ્ય, કર્ણ વગેરે જબરા યોદ્ધા હતા. પછી પાંડવોએ લાંબા વખત સુધી નીતિસર રાજ ચલાવ્યું, ને અશ્વમેધ કરી ચક્રવર્તી પદ મેળવ્યું. તેમનો આંધળો કાકો પુત્રોના શોકથી વનમાં જઈને રહ્યો. ને પોતાનાં માણસ સાથે વનમાં દવ લાગવાથી બળી મુઓ. પાંડવો પણ કૃષ્ણ વગેરે પોતાનાં સગાં વહાલાંના મરણ શોકથી નિરાશ થયા, ને અર્જુનના દીકરા અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને રાજ્ય સોંપી, દ્રૌપદી, એક વિશ્વાસુ કુતરો ને ભાંઈઓ સાથે સ્વર્ગમાં જવાને હીમાલયપર ચડયા. કૂતરો અને યુધિષ્ટર સિવાય બધાં મરણ પામ્યાં. તેથી ધર્મ રાજા ઇંદ્ર પાસે ગયા ને બધાંને જીવતાં કરાવી સ્વર્ગમાં અનંત સુખ ભોગવવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે મહાભારતની મુખ્ય બીના છે તે સિવાય નળાખ્યાન, વિદૂરનીતિ, ભગવદ્ગીતા વગેરે રસિક અને જ્ઞાનમય ઉપકથાઓ પણ તેમાં ઘણી આવેછે.

રામાયણ—એમાં સૂર્યવંશી અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રે, દક્ષિ-

ણે લંકાના રાજા રાવણુપર ચડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે. એ વીરરસ કાવ્યનો કર્તા વાલ્મીક છે. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ હજાર વર્ષપર એનું બનવું મનાય છે. એમાં ૪૮ હજાર લીટી (૨૪ હજાર શ્લોક) છે. એ કથાના મુખ્ય સાત કાંડ (ભાગ) પાડેલા છે. ૧ બાળ, ૨ અયોધ્યા, ૩. અરણ્ય, ૪ કીશ્કીંધા, ૫ સુંદર, ૬ યુદ્ધ, ને સાતમો ઉત્તર.

મુખ્ય હકીકત—અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા દશરથને ૪ કુંવર હતા. તેમાં રામચંદ્ર વડા હતા. પ્રથમ ભાગમાં રામચંદ્રજીના જન્મ અને બાળચરિત્રનું વર્ણન છે. પછી મીથીલીના જનકરાજાની ગુણવાન દીકરી સીતા વેરે સ્વયંવરમાં પરણ્યા. બીજો કાંડ નીતિ ભરેલો ને રસિક છે. દશરથ રાજા ઘરડા થવાથી તેમણે પ્રજાની સલાહ લઈ વડા કુંવર રામચંદ્રને ગાદીના વારસ ઠરાવ્યા. પણ પાછળથી ખટપટ થઈ. દશરથની નાની સ્ત્રી કેકઈએ કજીઓ કર્યો, ને પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ અપાવવાનું ધાર્યું તેણીએ દશરથને કહ્યું કે રામચંદ્રને વનવાસ મોકલી ભરતને રાજ આપો. દશરથ રાજા એથી ઘણા નારાજ થયા. પણ અગાઉ વચને બંધાયલા હોવાથી તેણીની માગણી કબુલ કરવી પડી: રામને દેશવટો દીધો. ને તેઓ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે વનમાં સીધાવ્યા. રસ્તામાં હતા, તેવામાં દશરથ રાજા મરણ પામ્યા. એ વેળા ભરતે રાજ લેવાની ના પાડી ને બધું મંડળ ખરા વારસ રામને તેડવા ગયું. ત્યાં બંને ભાઈ વચે નીતિ તથા સ્નેહની તકરાર ચાલી. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે વનવાસમાંથી આવતાં લગી, રામને નામે ભરતે રાજ વહીવટ ચલાવવો. ત્યાં સુધી બીજા કાંડમાં વાત છે. (૩) ત્રીજા કાંડમાં મુખ્ય કથાનો આરંભ થાય છે. ગોદાવરીને કાંઠે રામ હતા, તે વેળા લંકાનો રાજા રાવણુ પોતાની બેનને લક્ષ્મણે વરવાની ના પાડી, નાક કાન કાપ્યા

તેથી ગુસ્સે થઈ સીતાને ઉચકી ગયો, તેની વાત છે. (૪) ચોથામાં સુગ્રીવ વગેરે સાથે સંધી કરી સીતાની શોધ કરવા નીકળ્યા, તેનું વર્ણન. (૫) હનુમાન લંકામાં જઈ સીતાની શોધ કરી આવ્યા તેની વાત છે. (૬) છઠ્ઠામાં લડાઇની બીના છે. દક્ષિણ હિંદની અનાર્ય જાતોનો જમાવ કરી રામે જબરૂ સૈન્ય તૈયાર કીધું. એ જાતોને, રીંછ, વાંદરનાં નામ આપ્યાંછે. મોટો સેનાપતિ હનુમાન હતો. રામે દરિઆ પર પૂલ બાંધ્યો ને પોતાની સેના પાર ઉતારી લંકા ઉપર ચડાઇ કરી. તે વેળા રામચંદ્રનો ભક્ત ને રાવણનો ભાઇ વિભીષણ ફૂટીને રામને મળ્યો. લડાઈમાં રાવણ, તેનો ભાઇ કુંભકરણ, પુત્ર ઈંદ્રજીત વગેરે મરણ પામ્યા. રામચંદ્રે લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને આપ્યું ને પોતે સીતાને લઈ બધા સૈન્ય સાથે પાછા આવ્યા. રાવણના તાબામાં રહેલી સીતાએ અગ્નીપ્રવેશ કરી પતિવ્રતપણું સાચવ્યું હતું તે સાબીત કરી આપ્યું. પછી દેશવટાનાં વર્ષ પુરાં થતાં સીતાને લઇ અયોધ્યે ગયા. ત્યાં ભરતે તેમને રાજ સોંપ્યું. રામચંદ્રે નીતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું. અશ્વમેધ કરી ચક્રવર્તિ પદ ધારણ કર્યું. એટલી વાત એમાં છે. (૭) ઉત્તરકાંડ—પાછળથી દેશમાં દુકાળ પડવાથી ને કોઇ હલકા માણસના બોલવાપરથી વહેમ લાવી સીતાને કાઢી મુકી. તે બાઈ વાલ્મીક રૂષીના આશ્રયે ગઇ. ત્યાં તેને કુશ ને લવ નામે બે પુત્ર પેદા થયા. ૧૬વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવ્યા કેડે રામચંદ્ર સીતાને તેડી લાવ્યા, ને બધાં હળી મળી રહેવા લાગ્યાં. રામચંદ્રના સરદાર લક્ષ્મણ, હનુમાન, નળ, નીલ, સુગ્રીવ વગેરે અને રાવણના કુંભકરણ, ઈંદ્રજીત વગેરે હતા. રામાયણમાં આવેલા નાયકો ખરેખરા સદ્ગુણી, પ્રમાણિક ને બહાદુર હતા.

પછીથી થએલાં વિરરસ કાવ્યો—રામાયણ ને મહાભારત

એમાં વાર્તાઓ ઘણી છે. પણ એમાં ઉત્તર હિંદના રાજાઓનાં પરાક્રમ તથા રીતભાતનું વર્ણન ઘણું છે. પછીથી થએલાં કાવ્યોમાં દેવોની કથા વધારે છે, તેમાં પંચ કાવ્ય મુખ્ય છે. રઘુવંશ, કુમાર સંભવ, માઘકાવ્ય, નૈષધ અને કિરાત. પાછળથી કાદમ્બરી, ૠતુ સંહાર, મેઘદૂત, વૈતાળ પચીશી વગેરે ઘણાં કાવ્ય થએલાં છે.

નાટક.—ગ્રીક અને રોમનની પેઠે નાટક કળા પણ હિંદમાં જુનો વખતથી છે. સંસ્કૃત નાટકનો પિતા કાળીદાસ છે. તે હિંદુસ્તાનનો શેકસપીઅર છે. દંત કથાપરથી જણાય છે કે, ઉજ્જનનો રાજા વિક્રમાદિત્ય ઈ૦ સ૦ પુર્વે. ૫૬ માં હતો. તેના ધન્વંત્રી, વરરૂચિ, શંકુ વગેરે નવ રત્નમાંનો કાળીદાસ હતો. કાળીદાસનું સૌથી પ્રખ્યાત નાટક શકુન્તલા કે ખોવાએલી વીંટી વિષે છે. તેની કીર્તિ દેશ પરદેશ ઘણી ફેલાઇ છે. ઉત્તર હિંદમાં ચંદ્રવંશનો પૂર્વજ દુસ્યંત નામે રાજા હતો. તે જંગલમાં જઈ કણ્વરૂષીને ત્યાં ઉછરેલી શકુન્તલા નામે કન્યાને ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યો ને પોતાની નીશાની દાખલ એક વીંટી આપી. પછી શકુન્તલાએ એ વીંટી ખોઈ, અને પોતાના પુત્રને લઈ રાજા પાસે ગઇ. ત્યાં રાજા તેને ઓળખી શક્યો નહી. એવામાં ખોવાએલી વીંટી જડી, તેથી તે પોતાના ધણી સાથે હળી મળીને રહી. તેનો પુત્ર ભરત થયો. જેના નામપરથી ભર્તખંડ કહેવાય છે. ત્યારપછી કાળીદાસનું, વિક્રમોર્વશી મૃચ્છકટી, ઉત્તરરામચરિત, પ્રબોધ ચંદ્રોદય, માલતી માધવ, મુદ્રારાક્ષસ, વગેરે નાટક બન્યાં છે.

પશુવાર્તા—પશુની વાર્તાપરથી શીખામણ લેવાની વાતો હિંદમાં જૂના વખતથી છે. તેમાં પંચતંત્ર મુખ્ય છે. તે વિષ્ણુશર્માએ બનાવ્યું છે. તેના ઘણી ભાષામાં તરજુમા થયા છે.

સંસ્કૃત કવિતા—દેવ અને વીરોની કાવ્યો સાથે ધર્મનાં કાવ્યો પણ બ્રાહ્મણોએ બનાવ્યાં છે. તેમાં ગીતગોવિંદ મુખ્ય છે. તે ઇ. સ.૧૨૦૦ સુમારે જયદેવે બનાવ્યું છે. એમાં કૃષ્ણની સ્તુતી છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બૌદ્ધ ધર્મ—ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધી.

ઉદય—ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ વર્ષપર બ્રાહ્મણ ધર્મની સત્તા સારા પાયાપર સ્થાપન થઈ. ત્યાર પછી બૌધ નામે નવો ધર્મ દાખલ થયો. એનો સ્થાપનાર સાક્યસિંહ, બુદ્ધ, કે ગૌત્તમ કરીને રાજપુત્ર હતો. તે પરથી એના ધર્મનું નામ બૌધ પાડયું. એક હજાર કરતાં વધારે વર્ષ સુધી તે વેદ ધર્મની વિરૂદ્ધમાં રહ્યો. ઇ. સ. ૯ મા સૈકામાં તે હિંદમાંથી જતો રહ્યો. તો પણ એશિયાખંડમાં હજુ ૫૦ ક્રોડ માણુસ એનો ધર્મ માને છે અને દુનિઆમાં બધા ધર્મ કરતાં એ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ઘણી છે.

બૌદ્ધનું જન્મ ચરિત્ર—એ કપીલ વસ્તુના રાજા સુધ્ધોદનનો પુત્ર હતો. પાછળથી તેનું નામ બુદ્ધ એટલે અર્થજ્ઞાની પડ્યું. તેના પિતાનું રાજ કાશીની ઉત્તરે સો માઇલપર હિમાલયમાં હતું. તેને મૂળથી એકાંતમાં રહી વિચાર કરવાની ટેવ પડી હતી. પુખ્ત ઉમરે હથિઆર વાપરવામાં હોશિઆર થયો. ને સ્વયંવરમાં જીત મેળવી, તેણે એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. થોડા વખત સુધી સંસારી મોજમજામાં પડી બાળપણાના વિચાર તજી દીધા. પણ તેનું મન સંસારી બનાવોથી વૈરાગ્યવાળું થતું. ઘડપણ, મોત, અને રોગથી પીડાતા માણુસોને જોઈ તેના મનપર અસર થતી તેમ એક સંસાર તજેલા સાધુને સુખમાં જોઇ વિચાર ઉઠના. દશ વર્ષ પછી તેની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડયો. એ પ્રથમ સંતાન થયાથી તેને લાગ્યું કે મને સંસા-

રી બંધન બહુ મજબુત ચોંટશે, તેથી તે ત્રીશ વર્ષની ઉમરે જંગલમાં જઈ વશ્યો. રાત્રે પોતાની સ્ત્રીના દીપકવાળા ઓરડા આગળ થઈ, તેને તથા તેના બાળકને છેલ્લી વારની મળવાની ઇચ્છા દબાવી દેઇ, એક વિશ્વાસુ ચાકર સાથે ઘોડેસ્વાર થઇ નીકળી પડયો. ઉદાસીમાં થોડી મુસાફરી કર્યા બાદ, પોતાના વિશ્વાસુ ચાકરને ઘોડો તથા ઘરેણાં આપી ઘેર મોકલ્યો. પછી માથાના વાળ કાતરી નાંખી પોતાનો પોશાક રસ્તે મળેલા એક ગરીબને આપી દઇ ફાટાં તૂટાં વસ્ત્ર પેહેરી ભીખારી રૂપે ચાલી નીકળ્યો. આવી રીતે રાજ્ય વૈભવ, વહાલી સ્ત્રી, અને નવો અવતરેલો દીકરો છોડી સંસાર તજવો, એ મહા વૈરાગ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રિય વિષય છે.

બુદ્ધનો વનવાશ—તેણે ત્રીસથી પાંત્રીસ વર્ષની ઉમર સુધી વનવાસ ભોગવ્યો. પ્રથમ પટણામાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે રહી અભ્યાસ કર્યો. પછી ગયાજી આગળ પાંચ શિષ્યો સાથે રહી તપવડે શરીર ગાળી નાંખ્યું. પણ એથી તેના મનની શાંતી ન થઈ. અને એને એમ સુઝયું કે આમ કાયા કષ્ટથી મુકિતનો માર્ગ નથી, પણ માણુસ જાતને ઉત્તમ બોધ દેવામાં છે તેથી તેણે તપ છોડી દીધું ને જંગલમાંથી નીકળી આજુ બાજુ ફરવા લાગ્યો.

બુદ્ધનો ઉપદેશ—૩૬ થી ૮૦ વરસ સુધી કાશી પાસે મૃગ વનમાં તેણે જાહેર બોધ શરૂ કર્યો. તેણે તમામ જાતના સ્ત્રી પુરૂષને સરખી રીતે બોધ કર્યો. પ્રથમ સ્ત્રી શિષ્યો થઈ ને પછી સાધારણ મનુષ્ય થયા. પોતાના ચેલાને પરદેશમાં બોધ કરવાને મોકલતો, ને પોતે પણ ફરતો. ચોમાસામાં અમુક ઝાડીવાળી જગ્યાએ રહી બોધ કરતો. ધીમે ધીમે તેના મતમાં રાજા, વેપારી, કુલીન સ્ત્રીઓ વગેરે ઘણા લોક ભળ્યા. પોતાના બાપના મેહેલમાંથી અસ્વાર થઇ રાજકું-

ધરને વેશે નીકળેલો તે હવે હાથમાં તુંબડું, પીળું વસ્ત્ર, માથું મુંડેલું, એવે વેશે પોતાના મેહેલમાં પાછો આવ્યો, તેના ઘરડા પીતાએ તેનો ઉપદેશ માનપૂર્વક સાંભળ્યો, તેનો નાનો પુત્ર શિષ્ય થયો, અને તેની સ્ત્રી બૌદ્ધ આરજાઓમાં દાખલ થઇ.

બુદ્ધનું મરણ ને તેના છેલ્લા બોલ—ત્રીસમા વરસથી મહા ત્યાગ લીધો, છત્રીસમા વરસથી જાહેર ઉપદેશ કર્યો, ને ચુંવાળીશ વરસ સુધી લોકને બોધ દઇ ધર્મ ફેલાવ્યો. મોતનો વખત જાણાવી તેના શિષ્યોને ભેગા કરી કહ્યું કે, "વિચારવંત થજો, પવિત્ર થજો, જે પૂર્ણ ભાવથી પોતાના શાસ્ત્રને માની નીતિસર વરતે છે, તે ભવસાગર તરે છે." એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવામાં ને એક શોક કરતા શિષ્યને દિલાસો દેવામાં રાત કાઢી. તેના છેલ્લા બોલ એ હતા કે "ઉદ્યોગથી મોક્ષ મેળવવો." ઇ૦ સ૦ પે૦ ૫૪૩ માં વડની છાયામાં ૮૦ વર્ષની ઉમરે શાંતપણે તેનો કાળ થયો.

કેટલાક કહેછે કે બુદ્ધ થયોજ નથી, ને તેનો કાળ પણ નક્કી નથી. કેટલાક કહેછે કે કપીલ મુનીના સાંખ્ય મતને આધારે તેનો મત બનેલો છે, ને કપીલ મુનીના રહેઠાણપરથી તેનું રહેઠાણ કપીલ વસ્તુ માનેલું છે. એ બધા ઉપરથી એટલું જણાય છે કે એ ધર્મ કાંઇ એક માણસથી એકાએક ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ બ્રાહ્મણોના વેદમાંથી લીધેલો છે.

બૌદ્ધ ધર્મનાંમૂળ તત્વ—બુદ્ધે લોકોને આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડયો. તેના નિયમ આ પ્રમાણે હતા. (૧) મોક્ષ મેળવવામાં સઘળા માણસનો સરખો હક્ક છે. (૨) કલ્પીત દેવો સંતોષાથી મોક્ષ નથી, પણ પોતાના કર્મવડે છે. (૩) પશુ હિંસા તથા યજ્ઞો કરવા નહીં (૪) ભૂત, ભવિશ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ ભવમાં માણસની

અવસ્થા, તેનાં કર્મનું ફળ છે. (૫) એમ વર્તમાન, ભૂત, ને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળમાં આપણું કલ્યાણ કરવું, એ પોતાનાજ હાથમાં છે, તો પરમેશ્વરની શી જરૂર છે? એવો તેનો મત હતો. (૬) મોક્ષ-દુનિઆમાં દરેક માણસને થોડું ઘણું દુઃખ છેજ, તો પ્રત્યેક સમજુ આદમીનો ધર્મ છે કે, તેણે પોતાનો જન્મ મરણનો ફેરો ટાળવો. એને વિરાગ, નિર્વાણ કે મોક્ષ કહે છે. અને તેનો રસ્તો દયા, દાન, મનનો કબજો, તપ, અને નીતિ છે. (૭) બ્રાહ્મણોના યજ્ઞને બદલે ત્રણ મોટી બાબત એ ધર્મમાં હતી. (૧) સંયમ (ઈંદ્રીઓને વશ રાખવી) (૨) મનુષ્યપર હેત. (૩) બધાં ચેતન પ્રાણીઓના જીવને માન.

બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રસાર અને તેની બે સભા—બુદ્ધે પોતાના ૬૦ શિષ્યોને ધર્મ ફેલાવવા માટે પ્રથમ પરદેશ મોકલ્યા, તથા જતિઓ નીમ્યા. અને તેમણે સઘળા હિંદુઓને ધર્મનો બોધ કર્યો.

ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં બુદ્ધનું મરણ થયા પછી તેનાં વચન એકઠાં કરવાને તેના પાંચસો શિષ્યોની સભા પટના પાસેની ગુફામાં મળી. તેમણે પોતાના ગુરૂના ઉપદેશના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા. (૧) બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને કહેલાં વચન. (૨) નીતિના નિયમ. એ પહેલી બુદ્ધ સભા હતી.

સો વર્ષ પછી એ ધર્મમાં ખટપટ થઇ, તે મટાડવાને ઈ. સ. પે. ૪૪૩ માં સાતસેં શિષ્યોની બીજી બુદ્ધ સભા મળી હતી.

બૌદ્ધધર્મી રાજાઓ—(૧) અશોક—એ પછી ૨૦૦ વર્ષમાં ઉત્તર હિંદમાં તે ધર્મ ફેલાયો. ઈ૦ સ૦ પે૦ ૨૫૬ માં મગધ દેશનો અશોક રાજા એ ધર્મમાં ભળ્યો. સિકંદર સાથે લડનાર ચંદ્રગુપ્તનો એ પૌત્ર હતો. તેણે ૬૪ હજાર ગોરજીને આશરો દીધો,

ઘણા અપાશરા બનાવ્યા, ને તે ધર્મને રાજ્ય ધર્મ બનાવ્યો.

ઇ. સ૦ પૂ. ૨૪૪ માં અશોકે એક હજાર બુદ્ધ વડીલોની ત્રીજી સભા પટણામાં બોલાવી, ને બુદ્ધને નામે કેટલાક ઠગાઇ કરતા તે અટકાવ્યું. તેણે પોતાના બધા રાજ્યમાં એ ધર્મનાં આજ્ઞા પત્ર ફેલાવ્યાં ને ધર્મને શુદ્ધ રાખવા તથા ફેલાવવાને એક ખાતું કાઢ્યું. લોકોપયોગી કામ જેવાં કે વાવ, કૂવા, તળાવ ખોદાવવાં, ઝાડ રોપાવવાં, ધર્મશાળા કરવી વગેરે; તથા જનાવરની પાંજરાપોળો કરાવી. માગધી ભાષામાં બૌધ ધર્મનાં શાસ્ત્ર રચાવ્યાં. એ પ્રમાણે એ ધર્મને ચડતીમાં લાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો.

(૨) કનિષ્ક—બૌદ્ધ મતની મોટી ચોથી સભા સિથીઅન રાજા કનિષ્કના હાથ નીચે મળી. એ રાજા હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય તરફ ઇ. સ. ૪૦ માં રાજ કરતો હતો. એણે ધર્મ પુસ્તકનું શોધન કરી ફેલાવો કર્યો. ટિબેટ તરફ, અને ચીનમાં જે બુદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો છે, તે એનું રચેલું ભાષાંન્તર છે. એ પ્રમાણે એનો બનાવેલો ઉત્તર ગ્રંથ જાપાન સુધી તથા પશ્ચિમ ભણી ફેલાયો.

ઈ. સ. પે, ૨૨૪ ને સુમારે અશોકનો પુત્ર, દક્ષિણના બુદ્ધનું શાસ્ત્ર લંકામાં લઈ ગયો, ને ત્યાંથી તે બ્રહ્મદેશ તથા મસાલાના બેટોમાં ફેલાયું. એ પ્રમાણે અશોક તથા કનિષ્કે એ ધર્મને આશરો દઈ રાજ્ય ધર્મ બનાવ્યો, તેમાં જ્ઞાતિ ભેદનો નાશ થયો નથી, પણ માણસના વિભાગ તેમના પુન્ય પ્રમાણે કર્યા છે. માબાપની આજ્ઞા પાળવી, માણસ તથા બીજા પ્રાણીપર હેત રાખવું, બ્રાહ્મણો અને ધર્મ ગુરૂઓને માન આપવું, સદાચરણ પાળવું, વગેરે આજ્ઞાઓ છે. એ ધર્મમાં પ્રથમ દેવ ને મૂર્તિ નહોતાં, પણ મોટા અપાશરા હતા, ને તેમાં કોઈ મહાત્માના એકાદ હાડપર બાંધેલી દેરી તથા ઘંટને

માગાઓ હતી.

(૩) **શિલાદિત્ય**—ઈ. સ. ૬૩૪ માં બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર હતું. તેનો દાખલો આ રાજાની સભા છે. આ રાજા ઈ. સ. ૬૩૦માં ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે અશોકની પેઠે બુદ્ધ માર્ગને ઘણો આશ્રય દીધો હતો. ઈ. સ. ૬૩૪ માં એક મોટી સભા ભરી, બ્રાહ્મણ તથા બુદ્ધ ધર્મનો વાદ કરાવ્યો હતો. ને છેવટ બંનેના મત કબુલ રાખ્યાં હતા.

દર પાંચ વરસે આ રાજા પોતાનો સઘળો ખજાનો દાન દેવામાં ખર્ચી નાખતો. અલ્હાબાદના પવિત્ર સ્થળે બધા રાજા રાણા, તથા લોકના સમુદાયને ૭૫ દિવસ સુધી રાખી જમાડતો. તેનું વર્ણન **હિઆએનથસાંગ** નામના ચિના જાત્રાળુએ કર્યું છે. પોતાનો તમામ ખજાનો બુદ્ધ જતિ, બ્રાહ્મણ, બીજા સાધુ, વગેરેને આપી દેતો ને છેલ્લે દહાડે રાજ્ય પોશાક પણ આપી દેઇ, ફાટાં વસ્ત્ર પહેરી બુદ્ધનો મહાવૈરાગ્ય સંભારતો.

નલન્દનો અપાસરો—એ સાતમા સૈકાનું બૌધ્ધ ધર્મી પવિત્ર વિદ્યા સ્થાન ગયાજીની પાસે હતું. અહીં લગભગ દશ હજાર જતિઓ તથા નવા શિષ્યો, ધર્મ, વિદ્યા, તત્વજ્ઞાન, કાયદા, વૈદ્યક વિદ્યા વગેરેનો અભ્યાસ અને ભકિત કરતા. તે અપાસરો પૂરાવો આપે છે કે હિંદમાંના મુખ્ય ધર્મમાંનો તે પણ એક હતો. શિલાદિત્યે એમાંના ભણનાર તથા ભણાવનારાઓને સારી મદદ કરી હતી. ચીનો મુસાફર એમાં પાંચ વર્ષ રહ્યો હતો.

બ્રાહ્મણ ધર્મનો જય—ઇ૦ સ૦ ૬૦૦ થી ૮૦૦—ઈ૦ સ૦ પે૦ ૨૫૦ થી ઇ૦ ૧૦૦૦ સુધી વેદ ધર્મ તથા બૌદ્ધ ધર્મ જોડે રહ્યા હતા; પણ બ્રાહ્મણ ધર્મનો નાશ થયો નહોતો. ઇ૦ સ૦ ૮૦૦

પછીથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું જોર વધવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણ ધર્મની ઉશ્કેરણીથી તથા ધર્મમાંના નવા વિચારોને લીધે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ. દસમા સૈકામાં ઓઢીઆ અને કાસ્મીર જેવાં સરહદનાં રાજ્યોમાં તે ચાલતો ને મુસલમાનોના આવ્યા પછી તો હિંદમાં સઘળા લોકે છોડી દીધો હતો.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી—ઈ૦ સ૦ ૯૦૦—લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષથી બૌદ્ધ ધર્મ પોતાનું સ્થાન મુકી પરદેશ ગયો છે, પણ પરદેશમાં જવાથી તેનો ફેલાવો વધી પડ્યો. પચાસ કરોડ એટલે આખી દુનિઆની વસ્તીનાં સેંકડે ૪૦ માણસ એ મત માનનારાં છે. અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, તુર્કસ્તાન, તિબેટ, માંગોલીઆ, માન્ચુરીઆ, ચીન, જાપાન, પૂર્વ આર્કીપેલેગો, શિયામ, બ્રહ્મદેશ, ને સિંહલદ્વીપ; એટલા દેશો તેની તળે આવી ગયા છે. દુનિઆના ત્રણ મોટા ધર્મમાં (મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ,) એ ધર્મ માનનાર સૌથી વધારે છે.

બૌદ્ધનીશાખા—હિંદુસ્તાનમાંથી બૌદ્ધ મત હજુ નાશ પામ્યો નથી. તેની શાખાઓમાં કેટલીક હજુ ચાલે છે. તેમાં જૈનધર્મ એક મોટી શાખા છે. તેમાં લગભગ ૫ લાખ માણસ છે. તેઓ કઠણ નીતિ પાળે છે ત્રણે કાળમાં પોતાની અવસ્થા કર્મ ઉપર છે એમ માને છે; ને જીવ હત્યા ઘણી પાળે છે. જૈન લોકમાં ત્રણ યુગ છે. ને તેમાં થઈ ગયેલા જીનો કે તિર્થંકરોને તેઓ માને છે ને તેઓ ગયા વખતમાં ૨૪ થઇ ગયા, વર્તમાનમાં ૨૪ થયા છે, ને ભવિસ્યમાં ૨૪ થશે, એમ કહે છે. તે તિર્થંકરોની મોટી મોટી મૂર્ત્તિઓ તેમનાં દેરામાં હોય છે. જૈન લોકો મોટા વેપારી ને પૈસાદાર વર્ગ છે. તેઓનું દાન ઘણું છે. ને જનાવરો ઉપર દયા લાવી. મોટાં શેહેરોમાં પાંજરાપોળો બંધાવે છે. એ પ્રમાણે બૌદ્ધ મતની

કોઇ કોઈ શાખાઓ હજી હિંદમાં રહેલી છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગ્રીક અને સીથીઅન સ્વારીઓ.

ગ્રીક સ્વારી—ઈ૦ સ૦ પૂ. ૩૨૭ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૬૧ સુધી-જ્યારે ઇ૦ સ૦ પૂ. ૩૨૭ માં ગ્રીકસ્વારી આવી ત્યારથી હિંદના પરદેશ સાથેના સંબંધનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. જુના વખતથી હિંદ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર વચ્ચે વેપાર ચાલતો, ને તેની સાબીતી એ છે કે, હોમર (ગ્રીક કવિ) ના જાણવામાં હિંદની કેટલીક ચીજોનાં સંસ્કૃત નામ આવ્યાં હતાં, તથા હિબ્રુ (યાહુદી) બાઇબલમાં હિંદમાંની વસ્તુઓનાં કેટલાંક નામ છે. હીરોડોટસ, વગેરે ગ્રીકોએ હિંદની થોડી થોડી બીના લખી છે, પણ ખરેખરૂં હિંદનું જ્ઞાન તો સિકંદરની સાથે આવનાર ગ્રીક ઇતિહાસ કર્તાઓએ યુરોપને પહેલવહેલું આપ્યું.

સિકંદરનીસ્વારી—તે ઈ૦ સ૦ પે૦ ૩૨૭ ની શરૂઆતે અટક આગળ થઇને વાવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં પેઠો. ને વગર ઝઘડે જેલમ નદી સુધી પહોંચ્યો. આ વેળા પંજાબમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તેઓમાં સંપ નહોતો. એમાંનો પૌરસ નામે રાજા જેલમ નદી ઉતરતી વખતે સિકંદરની સામે થયો, પણ તેના રથ કાદવમાં ખુંચી જવાથી જબરી ફોજ છતાં હાર થઈ, તેનો પુત્ર રણમાં પડયો, ને પોતે તાબે થયો. સિકંદરે તેની જગ્યા ઉપર તેને બહાલ રાખ્યો, ને જીતને ઠેકાણે બે શેહેર વસાવ્યાં. જેને હાલ જલાલપુર ને મોંગ કહે છે.

પંજાબપર સ્વારી—પૌરસના રાજ્યમાં થઇ સિકંદર બિઆસ

આગળ આવ્યો. તેણે મગધ દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેની ફોજ તાપથી નબળી થઇ ગઈ હતી, તથા ચોમાસાનો તોફાની પવન તેને હેરાન કરતો હતો, તેથી સરદારોએ આગળ વધવાની ના પાડી, તેથી સિકંદરને પાછા ફરવું પડયું. પોતાની ફોજની બે ટુકડી કરી. એકને વહાણુ માર્ગે ને બીજીને પગ રસ્તે સિંધમાં મોકલી. જમીનપરના લશ્કરને મુલતાન આગળ માલ્લી લોક સાથે લડાઇ કરવી પડી. તેમાં સિકંદરને ઘણી મુશ્કેલીએ ફતેહ મળી. પછી પંજાબની પાંચ નદીઓ ભેગી થાયછે, ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો ને સિકંદ્રીયા નામે શેહેર (હાલનું ઉંચ) વસાવ્યું. વળી સિંધની દક્ષિણ તરફ ગયો ને ત્યાં પાતાળ નગર (હાલનું હૈદ્રાબાદ) વસાવ્યું, ને આજુ બાજુનાં રાજ્યોને તાબેદાર બનાવી એ પ્રદેશમાં પોતાના તરફનો એક સૂબો મુકયો. પછી પોતાના લશ્કર સાથે તુર્કસ્તાન તરફ ગયો ને રસ્તામાં ઘણું દુઃખ ભોગવી ઈ૦ સ૦ પૂર્વે૦ ૩૨૫ માં ત્યાં પહોંચ્યો.

સિકંદરની સ્વારીની અસર—પંજાબ અને સિંધમાં બે વર્ષ સુધી તેણે વિગ્રહ ચલાવ્યો, તેમાં એક પ્રાંત તાબે કર્યો નહીં, પણ આજુ બાજુના રાજાઓને તાબેદાર બનાવવામાં, શેહેરો વસાવવામાં ને સુબા નીમવામાં પોતાનો વખત કાઢયો. અફ્ઘાનીસ્તાનની સરહદથી સતલજ નદી સુધી તથા દક્ષિણે સિંધના દક્ષિણ ભાગ લગીમાં ઘણે ઠેકાણે તેણે થાણાં બેસાડયાં હતાં. ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨૩ માં તે તુર્કસ્થાનના બાબીલન શહેરમાં મરણ પામ્યો. તેના મરણ પછી રાજ્યના ભાગ પડ્યા. તેમાં સિરિઆથી સિંધુ નદી સુધીનો ભાગ સેલ્યુકસ નામે સરદારને મળ્યો.

મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત—સિકંદરના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમાં

એક નવો વંશ જોરાવર થયો. હિંદના ઘણા રાજાઓ રાજની લાલચે, સિકંદર જોડે મળી ગયા હતા. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત કરીને એક રાજા હતો, તેનું રાજ્ય મગધમાં હતું. પણ ત્યાંથી તેને નાસવું પડયું હતું. એણે સિકંદરના લશ્કરને ગંગાની પેલી તરફના રસાળ પ્રાંતો જીતવાની લાલચ આપી; પણ સિકંદર તેનાપર ગુસ્સે થયો, તેથી તેનું ફાવ્યું નહી. થોડા વર્ષ પછી મગધના નંદવંશમાં કાપાકાપી થતાં ચંદ્રગુપ્તે પોતાનું રાજ્ય ત્યાં સ્થાપ્યું, ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૬ તેની રાજધાની પટણામાં હતી. તેણે ગંગા કાંઠાના દેશી રાજાઓનો તથા ગ્રીક લોકનો મુલક તાબે કર્યો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૨ થી ૨૮૦ સુધી સેલ્યુકસ સિરિઆમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે વેળા ચંદ્રગુપ્ત ગંગાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો, ને તે બંનેની સીમા એક બીજાને અડોઅડ હતી. તે બંને જણ વચ્ચે થોડો વખત લડાઇ ચાલી, પણ પાછળથી સલાહ થઈ, તેમાં સેલ્યુકસે, કાબુલની ખીણોનો મુલક તથા પંજાબ તેને વેચાણ દીધો, ને પોતાની કન્યા પણ આપી. સેલ્યુકસનો એલચી મેગાસ્થનેસ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦૬ થી ૨૯૮ સુધી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં હતો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૦ પછી તે વંશની પડતી થઇ.

મેગાસ્થનેસે કરેલું હિંદનું વર્ણન—યુરોપી લોકને જેઓએ હિંદ વિષે ઈતિહાસ જણાવેલો છે, તે બધામાં ઉત્તમ વૃત્તાંત આ એલચીએ આપેલો છે.

લોકની સાત જાતો હતી. ૧ તત્વજ્ઞાની, ૨ ખેડુત, ૩ ભરવાડ, ૪ કારીગર, ૫ યુદ્ધ કરનાર, ૬ ચોકસી કરનારા, અને ૭ રાજમંત્રીઓ. તેમાં તત્વજ્ઞાની બ્રાહ્મણ હતા, ને તેમના પાછળ કહેવા પ્રમાણે ચાર આશ્રમ હતા, શ્રમણ કરીને એક સાધુ વર્ગ હતો, તે

બૌદ્ધ જતિ હશે એમ જણાય છે. ચોકસી કરનારા એટલે લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ રાખનાર બૌદ્ધ હતા.

ઇ. સ. પૈ. ૩૦૦ ની હિંદની હાલત—ગુલામગીરી નહોતી, સ્ત્રીઓ પ્રતિવ્રતા હતી, પુરૂષો બહાદૂર હતા, બારણે તાળું વાસવાની જરૂર પડતી નહીં, હિંદુ કદી જુઠું બોલતા નહીં, નિશો કરતા નહીં, ઉદ્યોગી હતા, ને અદાલતમાં તકરારો ભાગ્યે જતી, રાજ્ય વહીવટ મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે ચાલતો. હિંદમાં તે વેળા ૧૧૮ રજ્ય હતાં. પ્રત્યેક ગામ પ્રજાસત્તાક જેવું હતું. ખેડુતોને યુદ્ધ કે સરકારી કામથી દૂર રાખ્યા હતા, દરજીનો હુન્નર ઝાઝો નહોતો. પણ વણવાના, સુતારના વગેરે હુન્નરો હતા. વરસાદપર ખેતીનો આધાર હતો, ને વરસાદનો જોષ જોવાનું કામ બ્રાહ્મણનું હતું. એ પ્રમાણે એ વખતમાં એશિઆની બીજી પ્રજાથી હિંદી પ્રજા ઘણી સુધરેલી, ચતુર, ને બહાદૂર હતી.

પાછલી ગ્રીક સ્વારીઓ—સિકંદરના મરણ પછી ગ્રીક લોકે કંઇ મુલક જીત્યો નહીં. સેલ્યુકસના પૌત્ર આંટીઓકસે, ચંદ્રગુપ્તના બૌદ્ધધર્મી પૌત્ર અશોક જોડે સલાહ કરી, ઇ૦ સ૦ પૈ. ૨૫૬. હિમાલયની વાયવ્ય કોણમાં બાકત્રીયા દેશમાં ગ્રીક રાજ્ય હતું. તેઓએ પાછળથી હિંદપર સ્વારીઓ કરી. (ઇ૦ સ૦ પૈ૦ ૧૮૧ થી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૬૧ સુધી) ને અયોધ્યા, સિંધ, કચ્છ, પંજાબ વગેરે ઠેકાણે ફરી ગયા, પણ તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું નહીં. હાલ તેમની નિશાની દાખલ, ખગોળવિદ્યા ને કોતરકામ રહ્યું છે.

સીથીઅન સ્વારીઓ—ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦ થી ઇ૦ સ૦ ૫૦૦ સુધી ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦ વરસ પછી બાકત્રીઅન લોકના હુમલા બંધ પડયા, પણ ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં ઉત્તર તરફના ન-

વી જાતના લોક હુમલા કરવા લાગ્યા. તેમને શક કે સીથીઅન કહે છે. જંઘિસખાં ને તૈમૂર એ જાતના હતા.

ઉત્તર હિંદમાં સીથીયન રાજ્યો—બાકત્રીઆમાંથી ગ્રીક રાજ્યને ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૧૨૬ માં સુ જાતના શક લોકે હાંકી કાઢયું ત્યાર પછી તેઓ વાયવ્ય મારગે હિંદમાં ધસી આવ્યા. ને પંજાબનાં ગ્રીક સંસ્થાન કબજે કર્યાં. ઈ૦ સ૦ ની શરૂઆતે ઉત્તર હિંદ અને તેની પેલી તરફના મુલકમાં બળવાન રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ૦ સ૦ ૪૦ માં ચોથી બૌદ્ધ સભા ભરનાર કનિષ્ક, એ ભાગનો રાજા હતો. તેનું રહેઠાણ કાસ્મિરમાં હતું, પણ તેના રાજ્યની હદ દક્ષિણે આગ્રા તથા સિંધુથી યાર્કંદ લગી હતી, ને ચીનપર તેણે સ્વારી કરી હતી; પાછળથી અશોકના વંશના, બૌદ્ધધર્મી બંગાળી રાજ્ય સાથે તેમનો સંબંધ થયો; ને તે લોકો બૌદ્ધમાર્ગી થયા; પણ તેમણે તે ધર્મમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો. જેમ અશોકની સભાએ મુકરર કરેલો ધર્મ દક્ષિણ ભણી ફેલાયો, તેમ કનિષ્કનો મત ઉત્તરે જાપાન સુધી ફેલાયો.

હાલ હિંદમાં રહેલી શક જાતો—હિંદમાં થઈ ગએલા શક રાજાઓમાં કનીષ્ક મોટો હતો. તેમ શક લોકનાં બીજાં થાણાં હિંદમાં ઘણાં હતાં. હજુ સરહદના પ્રાંતોમાં એ જાતના કેટલાક લોક વસે છે. ગેટે અને દાહે નામની જાતો હિંદમાં સાથે આવી હતી, હાલની પંજાબમાંની જાટ તથા ઘે નામની જાતો એમના વંશની હશે એમ મનાય છે. એ પ્રમાણે એમના શેષ ભાગ કંઈક કંઈક રહેલા છે.

વિક્રમાદિત્ય—ઈ૦ સ૦ પુ૦ ૫૭—શક લોકોના હુમલાનો અંટકાવ કરવાને હિંદુ રાજાઓએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. એમાં સૌથી પ્રખ્યાત માળવાની ઉજ્જન નગરીનો વિક્રમ નામે રાજા હતો. એણે શક લોકોને જીત્યા. ને પછી તેનો હાલ સંવત ચાલે છે ને પર-

દુઃખ ભંજનના નામથી હજી ઓળખાય છે. તેણે વિદ્વાનોને ઘણો આશરો આપ્યો, તેની પાસે દેશ દેશના મોટા પંડિત, કવિ વગેરે હતા. એમાંના મુખ્ય નવ વિદ્વાનો એની સભામાં રત્ન કહેવાતાં, ને પાછળથી થયેલાં નાટક વગેરેના બનાવનાર તેઓ કહેવાય છે. શક લોકથી દેશનું રક્ષણ કરવામાં, વિદ્વાનોને આશરો આપવામાં, ને સારી રીતે રાજ ચલાવવામાં તે બાહાદૂર હતો. એના વંશમાં ભોજ પણ એના જેવો પ્રખ્યાત થયો છે.

શાલીવાહન—ઇ૦ સ૦ ૭૮—વિક્રમ પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષે બીજો રાજા શક લોકની સામો થયો તેનું નામ શાલીવાહન હતું, તેનો શક ચાલે છે. વિક્રમનો સંવત તથા શાલીવાહનનો શક એ બંને હિંદમાં સાલો ગણવામાં કામ આવે છે. તે કુંભારનો પુત્ર હતો. તેણે બ્રાહ્મણોને બૌદ્ધના જુલમથી છોડાવ્યા, તેથી બ્રાહ્મણોએ એનો શક ચલાવી ઘણું માન વધાર્યું.

પાછળથી શક લોક સામે લડનાર—ત્યાર પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધીમાં હિંદના ત્રણ મોટા વંશજોએ શક લોક સામે લડાઈ કરી હતી. (૧) મુંબાઇની વાયવ્ય કોણે કલ્યાણીમાં શાહુ કૂળના રાજા (૨) ઈ૦ સ૦ ૩૧૯ થી ઈ૦ સ૦ ૪૭૦ લગી અયોધ્યા વગેરે ઉતર ભાગમાં ગુપ્ત વંશનો અમલ હતો. તે રાજ્ય શક લોકે જીતેલું જણાય છે. (૩) ૪૮૦ થી ૭૨૨ સુધી અને ત્યારથી વલ્લભી રાજાને હાથ કચ્છ, માળવા, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતો હતાઃ તે રાજ્યનો હેવાલ "હિઆએનથ્સાંગ" નામે ચીના જાત્રાળુએ લખેલો છે કે "રાજ્ય ધર્મ બૌદ્ધ હતો. પાખંડીઓ (બ્રાહ્મણ) પણ હતા. બૌધ્ધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંપ્રદાય એવા બે ભાગ હતા," એ રાજ્ય ઇ૦ સ૦ ના આઠમા સૈકામાં આરબ લોકે જીતી લીધેલું જણાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

હિંદુ મતની વૃદ્ધી ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધી.

હિંદ લોકનાં ત્રણ મુળ—હિંદના લોક ત્રણ જાતોના બન્યા છે. (૧) અનાર્ય કે જુના રહેવાશી, બીજી આર્યજાત—એ ઈતિહાસના વખતથી પૂર્વે મધ્ય એશિઆમાંથી આવેલી, અને ૩ જી શક તે તાર્તર જાત—એ લોકો જુના વખતમાં હિંદમાં આવતા હતા, પણ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૮ થી ઇ૦ સ૦ પાંચમાં સૈકા સુધીમાં તેમનાં જબરાં ટોળાં આવ્યાં. તે દરેક જાતની રૂઢીયો, ભાષા અને ધર્મ વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત છે.

(૧) અનાર્ય—શિકાર વડે ગુજરો કરતાં, સંસારી બાબતમાં કેટલાક અસલ રીવાજ પ્રમાણે એટલે, લગ્નમાં બે ત્રણ ભાઇ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણતા અને પોતાનો વારસો બેનના છોકરાને આપતા, દાનવોને પૂજતા, અને તેમને જનાવરનો ભોગ આપતા, એ તેમનો ધર્મ હતો.

(૨) આર્ય લોક—ખેતી વડે નિર્વાહ કરતા, લગ્ન બાબતમાં એક સ્ત્રીને એક પુરૂષ પરણાવતા, હાલના રિવાજ પ્રમાણે વારસાના હક આપતા, તથા પ્રતાપવાન હિતકારી દેવોને પૂજતા.

(૩) શક લોક—એમના રિવાજ આર્ય અને અનાર્યથી જુદા હતા. તેઓ અનાર્યનો ભાગ હશે એમ જણાય છે. જ્યારથી તેમનાં સખ્યાબંધ ટોળાં હિંદમાં આવવા લાગ્યાં, તેવારે તેઓ અહીં વસ્યા. તેઓ અનાર્યની પેઠે શિકાર કરી ગુજરાન ચલાવનાર કે આર્યની પેઠે ખેતી કરનાર નહોતા, પણ રબારીની પેઠે પોતાનાં ઢોર સાથે રખડતી અવસ્થામાં રહેતા, ને યુદ્ધ કરવામાંજ કુશળ હતા.

આર્ય લોકનાં કામ—એમની ત્રણ મુખ્ય જ્ઞાત હતી. તેમાં-

ની વૈશ્ય નામે જાત ખેતી કરતી; ક્ષત્રી નામે જાતે. અસલ વતની-ઓને નસાડી રક્ષણ કર્યું; અને ત્રીજી બ્રાહ્મણ નામે જાતે ધર્મ અને વિદ્યા ઉત્પન્ન કર્યાં. ચોથી શુદ્ર જાતને તેમણે ગણી નહોતી, પણ બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો થવામાં એ જાત ઘણી ઉપયોગી થઇ હતી.

બ્રાહ્મણો અને હિંદધર્મ—એ જાતિ બધામાં શ્રેષ્ટ હતી, ને બુદ્ધ ધર્મ વખતે પણ ચડતી હાલતમાં હતી. તે બૌદ્ધ ધર્મના જવાથી સ્વતંત્ર બની. ઇ૦ સ૦ ૬૪૦ માં હીઐાએનથ્સાંગ નામે ચિનો જાત્રાળુ હિંદમાં આવેલો, તેણે એ જાતની સત્તા સ્થાપન થયા વિષે લખેલું છે. એ વેળા બ્રાહ્મણ, અને બૌદ્ધને ઝગડો ચાલતો. ત્યાર પછી બસેં વરસે બ્રાહ્મણની ચડતી થઇ. તેમનામાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા, અને તેમણે એ ધર્મની ચડતી. કરી. એમાંનો પહેલો આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટ કરીને, બાહારનો પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતો; તેણે સગુણ ઈશ્વરનો બોધ કર્યો, ને બૌદ્ધ મતને ખંડન કરવા સારૂ ઘણી મહેનત કરી. એ પ્રમાણે બૌદ્ધ ધર્મ, વૈદિકમાર્ગ. અને અનાર્ય જાતની કેટલીક રીતો મળીને હિંદુ ધર્મ સ્થાપન થયો.

જ્ઞાતિભેદ—હિંદુ મતથી પ્રાચીન જાતિને ફરીથી ગોઠવી. પહેલી ત્રણ જાતને (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય,) દ્વીજ એટલે બે વાર જન્મેલી કહેતા. બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી દ્વીજ જાતો આજે પણ જનોઈ પહેરે છે, અને વેદ ભણવા વગેરેનો દાવો કરે છે. ચોથા વર્ગમાં અનાર્ય એટલે શુદ્ર જાત અને વર્ણસંકર લોક હતા. એ જાતને જનોઈ પહેરવાનો, તેમ બીજો ઉત્તમ અધિકાર નહોતો. તથા પવિત્ર કામમાં તેમને સામેલ કરતા નહીં.

આગળ જતાં લોકોનો ધંધો, રહેવાનાં ઠેકાણાં, અને રીતભાત એ બાબતો ઉપરથી તેમનામાં ભિન્ન ભિન્ન નાતો થઇ, ને તેમના

પ્રાચીન અધિકાર પણ બદલાઈ ગયા. શુદ્ર જાત શાસ્ત્ર ભણે છે, અને બ્રાહ્મણ ખેતી કે વેપાર કરે છે. બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય દશ વર્ગ પાડ્યા છે. પંચગૌડ, એ વિંધ્યાચળની ઉત્તરે રહેનાર અને પંચદ્રાવિડ, દક્ષિણમાં રહેનાર. તેમને અરસપરસ કશો સંબંધ નથી. તેમનામાં ૧૧૮૬ અને ક્ષત્રીમાં ૫૮૦ ગોત્ર છે.

બૌદ્ધ ધર્મની અસર—એ ધર્મથી હિંદુઓમાં દાન કરવાની તથા પશુ વગેરે મૂગાં પ્રાણીને પાળવાની રીતો ચાલુ થઈ છે. હાલના ઓરીસાના મઠો, અસલના શિલાદિત્યના બનાવેલા અપાશરા જેવાજ છે. પાંજરાપોળો એ અશોકના કામની અસર છે. અને જગન્નાથનો રથયાત્રાનો ઓચ્છવ, બૌદ્ધ ધર્મના કોઈ વરઘોડાની અસર છે.

અનાર્ય લોકથી થએલી અસર—હિંદુ લોકમાં કેટલીક ક્રીયાઓ અનાર્ય જાતની પણ દાખલ થઈ છે. લાકડાના ઠુંઠાની, અણઘડ પથરાની, ને ઝાડની પૂજા તે લોકની અસર છે. એ અસર બંગાળાના ગામડીઆ લોકમાં ઘણી રહી છે. નાગ પુજા કે લિંગ કે ઉત્પન્ન કરનાર શકિતની પુજા એ મધ્ય એશિઆના શક લોકની અસર છે.

હિંદુ ભકતમાળાનું પુસ્તક—ઇ. સ. ૭૦૯ થી આજ સૂધીમાં હિંદુ લોકમાં ઘણા ધર્મ સ્થાપક થઈ ગયા છે. મધ્ય યુગના ૧૦૮ ભકતોનાં ચરિત્ર તથા તેમના ચમત્કારની નોંધ ભકતમાળા નામે પુસ્તકમાં છે. એ ગ્રંથ ત્રણસેં વરસ પર નાભાજી નામના શુદ્ર ભકતે બનાવ્યો હતો. એ નોંધમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ભકતોએ કરેલા જુદા જુદા ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે.

શંકરાચાર્ય—એ ઈ. સ. ના નવમા સૈકામાં થઈ ગયા. પ-

હેલા ઉપદેશક આગળ કહેલા કુમારિલ ભટ્ટ હતા; પછી તેગના શિષ્ય શંકરાચાર્ય થયા. તેમના વખતથી કાંઇક આધાર પૂર્વક ઇતિહાસ હાથ લાગે છે. તેમનો જન્મ કેરલ અથવા મલબાર પ્રાંતમાં થયો હતો, એમણે કાસ્મીર સુધી પ્રવાસ કરી બૌધમતનું ખંડન કરયું, ને વેદ ધર્મ સ્થાપન કર્યો. તેમણે ૩૨ વર્ષની ઉમરે કેદારનાથમાં દેહ ત્યાગ કર્યો. વેદ ધર્મની ચડતી કરનાર આચાર્યોમાં તે ઉત્તમ હતા. શંકર દિગ્વિજય નામે પુસ્તકમાં તેમની કરેલી ફતેહનું રસિક વર્ણન છે. તેમની પાછળ ધર્મની બે અસર રહી(૧) શુદ્ધ બ્રાહ્મણ ધર્મ (અદ્વૈતમત) અને બીજી સગુણ ઈશ્વરને મૂર્તિ વગેરે રૂપથી માનવાનો સાધારણ લોકનો ધર્મ.

શિવ ધર્મ—શંકરાચાર્યના મતને અનુસરનારા અને તેમની ગાદીએ બેસનારાઓમાં શિવ પૂજા, એ હિંદના બે મુખ્ય ધર્મમાંનો એક ધર્મ મનાયો. તે નાશ કરનાર અને ફરી ઉત્પન્ન કરનાર શકિત વાળા તથા ઉંડુ તત્વજ્ઞાન સમજનાર દેવ છે. રૂદ્ર, ગંગાધર વગેરે તેમનાં નામ છે. હિંદુ લોકો તેમને ઇશ્વર રૂપ માને છે. તેમનું સાધારણ ચિન્હ લિંગ છે, તે ઉત્પન્ન કરનાર શકિત ગણાય છે. તેમનું વાહન આખલો પણ તેજ શકિત ધરાવે છે. તેમના તથા તેમનાં પત્નિ પાર્વતીના સ્વરૂપની લોકો જુદી જુદી કલ્પના કરે છે. હાલમાં શિવની બે પ્રકારે પૂજા થાય છે. (૧) સન્યાસી વગેરે ત્યાગીઓ કંઇ પણ ક્રિયા વિના મૌન ધ્યાન વડે આરાધના કરે છે. ને સાધારણ બ્રાહ્મણ શિવલિંગને ઇશ્વર તત્વ માની પુષ્પ, નૈવેદ વગેરેથી પુજા કરે છે. (૨) હલકી જાત તો શકિતની પૂજા કરે છે, ને ક્રુર રીતે જીવ હિંસા કરી કાળીને ચડાવે છે. હાલ સરકારે એ બાબત સખ્ત કાયદા કર્યા, જેથી એ ક્રૂર પૂજા બંધ પડી છે.

શિવ પુજનમાંથી બીજા તેર પંથ નીકળેલા છે. સ્માર્ત બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં શાંત પણે શિવ પુજન કરે છે. દંડી સંન્યાસીઓ પોતાનો કાળ ભિક્ષા કરી તેનું ધ્યાન કરવામાં ગાળે છે. ભૈરવ નામે ઉપાસકો પોતાના શિશ્યને દિક્ષા આપતાં પગમાંથી લોહી કહાડે છે; કેટલાક સમાધી અવસ્થામાં પોતાનો કાળ કહાડે છે; એ પ્રમાણે દેહ દમન કરી યોગ્યોભ્યાસમાં મચ્યા રહેનાર જોગીથી તે માંસ ભક્ષણ કરનાર અઘોરીઓ સુધીમાં શિવપંથનો પ્રચાર ચાલે છે.

વિષ્ણુ પુજા—ઇશ્વરી સ્વરૂપમાં વિષ્ણુને પાલણ કરનાર સત્વગુણી માન્યા છે. ને તેમણે આખું વિશ્વ ત્રણ ડગલામાં સમાવી દીધેલું કહેવાય છે. તેમનો પંથ ઘણો લોક પ્રિય છે. તેમના મુખ્ય દશ અવતાર ગણેલા છે. તેમના પુજનમાં રામ અને કૃષ્ણ, એ બે પ્રખ્યાત અવતાર મનાય છે. રામાયણની લીલા કરનાર તે રામ, ને મહાભરતમાં પંકાયા તે કૃશ્ન, તે જગન્નાથ પુરીમાં જગન્નાથ રૂપે પુજાય છે.

વિષ્ણુ પુરાણ—એ ઇ. સ ૧૦૪૫ ના સુમારે બન્યું છે. તેમાં વૈષ્ણવ મતોનો સંગ્રહ છે. અને તે રામાયણ અને મહાભારત ના આધારે બનાવેલું છે. ૧૮ પુરાણમાંનું તે એક પુરાણ છે. તેમાં વિષ્ણુની ભક્તિ ઉત્તમ ગણી છે. તેની લગભગ ૧૫ લાખ લીટીઓ છે.

વિષ્ણુ ઉપદેશક રામાનુંજ—૧૧૫૦—વૈષ્ણવ પંથના ઉપદેશકમાં પ્રથમ દક્ષિણના બ્રાહ્મણ રામાનુંજ થયા. તેમણે બારમા સૈકાને મધ્ય ભાગે એ મત ફેલાવ્યો ને વિષ્ણુને અદ્વિતીય બ્રહ્મ રૂપે માનવાનું કહ્યું. એમને દક્ષિણના ચોલા રાજાએ હરકત કરી, કેમકે તે શિવપંથી હતો. તેથી ત્યાંથી મહીસૂરના જૈન રાજા પાસે ગયા ને ત્યાંના રાજાની દીકરીને રોગ મટાડવાથી તે માન પામ્યા. તથા ત્યાં

પોતાનો ધર્મ મનાવ્યો. એમના મતનો ફેલાવો કરનાર સાતસેં મઠ બનેલા કહેવાય છે, પણ તેમાંથી હાલ નીચેના ૪ મત છે. તેમણે આર્ય લોકને (ઊંચવર્ણને) ઉપદેશ કર્યો, ને સંસ્કૃતમાં વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ, વેદાર્થ સંગ્રહ વગેરે ઘણા ગ્રંથ બનાવ્યા છે.

૧ રામાનંદ——૧૩૦૦–૧૪૦૦–રામાનુજ સ્વામીની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદ થયા. તેમણે વૈષ્ણવ મત ઉત્તર હિંદમાં ફેલાવ્યો. તેમનો મુકામ કાશીમાં હતો. પણ દેશ પરદેશ ફરી પોતાના ધર્મ વિષે ફેલાવો કરવાને ઘણી મેહેનત લેતા. પ્રખ્યાત ચેલો (કબીર) સાળવી હતો. તેમણે હિંદી ભાષામાં પુસ્તક બનાવ્યાં છે.

૧ કબીર–૧૩૮૦ થી ૧૪૨૦—એ રામાનંદના બાર ચેલામાંનો હતો. તેણે બંગાળામાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. તેણે બધી જ્ઞાતીઓને એક ધર્મમાં લાવવાના ઈરાદાથી હિંદુ મુસલમાનને મળતો પંથ કાઢયો. જેથી હિંદુ અને મુસલમાન બંને તેમાં દાખલ થયા.

૩ ચૈતન્ય–ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૫–૧૫૨૭–આ વિષ્ણુ ધર્મ પ્રસારકનો જન્મ સંવત ૧૪૯૫ માં બંગાળામાં થયો. ને બંગાળા તથા ઓરીસામાં એણે જગન્નાથની ભક્તિ સાથે વૈશ્ણવ મત ફેલાવ્યો. તેના જન્મ ચરિત્ર વિષે ખરી બિંના જણાઈ નથી. ફક્ત એટલું જણાયું છે કે તે બંગાળાના નદીઆ ગામમાં બ્રાહ્મણને ઘેર અવતર્યો. તે કોઇ પ્રખ્યાત ભક્તની છોડી વેરે પરણ્યો હતો. ૨૪ વર્ષની ઉમરે સંસાર ત્યાગ કરી ઓરીસામાં ગયો, ને ત્યાં પોતાનો કાળ ધર્મ બોધ કરવામાં કાઢયો. તે ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૭ માં દેવલોક પામ્યો. તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, બધી નાતના લોકોને ભક્તી કરવાનો હક છે ને તેઓ ભક્તીથી સરખા થાયછે. પૂર્ણ આસ્થા રાખી હમેશ ઈશ્વર ભજન કરવું. એ તેના ધર્મનો નિયમ છે, પૂજા, ક્રિયાથી મો-

ક્ષ નથી, પણ ધ્યાન કરવાથી છે. ગુરૂને બીજા પિતાની પેઠે ગણવા, પણ દેવ પ્રમાણે ન પૂજવા, ને દેહના કલંક તથા પાપથી મૂક્ત થવું તેને મોક્ષ કહ્યોછે.

૨. એ પંથમાં સઘળી નાતના લોકો છે. એમાં કુંવારા તથા પરણેલા ગોસાંઈઓ અને બીજા વેરાગીઓ દાખલ થઇ શકે છે. ઘણા ખરા ઉપદેશક પરણેલા છે. તેઓ કૃષ્ણ મંદિરની આજુ બાજુ કુટુંબ સાથે રહેછે. ને મોટા જમીનદારો તેમને આશરો આપેછે, એના મરણ પછી એક ઉપપંથ નીકળ્યો. એમાં સ્ત્રી વર્ગને દાખલ કર્યો. કુંવારા બાવા તથા કુંવારી બાવીઓ એ મઠમાં રહેછે. બાવીઓ ભણેલી હોય છે, ને બીજા ગૃહસ્થની બૈરીઓને તેઓ ભણાવેછે. અગાઉ બંગાળામાં મોટા ગ્રહસ્થોને ત્યાં સ્ત્રી કેળવણી એજ આપતી. બંગાળામાં એ પંથ વધારે ફેલાયો તેનું કારણ એ કેળવણી છે.

૪. વલ્લભસ્વામી.—ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૦—એમણે ઉત્તર હિંદમાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. તે બોધ કરતા, કે આત્માના ઉદ્ધારને માટે વનમાં રહેવાની, દેહદમન કરવાની, કે કષ્ટ વેઠવાની જરૂર નથી. તે શ્રી કૃષ્ણને બાળરૂપે ઠાઠમાઠથી પૂજે છે ને શ્રદ્ધા પુર્વક ભક્તી કરવાથી મોક્ષ મળે, એમ કહેછે. તેમનાંમાં આઠે પહોરની જુદી જુદી સેવા છે. હલકી વરણ ન ભેળવતાં પૈસાદાર શેઠ સાહુકારોને એ ધર્મમાં લે છે.

હિંદુઓનું ધર્મ બંધન—જેમ હિંદુ લોકમાં સંસારી પાયો ગ્નાતી બંધનથી મજબુત થયો છે. તેમ શિવ ને બિશ્ણુની ભક્તિ વડે ધર્મનો પાયો મજબુત થયોછે, હિંદુ ધર્મનું મૂળતો વેદ ધર્મ છે પણ હાલ તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પંથ નીકળેલા છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણ એકેશ્વરી મતને માનેછે. ને સાધારણ બ્રાહ્મણ વિશેશે કરીને શિવના

શિવલિંગની પૂજા કરેછે. મધ્ય વર્ગના લોકો અને વેપારી વર્ગ વિ-ષ્ણુના અવતારને પૂજે છે. નિચ વર્ણો શિવ શક્તિના ભયંકર રૂપ કાળીને પુજે છે. પણ દરેક હિંદુને તેનો સેવા કરવાનો ઈષ્ટદેવ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

मुसलमानी राज्यनो हेवाल.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય—બૌધ્ધ માર્ગને હરાવીને હિંદુ ધર્મ પ્રબળ થતો હતો, તેવામાં અરબસ્તાનમાં એક નવો પંથ ઉ-ઠયો. એ ધર્મનો સ્થાપનાર મહમદ પેગંબર હતો. તેનો જન્મ મ-ક્કામાં ૫૭૦ માં થયો, ને ઇ૦ સ૦ ૬૩૨ માં મદીનામાં તેનું મરણ થયું. મુસલમાની ધર્મ શાસ્ત્ર કુરાનનો કર્ત્તા એ હતો. એના મરણ પાછળ સો વરસ સુધી મુસલાનોએ હિંદુકુશ લગી હુમલા કર્યા હ-તા, પણ હિંદુસ્તાનમાં આવી શકયા નહોતા.

સિંધપર અરબ સ્વારી—પેગમ્બરના મરણ પછી પંદર વરશે ઉસ્માને મુંબાઈ ઈલાકાને લગતાં બંદરપર એક સેના મોકલી હતી. તેમ ઇ૦ સ૦ ૬૬૨ ને ૬૬૪ માં સિંધપર સ્વારી કરી ત્યાં કંઈ વળ્યું નહીં. પણ કોઇ હીંદી રાજાએ અરબી વહાણ કબજે ક-ર્યું હતું, તેની નુકશાની ભરી લેવાને ૭૧૨ માં મહમદ કાસમ નામે સરદાર સિંધ ઉપર ચડયો, એ લઢાઈમાં સિંધનો દાહીર નામે રજ-પુત રાજા બહાદુરીથી લડયો તેણે પ્રથમ બૈરી છોકરાંને સળગાવી દીધાં, ને પછી પોતે સિપાઈઓ સાથે મુઓ. કાસમે પછી એ પ્રદેશ-માં થાણાં બેસાડયાં. પણ એવામાં સન ૭૧૪ માં તેનું મરણ થયું. તેથી આરબો આગળ જતાં અટકયા. ઈ૦ સ૦ ૭૫૦ ના સુમારે ર-જપુતોએ સિંધદેશ પાછો લીધો હતો.

મુસલમાનો આવ્યા તે વખતે હિંદની હાલત.-મુસલમાન લોકોએ પંજાબમાં પગ દીધો, ત્યાર પહેલાં તેમણે આફ્રિકા, યુરોપ વગેરેમાં મોટી જીતો મેળવી હતી. પણ હિંદુસ્થાનમાં રજપૂત રાજાઓનુ બળ હોવાથી તેઓ આવી શક્યા નહોતા. એ વખતે ઉતરમાં ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતાં. (૧) સિંધુથી જમનાં સુધીના ભાગમાં કનોજના રાજાનું. (૨) બહાર પ્રાંતની આજુબાજુના ભાગમાં અશોકના વંશજોનું. (૩) વિંધ્યાચળની પશ્ચિમ છેડે માળવામાં જબરૂં રજપૂત રાજ્ય હતું. એ શિવાય દક્ષિણમાં કેટલાક શૂરા અનાર્ય રાજા રાજ્ય કરતા હતા; અને તેઓ ચેરા, ચોલા ને પાંડય નામે મોટા રાજાઓની હકુમતમાં રહેતા.

હિંદુ લોકનો સંપ——પરદેશી હુમલો કરનારની સામે થવામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના રાજાઓ સંપ કરતા ને તેથીજ ઈ. સ. ૭૧૨ માં સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું નહીં. ત્રણસેં વર્ષ પછી વાયવ્ય કોણની મુસલમાન સ્વારીઓમાં ફક્ત પંજાબ તાબે થયો. (૯૭૭-૧૧૭૬.) દક્ષિણમાં સન ૧૫૬૫ માં તાલિકોટનો સંગ્રામ થયો, ત્યાં સુધી હિંદુ બળ મજબુત ટકેલું હતું. ને ત્યાર પછી સો વરસે તો નવું મરાઠી રાજ્ય સ્થાપન થયું. તેથી હિંદુ રાજ્યને હરકત ન આવી.

મુસલમાની અપુર્ણ હુમલા——મુસલમાનોના હાથમાં કોઇ વાર સઘળો હિંદ આવ્યો નથી. ઈ. સ. ૬૩૬ માં ઉસ્માને મુંબાઈ ફોજ મોકલી, ત્યારથી તે સન ૧૭૬૧ માં અબદલ્લી આવ્યો, ત્યાંસુધી અગિયારસેં વરસોમાં માત્ર થોડો ભાગ તેમણે લીધો હતો.

હિંદી રાજ્યવંશો ઘણા મુલકપર અમલ કરતા ને મુસલમાની બળની ચડતી વખતે ખંડણી ભરતા. સન ૧૫૭૮ થી ૧૭૦૭ સુ-

પીમાં તો રજપૂતો બીજીવાર સામા થયા. તેમ પંજાબમાં સીખ અને દક્ષિણમાં મરાઠા જોરપર આવ્યા. એવામાં ઈંગ્રેજી રાજ્યનું બળ વધ્યું; ને હિંદુ રાજાઓને શાન્તીથી તેમનાં રાજ્ય પાછાં મળ્યાં.

ધિજની વંશ ઇ. સ. ૯૬૨–૧૧૮૬.

સબકતગીન——૯૭૭–૯૯૭ હિંદુસ્થાન ઉપર પ્રથમ સ્વારી કરનાર ધિજની વંશ હતો. તેનો મૂળ પુરૂષ અલપ્તગીન હતો. તેણે ૯૬૨ માં ધિજનીમાં ગાદી કરી આજુ બાજુના મુલક ઉપર સ્વારી કરી હતી. તે ઈ. સ. ૯૭૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી સબકતગીન ગાદીએ બેઠો. પ્રથમ એ કોઇ શાહુકારનો ગુલામ હતો; એ શાહુકાર પાસેથી અલપ્તગીને વેચાતો લીધો, ને તેની ચંચળાઈ પરથી પોતાની દીકરી દીધી. અલપ્તગીનના મરણ પછી એ રાજ્યનો વારસ બન્યો. તેણે હિંદુસ્તાનની સરહદ તરફ હુમલા કરવા માંડયા. એ વેળા સરહદપરનાં હિંદુ રાજ્યોને ઘણી ધાસ્તી પેઠી, ને તેઓ મુસલમાન સામે ઉઠયા. પ્રથમ લાહોરના જયપાળ રાજાએ મુસલમાનોપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં તે હારીને કેદ પકડાયો. સબકતગીને ખંડણી આપવાની સૂરતે તેને છોડયો, પણ લાહોર આવ્યા પછી જયપાળે ખંડણી આપી નહીં તેથી સબકતગીને બીજી વાર તેના પર ચડાઇ કરી. જયપાળ પોતાની મદદે દિલ્લી, અજમેર, કનોજ વગેરેના રાજાને લેઇ સામો થયો. પણ રજપૂતો હાર્યા ને સબકતગીન, પેશાવરમાં થાણું બેસાડી સ્વદેશ ગયો. એ પ્રમાણે લાહોર તથા પેશાવરનાં બે પહાડી નાકાં, પઠાણોને હાથ આવ્યાં. સબકતગીન ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

સુલતાન મહમદ—૯૯૭–૧૦૧૦ સબકતગીનના મરણ પછી તેનો ૧૬ વરસનો પુત્ર મહમદ ગાદીપર બેઠો. એણે ચાર વરસ

સુધી સ્વદેશમાં મુલક વધારવા સારૂ લડાઇઓ કરી. પછી ઈ. સ. ૧૦૦૧ થી હિંદુસ્તાનપર સતર સ્વારીઓ કરી. તેમાંની ૧૩ સ્વારી પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ જીતવાને; ચૌદમી કાશ્મીર જીતવાને, અને બાકીની ત્રણ કનોજ, ગ્વાલીઅર તથા સોમનાથ જીતવાને કરી હતી. (૧) સ્વારી ૧૦૦૧ માં લાહોરના રાજા જયપાળ ઉપર કરી. તેમાં જયપાળ હાર્યો, ને અપમાન ન સહેવાયાથી પોતાના પુત્ર અનંગપાળને રાજ્ય સોંપી, પોતે બળી મુઓ. (૨) ૧૦૦૪ માં ભાટીઆના રાજાપર કરી તેને હરાવ્યો. (૩) ૧૦૦૫ માં મુલતાનપર. (૪)૧૦૦૮ માં લાહોર ઉપર. એ વખતે દિલ્લી વગેરેના રાજાઓની મદદ લેઇ અનંગપાળ સામો થયો પણ તેની હાર થઇ. તેમાં મુસલમાનોને પંણ ઘણું નુકશાન થયું. એ લડાઇ પછી એણે નગરકોટનું દેરૂં લૂટયું, ને તેમાંથી ઘણું ધન લેઇ ગયો. (૫) ૧૦૧૦ માં મુલતાનપર. (૬) ૧૦૧૧ થાનેશ્વર ઉપર કરી, ત્યાંનાં દેરાં તોડી પાડયાં. સાતમી તથા આઠમી કાશ્મીર ઉપર કરી, તે પ્રાંત કબજે કર્યો. ૧૦૧૪ નવમી. ૧૦૧૭ મથુરાં ઉપર કરીને તે શહેર લૂટયું. તથા ઘણા હિંદુને કેદ કરીને સ્વદેશ લેઇ ગયો. (૧૦) ૧૦૨૨ માં કર્લીંજરના રાજાપર. (૧૧) ૧૦૨૩ માં લાહોરના રાજા બીજા જયપાળ ઉપર કરી. તેમાં જયપાળ હાર્યો. (૧૨) પ્રખ્યાત સ્વારી ઈ૦ સ૦ ૧૦૨૪ માં ગૂજરાતમાં આવેલા સોરઠી સોમનાથ ઉપર કરી. ગૂજરાતનો રાજા ભીમદેવ લડવા આવ્યો, પણ તેની હાર થઈ. મહમદે દેરામાં પેશી સોમનાથ મહાદેવની મૂર્ત્તિ ભાગી નાંખી, ને તેના ત્રણ કડકા કરી, મક્કે, મદીને તથા ઘિજની મોકલ્યા. એમાંથી પુશ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો. તે લેઇ સુલતાન સ્વદેશ તરફ ગયો, પણ રસ્તામાં ભૂલો પડવાથી સિંધના રણમાં તેના સૈન્યની ઘણી ખરાબી થઈ. એને

ચોથી, નવમી અને બારમી સ્વારીમાં ઘણું ધન મળ્યું.

મહમદે સતર સ્વારીઓ કરી, પણ તેણે મુલકમાં વધારો ક-ર્યો નહી. તેની મુખ્ય મતલબ તો પૈસા મેળવવાની હતી. ફકત પં-જાબનો પશ્ચિમ ભાગ તાબે કર્યો હતો. એ તેત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ઘિજનીમાં ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો, ધર્માભિમાની હોવાથી મુસલમાનો તેને વખાણે છે. પણ એની વધારે કીર્ત્તિ, વિદ્યાને આ-શરો આપવાથી ફેલાઇ. તે પૈસાનો બહુ લોભી હતો. તેના દરબારમાં ફરદોસી કરીને પ્રખ્યાત કવિ હતો. તેણે શાહનામું નામે, પાદશાહના ચરિત્રનું પુસ્તક બનાવ્યું છે.

એની પછી તેનો પુત્ર મસાઉદ ગાદીપર બેઠો. તેના વખતમાં તથા તેની પછીના સાત બાદશાહોના વખતમાં કંઇ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. એમની પછી ઇ. સ. ૧૧૧૮ માં અગિઆરમો બહેરામ બાદશાહ ગાદીએ બેઠો.

બહેરામ—૧૧૧૮—૧૧૫૨–આ બાદશાહે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તથા વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો. પણ એવામાં એક આ-ફત પડવાથી તેની ખરાબી થઈ. તેના કુતબુદ્દીન નામે જમાઇને તેણે કાંઇ વાંકસર મારી નંખાવ્યો. તેથી મરનારના ભાઇ સૈફુદીને ઘિજ-નીપર ચડાઇ કરી બહેરામને કાઢી મુકયો. પણ થોડા દિવસ પછી બહેરામે પાછા આવી, સૈફુદીનને મારી નંખાવી ગાદી લીધી. એથી ક્રોધે ભરાઇ, મરનારના ત્રીજા ભાઇ અલાઉદ્દીને ઘિજનીપર હલ્લો કર્યો. બહેરામ નાસી જઇ રસ્તામાં મરણ પામ્યો. અલાઉદ્દીને ઘિજ-ની શહેર બાળીને ઘણી ખરાબી કરી, તે કારણથી અલાઉદ્દીન જહાં-સોજ (દુનિઆં બાળનાર) કહેવાય છે, આ વખતથી ઘિજનીવંશ-ની પડતી થઈ. ૧૧૫૨. બહેરામનો દીકરો ખુશરૂ પંજાબમાં જઈ

રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે સાત વર્ષ પછી મરણ પામ્યો. ૧૧૫૯ તેની પછી તેનો પુત્ર ખુશરૂ મલેક બેઠો. પણ ગોરી બાદશાહ શાહબુદીને તેનાપર ત્રણ હુમલા કરી હરાવ્યો, ને તેના કુટુંબ સાથે પકડી ધિજનીમાં કેદ કર્યો. એ પ્રમાણે ૧૧૮૬ માં ધિજનીવંશની નામની ગાદી નાશ પામી.

ગોરી વંશ ૧૧૯૨—૧૨૧૨—૬૦

અલાઉદ્દીન—૧૧૫૨—૧૧૫૬ ધિજનીવંશની પડતી થયા પછી ઘોરવંશ પ્રબળ થયો. તે વંશના રાજાઓ ઘોર પ્રાંતના રહેવાસી હોવાથી તેઓ ગોરીવંશના કહેવાય છે. ધિજનીનો નાશ કરી અલાઉદ્દીન સ્વદેશ ગયો પણ સેલ્જુકી લોકે તેને હરાવ્યો. પાછળથી એ લોકને કાઢી ગાદી લીધી પણ એવામાં તેનું મોત થયું.૧૧૫૬. તેની પછી તેનો પુત્ર સૈફુદ્દીન બેઠો. પણ તે દમવગરનો હોવાથી. તેના પિત્રાઈ ભાઇઓએ રાજ્ય લીધું.

ગ્યાસુદીન—૧૧૫૭-૧૨૦૨ એ બે ભાઈ હતા. તેમનામાં સંપ સારો હતો. તેનો ભાઈ શાહબુદીન ગોરી લડાઇનું કામ કરતો, ને પોતે મુલ્કી કામ કરતો, હિંદુસ્તાનની કીર્તિ સાંભળી, શાહબુદીન લલચાયો, ને તેણે નાની મોટી નવ સ્વારીઓ હિંદપર કરી. પ્રથમ ૧૧૭૬ માં પંજાબપર કરી. બીજી ૧૧૭૮ માં ગુજરાતના રાજા ભીમ ઉપર-તેમાં પોતે હાર્યો. ત્યાર પછીની ત્રણ સ્વારી પંજાબપર કરીને ધિજનીવંશની આખર આણી. છઠ્ઠી-૧૧૯૧ માં દિલ્લીના રાજા પૃથુરાજ ઉપર કરી પણ થાનેશ્વર આગળ તેની હાર થઇ.

રજપૂત રાજ્યોની હાલત—એ વખતે રજપૂતોનાં ૪ મોટાં રાજ્ય હતાં. (૧) દિલ્લીમાં તોમાર જાતના અનંગપાળનું. (૨) અજમેરમાં ચોહાણ જાતના સોમેશ્વરનું. (૩) કનોજમાં જયચંદ રાઠોડનું.

(૪) ગુજરાતમાં સોલંકી ભોળાભીમનું–શાહબુદીને પેહેલી સ્વારી દિલ્લીપર કરી, ત્યાં સુધી તો બધા વચ્ચે સંપ હતો ને તેથીજ ગોરીશાહને નાસવું પડયું પણ પાછળથી કુસંપ થતાં તેમનાં રાજ્ય તૂટી ગયાં.

કુસંપ થવાનું કારણ–(૧) દિલ્લીના રાજા અનંગપાળને દીકરો નહોતો. અને તેથી તેણે પોતાના ભાણેજ અજમેરના રાજા પૃથુરાજને દત્તક લીધો એથી બીજા ભાણેજ કનોજના રાઠોડ રાજાને માઠું લાગ્યું ને અરસપરસ વેર બંધાયું. (૨) ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ તથા દિલ્લી અજમેરના રાજા વચ્ચે એક કન્યા પરણવા બાબત તકરાર થઈ તેથી વેર બંધાયું. (૩) દિલ્લી અને અજમેરના રાજા પૃથુરાજે પોતાનું ઉપરીપણું બીજાં રજપૂત રાજ્યો ઉપર સ્થાપ્યું હતું, પણ કનોજનો રાજા તેની આણ માનતો નહોતો તેણે ચક્રવર્તીપણું જાહેર કરવાને મોટો સમારંભ કર્યો. તેમાં બીજા ખંડીઆ રાજા કામ કરવા ગયા, પણ પૃથુરાજ ન ગયો. એ વેળા એની દીકરી સંયોગતાનો સ્વયંવર પણ થવાનો હતો. પછી સ્વયંવર વખતે પૃથુરાજ આવી તેને હરી ગયો. એ અપમાનથી જયચંદ્ર ઘણો ક્રોધે ભરાયો હતો. એવાં એવાં કારણથી રજપૂત બળ તૂટી ગયું. આ વખતનો લાભ લઈ ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૩ માં શાહબુદીને સાતમી સ્વારી દિલ્લીપર કરી. પાણીપતના મેદાનમાં લડાઈ શરૂ થઈ. તેમાં પૃથુરાજ માર્યો ગયો, ને તેની રાણી સતી થઇ. એ બધી હકીકત પૃથુરાજના કવી ચંદબારોટે " પૃથુરાજરાસા" નામે પુસ્તકમાં લખેલી છે.

ત્યાર પછી શાહબુદીને અજમેર લીધું ને ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં આઠમી સ્વારી કનોજપર કરી, ત્યાંના રાજા જયચંદને માર્યો. જય-

ચંદનું લશ્કર ઘણું હતું તેથી "દળપાંગળો" કેહેવાય છે. આ વખત. કનોજ, દિલ્હી વગેરેના રજપૂતો પોતાનાં ઘરબાર મુકી રજપૂતાનામાં ગયા, ને ત્યાં નવાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. જે હાલ રજપૂત સંસ્થાનો કહેવાય છે.

છેલ્લી એટલે નવમી સ્વારી ૧૧૯૫ માં ગ્વાલીયર ઉપર કરી. પણ એકાએક પોતાના દેશમાં જવું પડયું. તેથી તે કામ તેના સરદાર કુતબુદીને પાર પાડયું. કુતબુદીને ૧૧૯૫ માં ગુજરાત જીત્યું હવે શાહબુદીન હિંદમાં આવ્યો નહીં, પણ તેના સૂબા બખ્તીયાર ખીલજીએ ૧૧૯૯ માં અયોધ્યા ને બહાર જીતી લીધાં. એવામાં ગ્યાસુદીન ૧૨૦૨ માં મરણ પામ્યો, ને શાહબુદીન પાદશાહ થયો.

શાહબુદીન—૧૨૦૨—૧૨૦૬ તેણે ખારી જમના બાદશાહ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં પોતે હાર્યો. પણ એ વખતે બખ્તીયાર ખિલજીએ ૧૨૦૩માં બંગાળાના રાજા લક્ષ્મણસેનને હરાવી તેનું રાજ જીતી લીધું. શાહબુદીનની હાર થવાથી તેના પંજાબ, સિંધ વગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થઈ ગયા. ને ગક્કર લોકે ૧૨૦૩ માં પંજાબ જીત્યું. પણ પાછળથી શાહબુદીને હીંદમાં આવી સૂબા તથા ગક્કર લોકને પાધરા કર્યા, પછી સ્વદેશ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં સિંધુ નદીને કાંઠે મુકામ કર્યો. ત્યાં તારીખ ૧૪ માર્ચ ૧૨૦૬ ને રોજ રાતરે, ગક્કર લોકે તેનો ઘાત કર્યો.

તેનાં કામ—સુલતાન મહમદની પેઠે ધર્માંધપણાની કે, લૂટ મેળવવાની સ્વારીઓ તેણે કરી નહોતી. તેને તો મુલક વધારવાનો લોભ હતો, એના વખતમાં પૂર્વે બંગાળાથી પશ્ચિમે સિંધુ સુધી ઘણો મુલક તાબે થયો. ફકત માળવા તથા તેની આજુ બાજુનો સ્વતંત્ર હતો. તેને મહમદની પેઠે વિદ્યા ઉપર પ્રેમ નહોતો.

શાહબુદીનની પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો. પણ તેનામાં કંઇ સત્તા નહોતી. તેથી ધીજની, મુલતાન ને હિંદુસ્તાનના સૂબા સ્વતંત્ર થઈ ગયા. તે ૧૨૧૨ માં મરણ પામ્યો, ને ગોરીવંશની સમાપ્તિ થઇ.

ગુલામવંશ—૧૨૦૬—૧૨૯૦

કુતબુદીન—૧૨૦૬-૧૨૧૦—એનો પે'લો બાદશાહ કુતબુદીન, ગુલામ જાતનો હતો. તેથી તેના વંશવાળાને ગુલામવંશી કહેછે. હીંદુસ્તાનમાં ગાદી કરી પ્રથમ રાજ કરનાર એ વંશ હતો. ઘોરવંશની પડતી વખતે ઘણા સૂબા સ્વતંત્ર થઇ ગયા. તેમાં કુતબુદીન હીંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્રપણે કારભાર કરવા લાગ્યો. તેનું રાજ્ય શાહબુદીનના મેળવેલા ભાગમાં હતું.

મુસલમાની રાજ્યની પડતીનાં કારણ આ વખતે શરૂ થયાં, (૧) સુબાઓનાં બંડ, (૨) હિંદુઓનાં બંડ, (૩) પરદેશી હુમલા, કુતબુદ્દીને દિલ્લીમાં " કુતુબમિનારો " નામે મોટી ઈમારત બાંધવાનું શરૂ કર્યું, પણ તે કામ પૂરૂં થયું નહીં, એટલામાં તેનું મરણ થયું. ૧૨૧૦—એ પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો, પછી શાહબુદીનના હાથ નીચે કેળવાઈ ઊંચે દરજ્જે ચડયો, ને તેનું કારણ એની વિદ્યા, નીતિ અને બુદ્ધિ હતાં. તેની પછી તેનો પુત્ર આરામ બેઠો પણ થોડી મુદતમાં તેને ઉઠાડીને તેના બનેવી અલ્તમશે રાજ લીધું ૧૨૧૦—

અલ્તમશ—૧૨૧૦—૧૨૩૫—એ કુતબુદીનનો ગુલામ ને જમાઈ હતો. તેના વખતમાં જંઘિસખાન નામે મોગલ સરદાર જબરી ફોજ લઈને કોઈ અફધાન બાદશાહની પૂઠે, હિદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, પણ તે સિંધુ આગળથી પાછો વળી ગયો. અલ્તમસે ૧૨૩૫ માં સિંધ તથા બંગાળા જીત્યાં ને ૧૨૩૧ માં માળવા જીતી

ઉજ્જનનું માહા કાળેશ્વરનું દેરૂં પાડયું. એ પ્રમાણે શાહબુદીનના જી-તેલા મુલકમાં માળવા વગેરે ઉમેરી રાજ્યનો વધારો કર્યો ને કુતુબ-મિનારો પૂરો કરાવ્યો. એ ૧૨૩૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર રૂકનુદ્દીન બેઠો, પણ તે લાયક નહોતો. તેથી એક વરસ-ની અંદર તેની બેન રજીઆબેગમે રાજની લગામ હાથમાં લીધી.

રજીઆબેગમ—૧૨૩૬—૧૨૩૯ હીંદુસ્તાનના મુસલમાની રાજ્યમાં સ્ત્રી રાજ્ય કર્ત્તા તરીકે તે એકલીજ થઈ છે. કુરાન ભણે-લી, રાજ્યકારભારમાં હોશિયાર, ને હીંમતવાન હતી. તેને સુલતાના રજીઆ કહેતા. પાછળથી ખરાબ રસ્તે ચડી મારી ગઇ. એક હબ-સી ઘોડેસ્વારની સાથે પ્યારમાં પડી જેથી અમીરો ના ખુશ થયા ને તેમણે તેના યારને મારી નંખાવ્યો, તથા રજીઆને કેદ કરી, ત્યાંથી અલ્તુનીયા નામે ચોકીદારને લેઇને તે નાસી ગઇ. આખરે બંને જ-ણાં પકડાઈ માર્યાં ગયાં ૧૨૩૯. તેની પછી મવજ્જુદીન ને અલાઉ-દીન અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં મુગલ લોકના હુમલા વગર બીજો જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નથી. અલ્લાઉદીન૧૨૪૬માં મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી નાસરૂદીન ગાદીએ બેઠો.

નાસરૂદીન—૧૨૪૬—૧૨૬૫–એ ફકીરી ચાલનો હતો. તેના રાજ્યમાં મુખ્ય સત્તા ગ્યાસુદીન બુલબુન નામે વજીરને હાથ હતી, એણે હીંદુ રાજાઓને વશ કર્યા, તથા બુંદેલખંડ, માળવા, ને દિલ્લી-ની આજુબાજુનાં બંડ સમાવી રાજને મજબુત કર્યું. આ બાદ-શાહના દરબારમાં મોગલ બાદશાહ હોલાકુખાંનો વજીર આવ્યો હ-તો, તેની સાથે સલાહ કરી તેને માન આપ્યું. મોગલોએ બે વાર હુમલા કર્યા હતા, પણ તે પાછા હઠાવ્યા હતા. તેના મરણ પછી બુલબુન ગાદીએ બેઠો. ૧૨૬૫

બુલબુન—૧૨૬૫—૧૨૮૭-એ અલ્તમસના વખતથી ઘડાએલો અનુભવી ગુલામ હતો, તેણે પોતાની સાથેના બીજા મુગલોને કાઢી મુકયા; ને કુળવાનોને નોકરી આપવાનો તથા હીંદુઓને ન આપવાનો ધારો કર્યો. એના વખતમાં મુગલોના જુલમથી કંટાળેલા ઘણા પરદેશી રાજા, અમીર, કવી, વગેરે દિલ્લીમાં આવી વસ્યા હતા તેમને બાદશાહે જમીન આપી વસાવ્યા, તેમાં અમીર ખુશરૂ નામે પ્રખ્યાત કવી હતો. મેવાતના ડુંગરોમાં કેટલાક હિંદુઓએ બંડકર્યું, ત્યાં જઈ એક લાખ મેવાતીને મારી નાંખ્યા. બંગાળાના બંડખોર તોગ્રલબેગને હરાવ્યો ને ત્યાં પોતાના પુત્ર બકારાખાંને નીમ્યો. મુગલો પંજાબપર ચડી આવ્યા હતા. તેમને શાહજાદા મહમદે હરાવ્યા. આ બાદશાહ ક્રુર ને હલકા મનનો હતો. તે ૧૨૮૭માં મરણ પામ્યો.

કૈકુબાદ—૧૨૮૭—૧૨૯૦-બુલબુલનનો મોટો પુત્ર મહમદ મરણ પામ્યો હતો. ને નાના પુત્ર બકારાખાં જોડે બનતું નહોતું. તેથી બકારાખાંના પુત્ર કૈકુબાદને ગાદી મળી. તેના વખતમાં નીજામુદ્દીન નામે દુષ્ટ સ્વભાવના વજીરને હાથ સત્તા હતી. તેણે બાદશાહ પાસે ઘણા જણની ઘાત કરાવી તથા તેના બાપજોડે કુસંપ કરાવ્યો. પાછળથી એ વજીરને મરાવ્યો, ને કૈકુબાદ સ્વતંત્ર થયો, પણ તેનામાં કારભાર કરવાની સત્તા નહોતી. તેથી ખીલજી લોકે તેને મારી નાંખી પોતાના સરદાર જલાલુદીનને ગાદીએ બેસાડયો. ૧૨૯૦

ખિલજીવંશ. ૧૨૯૦–૧૩૨૦

જલાલુદ્દીન—૧૨૯૦-૧૨૯૫ એ ૭૦ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો. દયાળુ ને ભોળા સ્વભાવનો હોવાથી તેના રાજમાં ઘણાં બંડ થયાં. મોગલ લોકો ૧૨૯૨ માં ચડી આવ્યા. તેમને હરાવ્યા. તેનો ભત્રીજો અલાઉદ્દીન બહાદૂર હતો. તે કરા ગામનો સૂબો હતો, તે તે-

ગા તેણે માળવા તથા બુંદેલખંડનાં બંડ સમાવ્યાં ને દક્ષિણપર સ્વારી કરી. થોડું લશ્કર લઈને દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર હલ્લો કર્યો, ને ઘણો અનર્થ કરી પુષ્કળ પૈસો લઇ પાછો પોતાની જગાએ આવ્યો ૧૨૯૪–એ પરાક્રમની બાદશાહને ખબર નહોતી. તેથી અલાઉદ્દીને તેને મળવા બોલાવ્યો; પણ મળતી વખતે તેણે એ બુઢ્ઢા ડોસાનો ઘાત કરાવ્યો.

અલાઉદ્દીન—૧૨૯૫–૧૩૧૫–(૧) એ પ્રમાણે પોતાના કાકાને મારી લશ્કરી માણસોને બક્ષીસ આપી, પોતે ગાદીએ બેઠો. પ્રથમ તેના સુલેમાન વગેરે ભત્રીજાઓએ બંડ ઉઠાવ્યાં. તે બધાને તેણે મારી નાંખ્યા. (૨) પછી પોતાના સરદાર અલીફખાં તથા ભાઇ નસરતખાંને ગૂજરાત જીતવા મોકલ્યા. તેમણે ગુજરાત પ્રાંત જીત્યો, ને ત્યાંનો રાજા કરણ દક્ષિણે બાગલાણમાં નાઠો; તથા તેની રાણી કમળાદેવી શત્રુને હાથ પકડાઈ. એ વખતે ખંભાતથી મલેક કાફુર નામે ગુલામ મળ્યો. જેણે અલાઉદ્દીનના રાજમાં ઘણાં પરાક્રમ કર્યાં.

(૩) **મુગલોના હુમલા**—એમણે સાત વખત હુમલા કર્યા. પેહેલા બે પંજાબ ઉપર ૧૨૯૭–૯૮ માં કર્યા. તેમાં તેઓ હાર્યા. ૧૨૯૮માં પુતલુઘખાંએ કર્યો તેમાં પણ હાર થઈ. ૧૩૦૩ માં દિલ્લી સુધી આવી પાછા ગયા. ત્યાર પછીના ત્રણ હુમલા ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૪ માં રોહીલખંડપર કર્યા. તેમાં તેઓ માર્યા ગયા.

(૪) **ઉત્તરમાં જીત કરી દક્ષિણપર સ્વારી**—ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૦ માં રણથંભોરનો કિલ્લો લીધો ને ૧૩૦૩ માં ચિતોડ ઉપર હલ્લો કર્યો. રજપૂતો બહાદુરીથી લડયા, પણ તેમની હાર થઈ. એમ ઉત્તરમાં જીત કરી દક્ષિણપર ચડયો. ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩ માં મલેક કાફુરને વરંગૂળ જીતવા મોકલ્યો. તેણે માળવા, ખાનદેશ ને મહા-

રાટ્ર લીધાં, તથા રામદેવને દિલ્લી લઈ જઇ તાબેદારી કબુલ કરાવી. ૧૩૦૬.

(૫) પછી કાફુરે તેલંગણપર સ્વારી કરી તેની રાજધાની વરંગૂળ લીધું. ૧૩૦૯ તથા ૧૩૧૦ માં કરણાટક જીત્યું ને ૧૩૧૨ માં ઠેઠ રામેશ્વર સુધીનો કબજો કરી આવ્યો.

(૬) અલાઉદ્દીનના કારભારનો અંત—આ બાદશાહના વખતમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો થયો. મોગલ વગેરે પરદેશી લોકના આવવાથી દિલ્લીમાં વસ્તી વધી હતી. પણ ઘણા મુગલો ભેગા થયા, ત્યારે તેમની કતલ કરાવી. દક્ષિણ દેશ અગાઉ જીતાયેલો નહોતો, તે એણે જીતીને નામના કરી.

પાછળથી મલેક કાફુરનું જોર વધતાં ખરાબી થઈ. એવામાં ગૂજરાતના હીંદુ લોકે બંડ કર્યું. દક્ષિણમાં રામદેવનો જમાઇ હરપાળ સ્વતંત્ર થયો.

(૭) આ વખતે નિયમ વગરના ખોરાકથી તેને ભારે મંદવાડ થયો, ને ૧૩૧૫ માં મરણ પામ્યો. તેને કાફુરે ઝેર દીધેલું કહેવાય છે. એ બાદશાહ ધર્માંધ, અભિમાની, લડવૈયો ને જુલમી હતો. તેના કાયદા સારા હતા, ને રાજ્યનો ફેલાવો પણ ઘણો થયો. ખૂની તથા જુલમી સ્વભાવને લીધે તે " અલ્લાદીયા ખુની " ને નામે ઓળખાય છે.

મુબારક—૧૩૧૬-૧૩૨૦—અલાઉદ્દીન પછી તેના ચોથા પુત્ર ઉમરને કાફુરે ગાદીએ બેસાડયો ને મોટા બે દીકરાની આંખો ફોડી, તથા મુબારકને મારવાની ગોઠવણ કરી, પણ મુબારક બચ્યો, ને તેણે કાફુરને મારી નંખાવ્યો, ૧૩૧૬ માં-પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉમરને આંધળો કરી, બીજા બે ભાઇઓ મરાવ્યા. રાજ્ય સત્તા

ખુશરૂ નામે નીચ જાતના વઝીરને હાથ હતી. મુબારકે ગૂજરાતનું બંડ સમાવ્યું, તથા દક્ષિણે હરપાળપર હલ્લો કરી તેને મારી નાંખ્યો. તેણે કેટલાક વેરા માફ કર્યા. ખુશરૂખાંએ તેને ૧૩૨૦ માં મરાવ્યો, ને પોતે ગાદીએ બેઠો.

ખુશરૂ—૧૩૨૦-તેણે પોતાની જાતના માણસોને નોકરરાખી મોટા હોદ્દા આપવા માંડ્યા. તેથી અમીરો નાખુશ થયા, ને તેમણે બંડ કર્યાં. ઘાજીખાં નામે અમીર પંજાબમાંથી ચઢી આવ્યો. તેણે ખુશરૂને મારી નાંખ્યો, ને ખીલજી વંશની આખર આણી. ૧૩૨૦.

પ્રકરણ ૯ મું.

તઘલખવંશ ૧૩૨૦—૧૪૧૨.

ગ્યાસુદ્દીન—૧૩૨૦ થી ૧૩૨૫-આ વંશનો સ્થાપનાર ઘાજીઉદ્દીન પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો, પણ પાછળથી વધી જઇ પંજાબનો હાકેમ થયો, તેને અમીરોએ ગાદીએ બેસાડયો. તેણે રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યનો પાયો એવો મજબુત નાંખ્યો કે, ૧૩૯૮ માં તૈમૂરની જબરી સ્વારી આવી, તો પણ તેના વંશનું રાજ ટકી રહ્યું. તેણે દિલ્લીની થડમાં તઘલખાબાદ નામે એક મેહેલ બંધાવી તેમાં રાજધાની કરી. વરંગુળના રાજાને તાબેદાર બનાવ્યો. ૧૩૨૩ એ ૧૩૨૫ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ તઘલખ—૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી. ગ્યાસુદ્દીનની પછી તેનો પુત્ર મહમદ તઘલખ બેઠો. તે ઘણો વિદ્વાન, ચતુર, ને નિયમસર કામ કરનાર હતો, પણ તેના આપખુદી, ક્રોધી સ્વભાવથી બધા સારા ગુણ ઢંકાઈ ગયા, ને કોઇ તેને મહમદ તઘલખ ગાંડો પણ કહે છે.

અવિચારી કામ—(૧) મહારાષ્ટ્ર જીતી લઈ આડસેં મૈલ-પર દોલતાબાદમાં ગાદી કરવાનો વિચાર કર્યો, ને બે વાર રૈયતને જવા આવવાનો હુકમ કર્યો. તેમાં દુકાળ વગેરેની હરકતથી રસ્તામાં ઘણાં માણસો નાશ પામ્યાં (૨) ઈરાન તથા ચીન દેશ જીતવાને જબરી ફોજને તૈયાર કરી, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. (૩) લડાઇનું ખર્ચ પૂરૂં પાડવા ત્રાંબા નાણું ચલાવવા માંડયું. તેથી વેપારીઓને ઘણું નુકશાન થયું, ને વેપાર રોજગાર બંધ પડયો. (૪) પોતાનો એક દાંત પડી ગયો તે પર ઘણા પૈસા ખરચી મોટી કબર ચણાવી. વગેરે ઘણાં અવિચારી કામ કર્યાં.

જુલમી કામ—વસુલાતની રીત એણે પેહેલ વેહેલી હિંદમાં દાખલ કરી. ગંગા જમના વચ્ચેના ભાગમાં જમીન મૂકીને નાઠા ને લૂટારૂ બન્યા. (૨) શિકાર કરવાની હદમાં કોઇ માણસ પેસે તો તેને જીવથી મારતો. (૩) અજાયબ જેવી મનુષ્ય શિકાર કરવાની રીત ચલાવી. એક મોટા પ્રદેશ ઘેરી લઇ તેમાં આવેલા તમામ માણસોને મારી નંખાવતો. એ પ્રમાણે કનોજ શેહેર ઉજડ કરયું. તેથી દેશની ખરાબી થઇ, દુકાળ પડયો ને રૈયત તથા પોતાને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડયું.

પ્રાંતોમાં થયેલાં બંડ—૧૩૩૮ થી ૧૩૫૧ સુધી. એ ગાદીએ બેઠો ત્યારે મોટામાં મોટું રાજ્ય એને હાથ આવ્યું, પણ ધર્મના મોટા અભિમાનને લીધે હિંદુ રાણા તથા અમલદારપર ભરોંસો ન રાખ્યો, ને ચોતરફ બંડ ઉઠી રાજ્ય તુટી ગયું.

(૧) પ્રથમ ૧૩૩૮ માં તેના ભત્રિજાએ માળવામાં બંડ કર્યું. તેની ચામડી ઉતરડી નંખાવી. (૨) ૧૩૩૯ માં પંજાબના સૂબાએ બંડ ઉઠાવ્યું. ને તેને ગરદન માર્યો. (૩) ૧૩૪૦ માં બંગાળામાં

બંડ ઉઠ્યું, તે સમ્યું નહીં. (૪) દક્ષિણમાં એક હાકેમે બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તે સમ્યું નહીં. (૫) ૧૩૪૪ માં કર્ણાટક અને તૈલંગણવાળા હિંદુરાજા સ્વતંત્ર થયા. (૬) ગુજરાતના સૂબાએ ૧૩૪૭ માં બંડ ઉઠાવ્યું તે સમાવ્યું (૭) દક્ષિણમાં બેદરમાં બંડ જાગ્યું. તથા હસન ગંગુ સરદારે બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ૧૩૪૧. એ પ્રમાણે ઊપરા ઉપરી બંડ જાગ્યાં, ને બાદશાહને આમ તેમ નાસવું પડ્યું. આખરે ગુજરાતમાં ફરી બંડ જાગ્યું ને ત્યાંના બંડખોર સિંધુ તરફ નાઠા, તેમની પછવાડે પડતાં ઠઠ્ઠામાં ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

ફીરોઝુદ્દીન—૧૩૫૧ થી ૧૩૮૮ સુધી. એ મહમદનો ભત્રીજો હતો. લડાઇના કામમાં ખબડદાર નહોતો તેથી દક્ષિણ તથા બંગાળાના સુબાઓનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. એ બાદશાહ દયાળુ સ્વભાવનો હતો, પ્રથમ એક ખટપટીઆ વજીરે ભમાવ્યો, પણ પાછળથી સુધર્યો. તેણે સુધારાનાં ઘણાં કામ કર્યાં. (૧) ખેતીને સારૂ નદીઓમાંથી પાણી લાવવાને પાળો બંધાવી. તળાવ ખોદાવ્યાં. (૨) મુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવી. (૩) લોકોના સુખને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, પૂલ, વગેરે કરાવ્યાં, (૪) સૌથી મોટું કામ જમનાની જુની નેહેર બંધાવી તે છે. તેણે જમનાના મૂળથી તે નહેર બંધાવી સતલજ અને ઘોઘરા નદીઓ સાથે જોડી દીધી. જે હાલ અંગ્રેજ સરકારે સુધારી છે એ ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

તઘલખવંશનો અંત—૧૩૮૮ થી ૧૪૧૨ સુધી. પાછલા વખતમાં પ્રાંતોનાં બંડ, હિંદુ લોકનાં બંડ, તથા પરદેશીની સ્વારીથી એ વંશની પડતી થઇ. ફિરોઝુદ્દીન પછી ગ્યાસુદ્દીન બીજો, અબુબકર, નાસરૂદ્દીન બીજો, ને સિકંદર એ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા. તેમના વખતમાં જાણવા જોગ બીના બની નથી. છેવટે ૧૩૯૨ માં

મહમદ તઘલખ બીજો ગાદીએ બેઠો. તે દમ વગરનો હતો. તેના વખતમાં માળવા,જવાનપુર, ગુજરાત,ખાનદેશવગેરેનાસૂબા સ્વતંત્ર થયા.

એવામાં ઇ૦ સ૦ ૧૩૯૮ તૈમુરની જબરી સ્વારી આવી જેથી પૂરી ખરાબી થઈ. તૈમુરની રાજધાની સમરકંદમાં હતી, ત્યાંથી તે તાતાર લોકના જબરાં ટોળાં લેઈ વાયવ્યકોણને રસ્તે હિંદમાં આવ્યો, દિલ્લીના કોટમાં મહમદને હરાવી નસાડયો, તથાં પાંચ દિવસ સુધી કતલ ચલાવી, ઘણાં ગામ લુટયાં, બાળ્યાં ને નાશ કર્યાં. પછી પોતાની સાથે પુષ્કળ પૈસો તથા બંદીવાન લેઈ સ્વદેશ ગયો. ડીશેમ્બર ૧૩૯૮. રસ્તે જતાં મીરતમાં કતલ કરી હતી, એણે દેશની ખરાબી સીવાય, બીજી નીશાની પોતાની પાછળ મૂકી નહોતી. મહમદશાહ ગુજરાતમાં ભરાઇ બેઠો હતો, તેથી રાજા વગર અંધેર ચાલવા માંડયું. એવામાં મહમદે આવી કારભાર હાથમાં લીધો. ને ૧૪૧૨ સુધી, નામનો કારભાર કરી તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એની પછી બે વર્ષ સૂધી દોલતખાં લોદી નામે સરદારે પાદશાહપદ ધારણ કર્યા વગર કારભાર ચલાવ્યો ને ત્યાર પછી સૈયદવંશને હાથ ગાદી ગઇ ૧૪૧૪.

સૈયદવંશ ૧૪૧૪–૧૪૫૦

ખીજરખાં—૧૪૧૪–૧૪૨૧ દોલતખાંને હરાવી, પંજાબના સૂબા ખીજરખાં સૈયદે રાજ્ય લીધું ને પોતે ગાદીએ બેઠો. ૧૪૧૪. તે ૧૪૨૧ માં મરણ પામ્યો. પછી મુબારક, મહમદ ને અલાઉદ્દીન એ અનુક્રમે નામના બાદશાહ થયા, ને પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. છેલ્લા બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં દીલ્લીથી થોડા મૈલ સુધીમાં હદ આવી રહી હતી, તેથી તે ૧૪૫૦ માં બેહિલોલ લોદીને રાજ સોંપી દિલ્લીની ઉત્તરે બુદાયુનમાં રહેવા ગયો.

લોદીવંશ ૧૪૫૦—૧૫૨૬

મૂળ પુરૂષ બહિલોલ લોદી થયો. જુવાનપુરના રાજા સાથે ૨૬ વર્ષ સુધી લડાઈ કરીને છેવટે તાબે કર્યો. તે ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો, તેની પછી સિકંદર ધર્માંધ બેઠો તેણે હિંદુ ધર્મને ઘણું નુકશાન કર્યું, તેના વખતમાં આગ્રામાં ગાદી થઈ, ફીરંગી આવ્યા, ને નાનુકપંથ નીકળ્યો. તે ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૭ માં મરણ પામ્યો. પછી ઇબ્રાહીમ લોદી બેઠો. એના વખતમાં તૈમુરવંશનો બાબર ચઢી આવ્યો. ને પાણીપતના મેદાનમાં ૧૫૨૬ માં લડાઈ થઇ, તેમાં બાદશાહ માર્યો ગયો ને બાબરે લોદીવંશની આખર આણી, આગ્રામાં ગાદી કરી. ૧૫૨૬

દક્ષિણનાં હિંદુ તથા મુસલમાની રાજ્યોની હકીકત.

મુગલવંશ શરૂ થયો. તે વખતે દક્ષિણમાં રાજ્યોની કેવી હાલત હતી તે જાણવું જોઇએ, એમાં નીચે લખેલાં ત્રણ રાજ્ય દ્રવીડ દેશમાં હતાં—

દક્ષિણનાં હિંદુ રાજ્ય. ૧ ચેરા રાજ્ય—એ રાજ્ય મહિસુરની પશ્ચિમ તરફ હતું. તેની ગાદી ઈ૦ સ૦ ૨૮૮ થી ૯૦૦ સુધી તાલકદ નામે નગરમાં હતી. તેમાં તામીલ ભાષા બોલાતી, એ રાજ્યની ગાદીએ લગભગ ૫૦ રાજા થયા છે.

૨ ચોલારાજ્ય—એ રાજ્ય કર્ણાટકમાં હતું. તેની રાજધાની તાંજોરમાં હતી. તેમાં તામીલ ભાષા બોલાતી. એ રાજ્યની ગાદીએ ૬૬ રાજા થઈ ગયા છે.

૩ પાંડય રાજ્ય—એ સૌથી મોટું રાજ્ય હતું. તેની રાજધાની મધુરામાં હતી. ને તેની શરૂઆત ઈ૦ સ૦ ૪ થા સૈકામાં થએલી છે,

એમ જણાય છે. તેમના ૧૧૬ મા રાજાને ૧૩૦૪ માં મલેક કાફુરે માર્યો, પણ પાછળથી તે સ્વતંત્ર થયું, ને ૧૮ મા સૈકા સુધી તે રાજ ચાલ્યું. મધુરાની ગાદીએ જેટલા રાજા થયા તેટલા યુરોપના કોઇ રાજની ગાદીએ થયા નથી.

૪ વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય—એ રાજ્યથી દક્ષિણનો ઇતિહાસ કંઇ માલમ પડે છે. તે ૧૧૧૮ થી ૧૫૬૫ સુધી ટક્યું. મદ્રાસ ઇલાકાના બેલારી જીલ્લામાં એ શેહેરનાં પ્રાચીન ખંડેર છે. દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્ય વચ્ચે તેની આબરૂ ઘણી હતી, પણ પાછળથી તાલીકોટના સંગ્રામમાં ૧૫૬૫ માં સંપીલા મુસલમાની રાજ્યોએ (રામરાજાની) તેની આખર આણી પણ તેના કેટલાક જાગીરદારો સ્વતંત્રપણે અમલ કરી શક્યા. મદ્રાસ ઈલાકાના પોલેગાર અને મહિસૂરના રાજા એ વંશના છે. એ રાજાનો ભાઈ મદ્રાસની પાસે ચંદ્રગીરીમાં ગયો, ને ત્યાં તેણે રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજોએ ૧૬૩૯ માં અંગ્રેજોને મદ્રાસ વસાવવાની જગ્યા આપી હતી. અનગુંડીનો રાજા એ શહેરના ખંડેરની પાસે હાલ રાજ્ય કરે છે, તે એ વંશનો છે.

બ્રાહ્મણી વંશ.

દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ—અલાઉદ્દીને દક્ષિણ દેશ ૧૩૦૩ માં જીત્યો ત્યારથી દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયાં. મહમદ તઘલખની પડતી વખતે જાફરખાં નામે પઠાણ સરદાર સ્વતંત્ર થયો. તે પ્રથમ દિલ્લીમાં કાંગો નામે બ્રાહ્મણને ત્યાં ગુલામ હતો. ને તે બ્રાહ્મણે તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખી હતી, તેથી તેનું નામ રાખવાને માટે પોતાના વંશનું નામ તેણે બ્રાહ્મણીવંશ પાડ્યું. એની શરૂઆત ૧૩૪૭ થી થઇ. ને લગભગ ૧૭૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તે-

ની રાજધાની ગુલબર્ગ, વરંગુળ ને બેદરમાં હતી. પૂર્ણ કળાએ તે-ની સત્તા ઘણા પ્રદેશપર હતી. ને તેને વિજયનગર તથા વરંગુળનાં હિંદુ રાજની મદદ હતી. માંહો માંહેના કુસંપથી એ રાજ્યની પડ-તી થઇ. તેની ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૫ માં આખર આવી.

પાંચ ભાગ—બ્રાહ્મણી વંશમાં કુસંપ થવાથી તેના પાંચ ફાંટા પડયા.

(૧) **અદીલશાહી**—૧૪૫૯ માં અદીલશાહે વિજાપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને તેની ૧૬૬૮ માં ઔરંગજેબે આખર આણી. (૨) કુ-તુબશાહી—ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૨ માં જુદુ પડયું તેની રાજધાની ગોવળ-કોંડામાં હતી. તે ૧૬૮૮ માં ઔરંગજેબે તોડયું (૩) નિઝામશાહી એ ૧૪૯૦ માં વસ્યું. તેની ગાદી અહમદનગરમાં હતી. તેમાં મ-લીકંબર કરીને પ્રખ્યાત વજીર થયો. જેણે દક્ષિણમાં જમાબંધીની રીત બાંધી હતી. તે ૧૬૩૬ માં શાહજહાંએ જીત્યું. (૪) ઈમાદશા-હી એની રાજધાની ઇલિચપુર હતી તે ૧૪૮૪ માં વસ્યું. ને ૧૫૭૨ માં નિઝામશાહી રાજ્યે જીતી લીધું. (૫) બરીદશાહી ૧૪૯૨ માં વ-સ્યું. તેની બેદરમાં ગાદી હતી. તે ૧૬૫૭ માં ઔરંગજેબે લીધું.

ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય.

(૧) બંગાળા—એ ૧૩૪૦ માં દિલ્લીથી સ્વતંત્ર થયું. તે ફ-કીરૂદીને સ્થાપ્યું ને ૧૫૩૮ સુધી ચાલ્યું. પછી ૧૫૭૬ માં અ-કબરે ખાલસા કરયું. (૨) ગુજરાત એ ૧૪૦૩ થી સ્વતંત્ર થયું તે જુફરખાંને સ્થાપ્યું. બીજા બાદશાહ અહમદે અમદાવાદ વસાવી, ત્યાં ૧૪૧૨ માં ગાદી કરી. છઠ્ઠા મહમદ બેગડાએ જૂનાગઢ ને પા-વાગઢ જીત્યાં. ૧૫૭૩ માં ત્રીજા મુજફર પાસેથી અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું

(૩) માળવા—એ દીલાવર ગોરીએ ૧૪૦૧ માં તાબે કર્યું. ને ગુજરાતના બહાદુરશાહે ૧૫૩૧ માં જીત્યું.

(૪) જવાનપુર—ત્યાંનો સુબો ક્વાજહાન ૧૩૯૩ માં સ્વતંત્ર થયો તે ૧૪૭૮ માં બહીલોલ લોદીએ જીત્યું.

(૫) **રજપુત રાજ્યો**—એ ફિરોઝ્જુદીનખાનના અમલ પછી સ્વતંત્ર થયાં. તે મુગલાઇ રાજ્ય સુધી સ્વતંત્ર રહ્યાં એની રાજધાની ચિતોડ હતી તે સૌથી શ્રેષ્ટ છે કુંભારાણાએ ૧૪૪૦ માં માળવાના સુલતાનને કેદ કર્યો હતો. એમાં જોધપુર, જયપુર, બુંદી વગેરે ઘણાં રાજનો જથો હતો.

મુગલ વંશ.

બાબર—૧૫૨૬-૧૫૩૦—(૧) એ તૈમૂરના વંશનો છઠો પુરૂષ હતો. ૧૪૯૪ માં બાર વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો, ને ૧૪૯૭ માં તેના કાકાને હરાવી સમરકંદ લીધું. એવામાં ઉસ્બેક લોકોએ બલવો કરી તેને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂકયો. તેથી તે કાબુલ ગયો ને તે રાજ્ય ૧૫૦૪ માં લીધું, પોતાના દેશમાં વારે વારે બંડ થવાથી તે કંટાળી ગયો, ને હિંદુસ્તાન જીતવાની તઇયારી કરી. દોલતખાં લોદીના તેડાવ્યાથી તે હીંદમાં આવ્યો ને ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવી પોતે ગાદીએ બેઠો. તેણે દિલ્હી લીધું. તે વેળા બહાર, બંગાળા, મેવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ વગેરેમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં. તેમાં મેવાડનો રજપૂત રાજા સંગ ઘણા રાજાને મદદે લેઈ સામો થયો. એમની લડાઈ ૧૫૨૭ માં સિકરી આગળ થઇ. તેમાં બાબર ઘણી મુશકેલીથી જીત્યો. ને દારૂ પીવાની બાધા લીધી. ૧૫૨૮ માં ચંદેરી લીધું. તથા અયોધ્યા, બંગાળા ને બહાર જીતી લીધાં. તે ૧૫૩૦ માં આગ્રામાં ૪૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. તેનું

રાજ્ય મધ્ય એશિઆમાં અમૂનદીથી બંગાળા સુધી હતું. તે લડાઈ-માં શૂરો, સંકટમાં ધીરજવાન, તથા આનંદી સ્વભાવનો હતો. રૈયત તથા સગાંપર પ્રેમ રાખતો. તે ફુલનો શોખી હતો. એણે કાબુલ તથા હિંદુસ્તાનમાં મળી ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કરયું.

હુમાયુ ૧૫૩૦—૧૫૫૬.

(૧) બાબરને ૪ દીકરા હતા. હુમાયું, કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅસ્કરી. તેમાં હુમાયું ગાદીએ બેઠો. ૧૫૩૦ કામરાનને કા-બુલ તથા કંદહાર; હિંદાલને સંબલપ્રાંત; મીરજાઅસ્કરીને મેવાતનો મુલક ને બાકીનું રાજ્ય પોતે લીધું. મધ્ય એશિઆમાંથી આવતી મદદ તેને બંધ પડી. ગુજરાતના બહાદૂરશાહને ૧૫૩૫ માં મંદેસર આગળ તેને હરાવ્યો ને ચાંપાનેર લીધું. એવામાં શીરશાહ નામે અફઘાન સરદારે બંગાળા તથા બહાર જીતી લેઇ બળવો કર્યો ને તેની સાથે હુમાયુંએ ૧૫૩૯ માં બકસર આગળ તથા ૧૫૪૦ માં કનોજ આગળ લડાઇ કરી. તેમાં પોતે હાર્યો, ને પોતાના કુટુંબ સાથે સિંધમાં ગયો. અમરકોટમાં તેની રાણી હમીદાએ અકબરનો જન્મ આપ્યો. ૧૫૪૨ ત્યાંથી કાબૂલમાં પોતાના ભાઇ પાસે પોતાનું કુટુંબ મૂકી ઇરાન ગયો ત્યાંના રાજા તમસ્પે શિહાપંથ પાળવાની સરતે તેને મદદ આપી. તે લઇ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. શીરશાહ ૧૫૪૫ માં કલિંજર જીતતાં મરણ પામ્યો, ને તેનો પુત્ર સલીમ શાહ બેઠો. પણ તેમાં દમ ન હોવાથી, ૧૫૫૩ માં તેનો ભાઈ આ-દિલશાહ બેઠો. તેના વખતમાં માળવા, બંગાળા, પંજાબ વગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થયા. ને રાજ્યમાં ગડબડ થઇ. એ વેળા ૧૫૫૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં બેહેરામની મદદથી અકબરે અફઘાન ફોજને હરાવીને મુગલાઈ સત્તા ફરી સ્થાપી. હુમાયું ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૬ માં

આરસપહાણની નિસરણી ઉપરથી ઉતરતાં મરણ પામ્યો.

અકબર—૧૫૫૬–૧૬૦૫–એ ૧૫૫૬ માં ૧૪ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો. ઇંગ્લાંડમાં ઈલિઝાબેથ અને એ બંને જોડે રાજ્ય કરતાં હતાં. અકબરના વખતમાં બધો કારભાર તેનો વજીર બેહેરામ ચલાવતો. તેને ખાનબાબા કહેતા. પણ તેનામાં અહંકાર, તથા ઘાતકીપણું એ બે દુર્ગુણ હોવાથી અકબરને તેની જોડે બન્યું નહીં, ને ૧૫૬૦ માં પોતાનો હુકમ માનવાની દુવાઈ ફેરવી. પછી બેહેરામે બળવો કર્યો પણ અકબરે માફી આપી પેનસન બાંધીઆપ્યું. થોડી મુદતે તે મક્કે જવા નીકળ્યો, ને રસ્તામાં કોઇ પઠાણ દુસ્મને તેને મારી નાંખ્યો.

(૧) હવે અકબરે રાજની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ, મુખ્ય ત્રણ બાબતમાં દીલ લગાડ્યું. ૧ પોતાના સરદારો ઉપર સત્તા બેસાડવામાં. ૨ હિંદુ રજવાડા તથા સ્વતંત્ર થઇ ગએલા સૂબાઓને. વશ કરવામાં. ૩ જીતેલા મુલકનો બંદોબસ્ત કરવામાં. એમાંનું પહેલું કામ અગિયાર વરસ સુધીમાં પાર પાડ્યું. પછી રજપૂતો સાથે લગ્ન વગેરેના સંબધથી મિત્રાચારી બાંધી. જયપુરના રાજાની દીકરી વેરે પોતે પરણ્યો. ને જોધપૂરના રાજાની કુંવરી વેરે પોતાના પુત્ર જહાંગીરને પરણાવ્યો. પણ ચિતોડનો રાજા વશ થયો નહીં, તેથી તેનાપર ચડાઈ કરી. રાણો ઉદયસિંહ અરવલીમાં નાઠો. તેના બહાદુર સરદાર જયમલે બહાદુરીથી લડાઈ કરી પણ તે હાર્યો, ને અકબરે ચિતોડ લીધું ૧૫૬૮–એ ઉદેસિંહે ઉદેપૂર વસાવ્યું. તેની પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ બેઠો, તેણે ૧૫૭૬ માં પ્રખ્યાત હલદી ઘાટની લડાઈ કરી પણ નમ્યો નહીં. એના વંશજો હાલ ઉદેપુરમાં રાજ્ય કરે છે. ને મુસલમાનોને કન્યા ન આપી તેનું અભિમાન ધ-

રાવે છે.

(૨) એ પ્રમાણે ઘણાં ખરાં હિંદુ રાજ્યો મેળવી લીધા પછી, તેણે હિંદુ રૈયતને માટે પણ લાભ કર્યા. જયપૂરના રાજાના કુંવરને પંજાબનો સૂબો બનાવ્યો. તેમ તેના સંબંધી રાજા માનસિંહને પણ મોટી જગ્યા આપી. વસુલાત ખાતામાં ટોડરમલ કરીને હિંદુ રાખ્યો. ફોજમાં ઘણા ખરા હિંદુ રાખ્યા ને જજીઆવેરો માફ કરી હિંદુઓને રાજી કર્યા.

(૩) સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો લીધાં તે—હવે સ્વતંત્ર થઇ ગયેલા સૂબાઓને વશ કરવામાં તૈયારી કરી.

૧ **ગુજરાત**—ત્યાંના રાજા ત્રીજા મુજફ્ફરને હરાવી ૧૫૭૩ માં લીધું. મીરઝાં લોકને કહાડી મૂક્યા, ને છેવટ ૧૫૯૩ માં સંપૂર્ણ જીતાયું.

૨ **બંગાળા**—ત્યાં શીરશાહના વંશનો દાઉદ નામે સરદાર હતો. તેને ૧૫૭૬ માં ટોડરમલે હરાવ્યો. કેટલાંક બંડ થયા પછી, છેવટે ૧૫૯૨ માં તાબે થયો.

૩ **ઓઢીઆ**—ટોડરમલે ૧૫૭૪ માં લીધો. ને છેવટે માનસિંહે ૧૫૯૨ માં તાબે કર્યો.

૪ **કાબુલ**—અકબરનો ભાઈ હાકીમ મરણ પામવાથી ૧૫૮૫ માં તે તાબે કર્યો.

૫ **કાસ્મીર**—ત્યાંનું મુસલમાની રાજ્ય ૧૫૮૬ માં જીત્યું, ને છેવટે ૧૫૯૨ માં તાબે થયું.

૬ **માળવા**—૧૫૭૨ માં લીધો.

૭ **સિંધ**—ત્યાંના હિંદુરાજા પાસેથી ૧૫૯૨ માં લીધું.

૮ **કંદહાર**—તે ઇરાની શાહને તાબે હતું, પણ તેમનામાં

કજીઓ ચાલતો હતો. તેવામાં ૧૫૯૨ માં કબજામાં લીધું.

એ પ્રમાણે મુલક જીતી ૧૫૬૬ આગ્રા ગઢ બંધાવી ત્યાં રાજધાની કરી.

દક્ષિણપર સ્વારી—ઉત્તરમાં જીત કર્યા પછી દક્ષિણ દેશ જીતવા પર તેનું ચિત્ત દોડયું. પણ તે બરાબર પાર પડયું ૧૫૮૬. અહમદનગરના રાજ્યમાં ચાર જણ ગાદીનો દાવો કરતા હતા. તેમાં એકનો પક્ષ અકબરે પકડયો. ને પોતાના દીકરા મુરાદને સામા પક્ષ જોડે લડવા મોકલ્યો. તેમાં ચાંદબીબી કરીને બહાદુર સ્ત્રી સામે થઇ, ને વરાડ પ્રાંત આપી સલાહ કરી. ૧૫૯૬. આગળ જતાં ફરી તકરાર ઉઠી તેથી અકબર પંડે ગયો. તેમાં ચાંદબીબીને અહમદનગરના લસ્કરે દગાથી મારી નાખી ૧૫૯૯, ને અહમદનગર તાબે થયું. પણ ૧૬૩૭ માં શાહજહાંના અમલ સુધી બરાબર જીતાયું નહોતું. તેણે પાછા જતાં ખાનદેશ જીત્યું.

યુસફજી લોક—વાયવ્ય તરફ એ નવા પંથવાળાએ તોફાન મચાવ્યું. તેમની સામે ટોડરમલ ને માનસિંહ ગયા. તેમણે ૧૬૦૦ માં તેમના સરદાર જલાલને માર્યો.

અકબરનું મરણ—તેને ત્રણ પૂત્ર હતા. ૧ સલીમ ૨ દાનીઆલ ૩ મુરાદ, તેમાં છેલ્લા બે મરણ પામ્યા હતા. ને સલીમ જીવતો હતો, પણ તે દારૂડીઓ હોવાથી અકબરને ઘણી ફિકર રાખવી પડતી. તે ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. આગ્રામાંના સિકંદ્રાનાં રોજામાં તેનું શબ દાટયું છે. કલકત્તાના સરકારે ૧૮૭૩ માં તેના પર ચાદર ઓઢાડી હતી.

તેનો ધર્મ—અકબરે હિંદુ ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું. તેથી કેટલાક મુસલમાન ગુસ્સે થયા. તે બ્રાહ્મણ, પારસી, મુસલમાન, ખ્રી-

સ્તી વગેરે ધર્મવાળાની શુક્રવારે સભા ભરી, ધર્મ ચર્ચા કરતો, તે વિષે અકબરનામામાં વર્ણન છે. તેણે હરકોઈ ધર્મ માનવાની બધાને છુટ આપી હતી. તે દર રોજ સૂર્ય પૂજા ઉઘાડી રીતે કરતો. તેને બીજા લોકો પગે લાગી માન આપતા, પણ તેને એક ઈશ્વર પર નીષ્ટા હતી.

રાજ્ય રચના—તેણે રાજ્યના આઠ ભાગ પાડયા હતા. ને દરેક ભાગ પર સુબો નીમ્યો હતો. તેણે હાકેમોને દીવાની તથા લશ્કરી પૂર્ણ સત્તા સોંપી હતી. તેણે ત્રણ ખાતાં પાડયાં હતાં. લશ્કરી, ન્યાય, ને વસુલાત. સેનાપતિઓને જાગીર અપાતી, તેને બદલે પગાર આપવાનો ધારો કર્યો. મુખ્ય ન્યાયાધિશ દિલ્લીમાં હતો ને તેની પેટા કોર્ટમાં કાજી રાખ્યા હતા, તે માજીસ્ટ્રેટનો અખત્યાર ભોગવતા. દરેક ગામમાં ચોકીદાર વંશ પરંપરા રહેતો, પણ પોલીસમાં કેટલોક જુલમ થતો.

અકબરની જમાબંધીની રીત—તેણે હિંદની જમાબંધીનો મુળ પાયો નાંખ્યો. (૧) એક સરખા માપથી બધી જમીન મપાવી (૨) દર વરશે કેટલો પાક થાય છે, તે મુકરર કરી, તેનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવાનું ઠરાવ્યું. (૩) દાણાને બદલે નાણું લેવાનો પાછળથી ધારો કર્યો, હાલની ઉત્તર હીંદની ઇંગ્રેજને જેટલી પેદાશ છે, તેથી અકબરને વધુ હતી- પાછળથી દશ વરશે જમીનની તપાસ થતી. કાબુલ તથા ખાનદેશ સુધાં તેના રાજ્યના પંદર પ્રાંત હતા, તેનો જમીન વેરો લગભગ ૧૭ાા કરોડ આવતો. કુલ ઉપજ ૪૨ કરોડ હતી.

પ્રધાન-(૧) ટોડરમલ-એ હીંદુ સરકારે જમાબંધી બાંધી, (૨)અબુફજલ-એ વસુલાત ખાતાનો ઉપરી હતો. તેણે "આઈનઅ-

કુબરી” નામે પુસ્તક બનાવ્યું છે તેને ૧૬૦૩ માં સલીમે મરાવ્યો (૩) માનસીંહ-એ મોટો લશ્કરી સુબેદાર હતો. એણે પંજાબ, ઓઢિઆ વગેરે જીતવામાં બહાદુરી કરી હતી (૪) ભગવાનસિંહ—એ પંજાબનો સુબેદાર હતો. (૫) બીરબલ—એ સરદાર, કવિ હતો, એ સિવાય મીરજાખાં, જૈનખાં વગેરે પ્રખ્યાત સરદાર હતા.

અકબરના સુધારા—(૧) સતી થવાનો ચાલ બંધ કર્યો. (૨) પુનરલગ્ન કરવાની છુટ આપી. (૩) બાળલગ્ન અટકાવ્યાં. (૪) જંજિઆ વેરો માફ કર્યો. (૫) હીંદુઓને મોટી જગાઓ આપી (૬) વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો. (૭) જમાબંધીની રીત બંધાવી, ખેડુતને સુખી કર્યા (૮) રૈયતને ફાવતો ધરમ પાળવા દીધો વગેરે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જહાંગીર—૧૬૦૫—૧૬૨૭–અકબરની પછી તેનો પુત્ર સલીમ, જહાંગીર (દુનિઆ જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) પોતાના દીકરા તથા સરદારોના બળવા, (૨) નૂરજહાં સાથે લગ્ન તથા તેની સત્તા વધારી તે, (૩) મોજમઝા ભોગવી તે, થોડા દિવસ પછી તેના પૂત્ર ખુરમે બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તે હાર્યો.

નૂરજહાં—જહાંગીરના રાજમાં નૂરજહાં (દુનિઆનું તેજ)ની સત્તા ઘણી હતી. તે પ્રથમ કોઈ કુળવાન ઈરાનીની દીકરી હતી, તેના બાપે દુઃખને લીધે તેને રખડતી મુકી. પછી એક વેપારીએ ઉછેરી મોટી કરી, તે વેપારી દિલ્લીમાં આવીને રહ્યો, ત્યારે નૂરજહાં અકબરનાં જનાનામાં જતી, તે વખતથી જહાંગીર તેનાપર મોહિત થયો હતો, પણ અકબરે તેણીને, શેરઅફગાન નામે પોતાના ઇરાની

સરદાર સાથે પરણાવી હતી. અકબરના મરણ પછી તેના ધણીને મારી જહાંગીરે તેની સાથે લગ્ન કીધું. ૧૬૧૧–અને તેના બાપને તથા ભાઇ અસોફખાંને મોટી જગાઓ આપી

૨ **દક્ષિણપર સ્વારી**—અકબરે અહમદનગરનું રાજ તાબે કર્યું, પણ પાછળથી ત્યાંનો વજીર મલીકંબર ૧૬૧૦ માં સ્વતંત્ર થયો. તેને વશ કરવાને બાદશાહે ૧૬૧૨ માં ફોજ મોકલી, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. એવામાં તેના કુંવર ખુરમે, ૧૬૧૪ માં ઉદેપુરના રાણા અમરસિંહને હરાવ્યો. તેથી તેને શાહનો ખેતાબ આપ્યો.

૩ **શાહજહાંનું બંડ**—શાહજહાંને ગાદી મળે તેમાં નૂરજહાં રાજી નહોતી. કેમકે તેની મરજી પોતાના જમાઇ (શાહજહાંના ભાઇ) શહરીયારને આપવાની હતી. ને તેથી તે શાહજહાંની ખોદણી કરતી હતી. આ વખતે શાહજહાંએ બંડ ઉઠાવ્યું, ને પોતે દક્ષિણના વજીર મલિકંબર સાથે મળી ગયો. તેને પકડવાને સરદાર મોહોબતખાં તથા શાહજાદા પરવીઝને મોકલ્યા. પછી શાહજહાંએ તાબે થઇ માફ માગી.

૪ **મહોબતખાંનું બંડ**—જહાંગીરના રાજમાં એ સરદારની સત્તા ઘણી હતી. તેથી તેના ઉપર પણ નૂરજહાં અદેખાઈ કરતી. થોડા દહાડા પછી તેનાપર શિલક ખાઇ જવાનું તહોમત મૂકી, હજુરમાં બોલાવરાવ્યો. પણ મહોબતખાંએ સૈન્ય સાથે આવી, બાદશાહ તથા બેગમને કેદ કર્યાં. ૧૬૨૬. પાછળથી તેઓ કપટથી નાસી છૂટયાં. ત્યાર પછી જહાંગીર કાશ્મીરમાં ગયો, ને ત્યાં ૧૬૨૭ માં મરણ પામ્યો.

૫ **રાજ્યની હકીકત**—આ બાદશાહના વખતમાં ઇંગ્લાંડના રાજા તરફથી સર ટામસરો. નામે વકીલ, આગ્રે આવ્યો હતો, ૧૬૧૫

તેણે લખ્યું છે કે–" જહાંગીર અતિશય નીશા કરતો. દક્ષિણની હાલત ખરાબ હતી. ઇજારદારો, રઈયતપર જુલમ કરતા. દરબારનો ઠાઠ સારો હતો; બાદશાહ રત્નજડીત આસનપર બેસતો; બાદશાહ અતડો પણ બુદ્ધિવાન હતો; કેટલીક ગોઠવણ સારી હતી; " એપ્રમાણે લખેલુ છે. જહાંગીર પોતાના બાપનો ધરમ પાળતો, ને ઈનસાફ આપવામાં હોંશિઆર હતો. પોતાના મહેલમાં ઘંટ ટાંગી તેની દોરી મહેલ નીચે રાખતો. તેથી ફરિયાદી લોક બારોબાર દાદ કરી શકતા. તેના રાજની પેદાશ ૫૦ કરોડ રૂ૦ ની હતી. એના વખતમાં તમાકુ, બટાટા ને મકાઇ હિંદમાં દાખલ થયાં, તેને ૪ પુત્રહતા. ખુશરૂ, ખુરમ (શાહજહાં) શહરીયાર ને પરવીઝ તેમાં પહેલો તથા છેલ્લો મરણ પામ્યા હતા.

શાહજહાં—૧૬૨૭—૧૬૫૮—(૧) જહાંગીરના મરણ પછી શાહજહાંએ દક્ષિણમાંથી આવી અશોફખાં તથા મહોબતખાંની મદદથી ગાદી લીધી, ૧૬૨૮ નુરજહાંને પગાર બાંધી આપી જુદી રાખી. તેમ શહરીયાર વગેરે સામાવાળીઆને મારી નાંખ્યા, ને માળવાના સુબા ખાંજહાંલોદીએ બંડ કર્યું તે ૧૬૨૯ માં સમાવ્યું. પછી ૧૬૨૭ માં બલ્ક તથા કંદહાર જીત્યાં, પણ ઇરાનીઓએ ૧૬૫૩ માં કંદહાર પાછું લીધું હતું. દક્ષિણનાં પાંચ રાજ્યોમાંનુ અહમદનગર ૧૬૩૬ માં જીત્યું, ને તેની સાથે ઈલિચપુર પણ મળ્યું. ૧૬૫૭ માં બેદર લીધું, ને તેજ સાલમાં ઔરંગજેબે વીજાપુર તથા ગોવળકોંડાના રાજ્યને ખંડણી આપવાની જરૂર પાડી. એ વખતે દક્ષિણમાં મરેઠા જોરપર આવ્યા હતા. તેમના સરદાર શાહજીએ ૧૬૩૧ માં અહમદનગરની વજીરાત લીધી, પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં, તેથી તેણે બાદશાહ સાથે સલાહ કરી.

ઔરંગઝેબનું બંડ—શાહજહાંને ચાર દીકરા હતા. દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ, મુરાદ. એ ચારને મોટી જગ્યાઓ આપી હતી. દારા પોતાની પાસે, સુજા બંગાળામાં, મુરાદ ગુજરાતમાં, ને ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં સૂબેદાર હતો. તે બધામાં ઔરંગઝેબ કપટી, બહાદુર, ને ચતુર હતો. ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૭ માં શાહજહાં માંદો પડયો ત્યારે દારા તથા સુજા, બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. ને બંને લડયા તેમાં સુજા હાર્યો. એવામાં બાદશાહ સાજો થયો. પણ તેના દીકરાના ટંટા મટયા નહીં. ઔરંગઝેબે કપટથી મુરાદને પોતાના પક્ષમાં લીધો. ને મોટા ભાઈ દારા સાથે ૧૬૫૭ માં ઉજ્જન તથા આગ્રા આગળ લડાઈ કરી હરાવ્યો. પછી પોતાના બાપે ગાદી આપવાની ના પાડી, તેથી તેને ૧૬૫૭ માં કેદ કર્યો, ને પાછળથી મુરાદને કેદ કરી, પોતે ૧૬૫૮ માં ગાદીએ બેઠો. શાહજહાં આગ્રામાં ૧૬૬૬ માં કેદખાનામાં મરણ પામ્યો.

સાહજહાંના રાજ્યની હકીકત—તેણે પોતાનો ઘણો વખત ઉત્તર હિંદમાં ભભકાબંધ ઇમારતો બાંધી, વૈભવ ભોગવવામાં ગાળ્યો. આગ્રામાં પોતાની બેગમની કબરપર તાજમહેલ નામે સુંદર આરસપહાણનો રોજો બંધાવ્યો છે.

એ સિવાય આગ્રામાં મોતીમસ્જીદ તથા દિલ્હીમાં જુમા મસ્જીદ, રંગ્રેજમહેલ, અને ખાનગી મુલાકાતનો મહેલ. એ ઇમારતો ઘણી સુંદર છે. ઇમારતી કામમાં સરદાર અલીમર્દીખાંને સારી મદદ કરી હતી.

શાહજહાંના વખતમાં દેશ આબાદ હતો, રૈયત સુખી હતી, દરબારનો ઠાઠ સારો હતો, તથા રત્નજડીત મયૂરાસન (મોરના આકારની ગાદી) સાડા ૭ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી બંધાવ્યું હતું રાજ્યનું

મહેસુલ ૨૨ કરોડ રૂ. આવતું.

ઔરંગજેબ—૧૬૫૭ થી ૧૭૦૭ સુધી ૪૯.

એ પોતાના બાપને કેદ કરી ૧૬૫૮ માં આલમગીર (જગત જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેની કારકીર્દીનો વખત ત્રણ મોટી બાબતમાં ગયો. (૧) ઉત્તર હીંદમ્યાં દરબારી ઠાઠમાઠ. (૨) દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય જીતવામાં. (૩) રજપૂત તથા મરેઠાનું બળ અટકાવવા, ને ચડાઇ કરવામાં.

તેણે ગાદીએ બેશી ૧૬૫૯ માં દારાને મરાવી નાંખ્યો. ને સુજાને લડાઈ કરી, હિંદમાંથી નસાડયો. તે આરાકાનમાં ૧૬૬૦ માં મુઓ. બાકીના મુરાદનો બંધીખાનામાં ઘાત કરાવ્યો. ૧૬૬૧ માં દારાના કુંવર સુલેમાનને ગ્વાલિયરમાં મરાવી નાંખ્યો. એમ પોતાના કુટુંબનો નાશ કરી, નિરાંતે ગાદી ઉપર બેઠો.

દક્ષિણ ઉપર ચડાઇ—પોતના બાપના વખતમાં તેણે દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી હતી; ને દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર પાંચ રાજ્યમાંથી, વિજાપુર ને ગોવળકોંડા બે માત્ર અજીત રહ્યાં હતાં. તેમનાપર (૧૬૫૮–૧૬૮૩) પચીસ વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, પણ બરાબર જીત થઈ નહીં. એવામાં દક્ષિણમાં મરેઠી વંશ પ્રબળ થવાથી, તેમની સામે પણ થવું પડયું. ૧૬૭૦ માં મરાઠી સરદાર શિવાજીએ દક્ષિણ હિંદના મુગલાઈ પ્રાંતમાં ચોથ લીધી ને તે ૧૬૭૪માં રાયગઢમાં ગાદીએ બેઠો. બાદશાહના પુત્ર અકબરે તેની સાથે મળી તેનું માન વધાર્યું. પછી દક્ષિણપર સ્વારી કરવાને ફરી બળવાન ફોજ તૈયાર કરી. ૧૬૮૩. ને આખરે ગોવળકોંડા તથા વિજાપુર ૧૬૮૮ માં તાબે થયાં.

૩ **મરાઠા**—૧૬૮૮ થી ૧૭૦૭ સુધી-એ વર્ષમાં તેણે મરા-

ઠા સાથે વિગ્રહ ચલાવ્યો. શિવાજી ૧૬૭૪ માં ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે ઔરંગઝેબને ઘણી હરકત કરી. તે ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર સંભાજી બેઠો. પણ તે કલુશા નામે બ્રાહ્મણની સોબતમાં પડી ખરાબ થયો. ને ૧૬૮૯ માં પકડાઈ માર્યો. બાદશાહે તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ પકડાવ્યાં. પછી થોડી વારે ઔરંગઝેબે કેટલોક મુલક લીધો, ને શાંતી થઈ એમ લાગ્યું, પણ મરેઠા જંપ્યા નહીં. તેમણે રાજારામને ગાદીએ બેસાડયો ને લડાઈ ચલાવી. તેને જીજીના કિલ્લામાં રાખ્યો હતો, તેથી તે કિલ્લાપર ઔરંગઝેબે હુમલો કર્યો. ને કેટલીકવારે તે તાબે કર્યો પણ રાજારામ ન પકડાયો. ઔરંગઝેબે ત્યાર પછી જબરી ફોજ તૈયાર કરી. પણ તે લોક તાબે થયા નહીં. તેમણે માળવા, ગુજરાત વગેરેમાં લૂટફાટ કરવા માંડી, ને બાદશાહ દક્ષિણમાં હેરાન થયો, તેનું લશ્કર નબળું થઇ ગયું ને મરેઠા સાથે સલાહ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પણ મરાઠાઓના અહંકારથી તે પાર પડયો નહીં. આખરે અહમદનગરમાં તે ગયો. ને ત્યાં ૧૭૦૭ માં, ૮૯ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો. એ વખતે વેહેમને લીધે, એણે કોઈને પોતાની પાસે રહેવા દીધા નહોતા.

૪ **આસામપર સ્વારી**—ઔરંગઝેબના સરદાર મીરજુમ્લાએ ૧૬૬૨ માં આસામપર ચડાઈ કરી હતી પણ ખરાબ પાણીવાળા ડુંગરી પ્રદેશમાં તેનું ફાવ્યું નહીં, ને પાછા આવતાં રસ્તામાં મરીગયો.

હિંદુઓ ઉપર સ્વારી—રજપૂત રાજ્યો સાથે અકબર સ્નેહભાવથી વરત્યો પણ ઔરંગઝેબના ધર્માંધપણાથી તેઓ સામા ઉઠયા. ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૬ માં સતનરામી પંથના હિંદુ લોક સામા થયા, તેમને ઔરંગઝેબે હરાવ્યા ને ગુસ્સે થઈ તેણે હિંદુ ઉપર જજિઆવેરો નાંખ્યો; તથા તેમને નોકરી ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ વ-

બને રજપૂતોમાં ૩ મોટાં રાજ્ય હતાં. જોધપુર, જેપુર, અને ઉદેપુર. તેમાંથી જેપુર તથા જોધપુરવાળાને દગાથી મારી નંખાવ્યા. પછી ઉદેપુર ઉપર ચડયો, પણ ત્યાંનો રાણો બહાદૂર હતો. શાહજહાંના વખતના બહાદૂર સેનાપતી જસવંતસિંહના મરણ પછી, તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ કરવાનો બાદશાહે ઠરાવ કર્યો, પણ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે તેમને બચાવ્યાં. ઔરંગજેબ આથી વધારે ગુસ્સે થયો, ને પોતાના દીકરા વગેરેને લેઈ લડવા ગયો. ઘણી મુદત્ત લડાઈ ચાલી, તેમાં રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે ઘણી બાહાદૂરી કરી, ને શાહજાદો અકબર, ૧૬૮૦ માં રજપૂતોને મળી ગયો. એથી ઔરંગજેબ હીંમત હારી ગયો; એ વખતમાં રજપૂતોએ, મુસલમાની ધર્મવાળાને ઘણું નુકશાન કર્યું. આખરે ઔરંગજેબે રજપૂતો સાથે ૧૬૮૧ માં સલાહ કરી.

રાજ્યની હકીકત—તેનું રાજ્ય ઉત્તરે દિલ્લી તથા કાસ્મીર સુધી, દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી. પૂર્વમાં આસામ સુધી, પશ્ચિમે સિંધ સુધીમાં હતું. જમીનનું મહેસુલ ૩૮ કરોડ આવતું, ને રાજ્યની કુલ ઉપજ ૨૮૦ કરોડની આવતી.

તેનાં લક્ષણ—ધર્માંધ હોવાથી મુસલમાનોમાં અકબરથી વધારે પંકાયો પણ સામટી રીતે જુલમી ગણાયો, પોતે સારૂ ભણેલો ને રસિક પત્ર લખનાર હતો. કુરાનનાં વચન ઘણાં યાદ રાખતો, હિંદુઓ ઉપર જુલમ કરવાથી તેના રાજ્યનો જલદી ક્ષય થયો. શીખ રજપુત તથા મરેઠા પ્રબળ થયા. તેના મરણ પછી સરદારો ગાંઠયા નહીં, ને રાજ્યની પડતી આવી.

મુગલાઇ રાજ્યની પડતી.

બાહાદુરશાહ—૧૭૦૭-૧૭૫૨-એને શાહઆલમ પહેલો પ-

ણુ કહેછે. ઔરંગજેબને પાંચ દીકરા હતા. મોઆઝીમ, આઝીમ, કામબક્ષ, મહમદ ને અકબર. તેમાં પહેલા ત્રણ જીવતા હતા. તેમણે ગાદીને માટે ઘણી તકરાર કરી. છેવટે બંનેને મારી બાહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી મોઆઝીમ ગાદીએ બેઠો, તેના રાજ્યની સત્તા જુલફીકારખાન વજીરને હાથ હતી. એના વખતમાં રજપુત, મરેઠા વગેરે સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. ૧૭૧૦ માં શીખ લોકે બંડ કર્યું તે સમ્યું નહીં, ને ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૨ માં તે મુઓ.

જહાંદારશાહ—૧૭૧૨—થી ૧૭૧૩—તેણે પોતાના ભાઇ ભત્રિજાની કતલ કરી ગાદી લીધી. તે બાહાદુરશાહનો વડો દીકરો હતો. થોડા વખત પછી તેની કતલમાંથી બચેલો ફરોકશીર નામે ભત્રિજો સામો થયો. તેણે બહારના સૂબા સૈયદ અબદુલાની મદદ મેળવી, ને બાદશાહ તથા જુલફીકારખાનને આગ્રાની લડાઇમાં માર્યા ૧૭૧૩.

ફરોકશીર—૧૭૧૩—૧૭૧૯ ઉપર કહેલા બે સૈયદભાઇની મદદથી તે ગાદીએ બેઠો. એ સૈયદોને "બાદશાહ બનાવરનારા" કહેછે. શીખ સરદાર બંધુએ પંજાબમાં લુટફાટ કરવા માંડી તેથી તેને તથા તેના માણસોને ક્રૂરપણે માર્યા. ૧૭૧૬. એ બાદશાહ માંદો પડ્યો, ત્યારે તેનો રોગ હેમીલ્ટન નામે ઈંગ્રેજ વૈદે મટાડ્યો, ને તેણે બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક કંપનીને અપાવ્યો મરાઠા તથા રજપૂતો ચોતરફ મુલક જીતતા હતા, એવામાં સૈયદો સાથે ખટપટ થવાથી બાદશાહનું મરણ થયું ૧૭૧૯.

મહમદશાહ—૧૭૧૯—૧૭૪૮—ફરોખશીરના મરણ પછી સૈયદોએ અનુક્રમે ત્રણ બાળકોને ગાદીએ બેસાડ્યા, તેમાં પહેલા બે મરણ પામવાથી ત્રીજો મહમદ બેઠો. આ વખતે ઘણા સરદારો સામા

ઉઠયા. તેમાં નિઝામઉલમુલ્ક બળવો દક્ષિણમાં ગયો. તેણે હૈદ્રાબાદમાં ગાદી સ્થાપી (૧૭૨૦–૧૭૪૮) તેમ તેના વજીર સાદતખાંએ અયોદ્ધામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. (૧૭૩૨—૧૭૪૩)

નિઝામને તાબે કરવા હુસેન દક્ષિણમાં જતો હતો તેવામાં તેના સિપાઈઓએ તેનો ઘાત કર્યો, તેમ તેના ભાઇ અબ્દુલાને નિઝામે ૧૭૨૪ માં શાહપુર આગળ હરાવ્યો, એ પ્રમાણે બંને સૈયદભાઇઓનું બળ નાશ પામ્યું. જોધપુરના અજીતસિંહે અજમેર લીધું, અને મરાઠા દક્ષિણની ચોથ લઇ ઉત્તરમાં ગયા, તેમણે માળવા ૧૭૩૪ માં લીધો.

એવામાં ઈરાની નાદીરશાહ ૧૭૩૯ માં આવ્યો તેણે ૫૮ દિવસ સુધી લૂટ ચલાવી, ત્રીસ હજાર માણસના જીવ લીધા, ને મયુરાસન, કોહીનુર, વગેરે રત્નો મળી લગભગ ૩૨ કરોડની દોલત લઇ ગયો.

પછી ૧૭૪૭ માં પઠાણ લોકનો સરદાર અહમદ દુરાની પહેલીવાર આવ્યો, પણ તેને શાહાજાદા અહમદ તથા કમરૂદ્દીને સરહીંદ આગળ હરાવ્યો.

અહમદશાહ–૧૭૪૮–૧૭૫૪—એના વખતમાં અહમદશાહ બીજીવાર આવ્યો. તેને પંજાબમાંથી પાછો કાઢયો ૧૭૫૨. ને મરેઠાને ઓઢીઆ મળ્યો, તથા બંગાળાની ખંડણી લેવાની સનંદ મળી. ૧૭૫૧. તેના વખતમાં રોહીલા લોકે ૧૭૫૦માં બંડ કર્યું તે સમ્યું નહીં પણ પાછળથી મરાઠાની મદદથી ૧૭૫૧ માં તે મટાડયું. એવામાં ગાજીઉદ્દીન નામે સરદારે બાદશાહને આંધળો કરી મારી નાંખ્યો ૧૭૫૪.

આલમગીર બીજો—૧૭૫૪–૧૭૫૯–ગાજીદીને એને ગાદી

અપાવી. એ સરદાર દુષ્ટ હતો. તેણે અબ્દલ્લીનો મૂકેલો પંજાબનો સૂબો કાઢી મૂક્યો, જેથી અબદલ્લી ૧૭૫૬ માં ત્રીજીવાર આવ્યો ને દિલ્લીમાં લૂટ ચલાવી તથા મથુરાનું પવિત્ર ધામ લૂટી ઘણા માણસોને કેદ કરી સ્વદેશ ગયો. તેના ગયા પછી મરેઠાએ પંજાબનો કબજો કર્યો. તેથી અબ્દલ્લી ચોથીવાર ૧૭૫૯ માં આવ્યો એ વેળા ગાજીઉદ્દીને બાદશાહને મારી નાંખ્યો.

શાહઆલમ બીજો—૧૭૫૯–૧૮૦૬–આ વખતે મરાઠાનું જોર વધી પડયું. તેમણે દીલ્લી તથા લાહોર લઇ આજુબાજુનો મુલક લુટવા માંડયો. તેથી અબદલ્લી પાંચમી વાર ૧૭૬૧ માં ચઢી આવ્યો, ને પાણીપતના મેદાનમાં મરેઠા સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવ્યા. મરાઠી સરદાર શદાશીવરાવ રણમાં પડયો. પછી બાદશાહ ૧૭૭૧ સુધી ઇંગ્રેજને કબજે રહ્યો. ને તેજ સાલમાં મરેઠાએ તેને થોડો મુલક આપ્યો. ૧૭૮૬ માં તેને ગુલામકાદર નામના સરદારે આંધળો કર્યો. પછી સિંધીઆએ કબજે કર્યો, ને ૧૮૦૩ માં સિંધીઆને હરાવી લોર્ડ લેકે તેને છોડાવ્યો, તે ૧૮૦૬ માં મુઓ.

અકબર બીજો—૧૮૦૬–૧૮૩૭–તે માત્ર નામની ગાદી ભોગવી ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો. પછી તેનો પુત્ર મહમદ બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો.

મહમદ બહાદુરશાહ—૧૮૩૭—૧૮૫૮–એ મુગલવંશનો છેલ્લો એટલે ૧૭ મો બાદશાહ હતો. (ફરોખશીરની પહેલાંના બે મરણ પામ્યા તે ગણતાં.) તેને ઇંગ્રેજે પાળ્યો. પણ ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામીલ થવાથી રંગુનમાં કેદ કર્યો, ૧૮૫૮. ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે મુગલવંશનો અંત આવ્યો.

મુગલવંશનું પુનરાવર્ત્તન—એ વંશના જેટલો બીજો વંશ

હિંદની ગાદી ઉપર ટક્યો નથી. તે ૩૩૨ વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તેમાં અનુક્રમે છ બાદશાહ ઉત્તમ થયા. ને બાકીનાના વખતથી રાજ્યની પડતી થઇ. બધામાં અકબર ઉત્તમ હતો. તેણે હિંદુ મુસલમાનને એક ગણી રૈયતને સુખ દઇ રાજ્ય આબાદ કરયું ઔરંગજેબ ધર્માધપણાથી નિંદાયો; તુર્ક, અફ્ઘાન, ખીલજી, વગેરે વંશમાં મુગલવંશ સારો હતો. પાછળથી થોડી જાગીર અને પેનશન લઇ નામનું બાદશાહપદ ધારણ કરી કેટલાએક બેસતા. તેમણે ૧૭૬૫ માં ઇંગ્રેજોને બંગાળા, બહાર ને ઓરીસા આપ્યા. બાદશાહીના ત્રણ મોટા ફાંટા હતા. પહેલો બંગાળામાં, બીજો અયોધ્યામાં, ને ત્રીજો દક્ષિણમાં. ઇંગ્રેજે એ બધા પાસેથી રાજ્ય જીતી લીધું, પણ છેલ્લો પ્રખ્યાત વિગ્રહ શીખ તથા મરેઠા સાથે કરી રાજ્ય વધારયું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મરાઠી વંશ.

શિવાજી—૧૬૨૯–૧૬૮૦–મરેઠી વંશનો મૂળ પુરૂષ માલોજી હતો. તે અહમદનગરના રાજ્યમાં નોકર હતો. તેને શાહજી નામે પુત્ર થયો. તેનું લગ્ન મરાઠા સરદાર જાદવરાયની દીકરી જીજીબાઈ વેરે કરયું. તેનાથી શિવાજી ઊત્પન્ન થયો. તેનો જન્મ ૧૬૨૭ માં થયો. શાહજીએ ૧૬૩૪ માં અહમદનગર અને વીજાપુરનાં રાજ્યની મદદે જઇ, મોગલ બાદશાહ સામે ટક્કર લીધી હતી. તેને બે જાગીર હતી (૧) સતારાની દક્ષિણે, (૨) તંજાવરમાં–શિવાજીને પહેલી જાગીરમાં દાદાજી કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણની દેખરેખ નીચે મૂક્યો. તે ઝાઝું ભણ્યો નહીં, પણ હથિઆર વાપરવાનું કામ શીખ્યો. તેના ઉદય વખતે ત્રણ રાજ્યબળની સત્તા હતી, (૧) મરાઠા, (૨) દિલ્લીનો બાદશાહ, (૩) દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુશલમાની રાજ્યો, તેમાંથી ઊત્તર

તથા દક્ષિણના મુસલમાની રાજ્યો વચ્ચે ટંટા થતાં મરાઠી વંશ પ્રબળ થયો. શિવાજી પાસે કસાયેલા હિંદુ સ્વારોનું લશ્કર હતું. તેઓ જાથુને માટે નોકર નહોતા, પણ ખેતીવાડી કરી, જરૂરની વેળાએ ભેગા થતા. શિવાજીનો મુકામ, રાયગઢના ડુંગરી કિલ્લામાં હતો. તેણે ૧૬૫૯ માં વિજાપુરના સરદાર અફ્જુલખાનને દગાથી માર્યો. પછી ઔરંગઝેબ સામે ગયો. ૧૬૬૨ માં ઔરંગઝેબના મામા શાઇસ્તખાંને, પુનામાં જખમી કરી નસાડયો. તેણે ૧૬૬૩ માં સુરત પહેલીવાર લૂટયું. ૧૬૬૪ માં તેનો બાપ મરણ પામવાથી તે ગાદીએ બેઠો. ૧૬૬૫ માં વિજાપુર જીતવાને ઔરંગઝેબને મદદ કરી. પાછળથી બાદશાહે કેદ કરવાને ઇરાદે તેને તથા તેના પુત્રને દિલ્લી બોલાવ્યા, પણ ત્યાંથી યુક્તિ કરી નાશી છુટયા ૧૬૬૬. ૧૬૭૦ માં સુરત બીજીવાર લૂટયું. ૧૬૭૪ માં રાયગઢમાં રાજ્યાભિષેક કરાવી ગાદીએ બેઠો. ને પોતાના તોલ જેટલું સોનું દાન કર્યું. ઈ૦ સ૦ ૧૬૭૬ માં કર્ણાટક લગીનો મુલક તાબે કર્યો. ને ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં મરણ પામ્યો. એ શરીરે ઠીંગણો પણ મજબુત હતો. તેણે હિંદુઓમાં ધર્માભિમાન પેદા કરી, પોતાના રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખ્યો.

સંભાજી—૧૬૮૦-૧૬૮૯-એ શિવાજીનો પુત્ર હતો. તેણે ગાદીએ બેસી પોતાના સગાવહાલાને મારી નાંખ્યા, ને કલુશા નામે બ્રાહ્મણની ખરાબ સોબતમાં પડયો. એક વખતે બંને જણા નીશો કરી બાગમાં બેઠા હતા, ત્યાં ઔરંગઝેબે બંને જણાને મારી નાખ્યા, ને તેનાં બૈરાં છોકરાંને કેદ કરી દિલ્લી લઇ ગયો. ૧૬૮૯–

રાજારામ—૧૬૮૯-૧૭૦૦-સંભાજીના મરણથી મરાઠા નરમ પડયા નહીં. તેમણે સંભાજીના ઓરમાનભાઈ રાજારામને ગાદીએ

બેસાડયો. પણ મુગલની બીકથી અર્કાટની પાસેના જીંજીના કિલ્લામાં તેને રાખ્યો હતો. પછી ઔરંગઝેબને ખબર પડવાથી તેણે એ કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તે જીતાયો નહીં, ને રાજારામ, લાંચ આપી તેમાંથી નાશી ગયો. તે ઇ૦ સ૦ ૧૭૦૦ માં ગત થયો.

શીવાજી બીજો—૧૭૦૦–૧૭૦૮–રાજારામના મરણ પછી તેના મોટા કુંવર શિવાજીને ગાદી મળી. તે નાનો હોવાથી તેની મા તારાબાઇ રાજ્ય ચલાવતી. આ વખતે ઔરંગઝેબ મરી ગયો હતો. ને તેના પુત્ર આજીમે, સંભાજીના કુંવર શાહુને, તાબેદાર રહેવાની સરતે છોડી મૂક્યો. તે રાજ્ય લેવા આવ્યો. ને તારાબાઈ સામી થઈ, પણ શાહુએ તેને હરાવી ગાદી લીધી તારાબાઇ કોલાપુરમાં જઇ રાજ્ય કરવા લાગી. એ પ્રમાણે મરેઠી રાજની બે શાખાઓ પડી. (૧) સતારા. (૨) કોલાપુર.

શાહુરાજા–૧૭૦૭–૧૭૪૮--મુગલ દરબારમાં ઉછરવાથી શાહુ મોજ શોખી થયો હતો. તેણે બાલાજી વિશ્વનાથ નામે બ્રાહ્મણને પ્રધાન બનાવી, બધી સત્તા સોંપી, એ પ્રધાને શાહુનું રાજ વધાર્યું. દિલ્લીના બાદશાહ મહમદશાહના વજીર સૈયદ હુસેનને લેઈ સન૧૭૧૯ માં દિલ્લી ગયો ને પાદશાહ પાસે દક્ષિણની ચોથ લેવાનું તથા મરેઠી રાજનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કરાવ્યું, એ પ્રધાન ૧૭૨૦ માં મૂઓ. તેજ વખતે મરેઠા સેનાપતિ ખંડેરાવ તથા તેના હાથ નીચેનો દામાજી ગાયકવાડ પણ મરણ પામ્યો. ખંડેરાવની જગા તેના પુત્ર ત્રંબકરાવને અને દામાજીની જગા તેના ભત્રિજા પીલાજીને આપી. બાજીરાવ અને ચીમનાજી નામે બાલાજીના પુત્ર હતા. તેમાંથી વડા બાજીરાવને પ્રધાન નીમ્યો. ૧૭૨૦ (૨) તેણે મરેઠી રાજની સત્તા ઘણી વધારીને સીંધીઆ, હોલ્કર વગેરે સારા સારા સરદારોને મોટી

જગાઓ આપી. પ્રથમ ૧૭૩૩ માં માળવાપર સ્વારી કરીને તે લીધું. દક્ષિણમાં હૈદ્રાબાદના સૂબા નીજામ ઉલ્મુકની સત્તા ઘણી હતી. તેણે ગુજરાતના સૂબા ત્રંબકરાવને પેશ્વા બાજીરાવની સામે ઉશ્કેર્યો, પણ બાજીરાવે તે સુબાને ડભોઇ આગળ હરાવીને માર્યો ૧૭૩૪. પછી તેના બાળકને ગાદી આપી, પીલાજીને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. ૧૯૭૬ માં નીજામઉલ્મુક તથા બાદશાહની ફોજને હરાવીને બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક લીધો; રઘુજી ભોંસલાએ વરાડ અને ચીમનાજીએ ૧૭૩૯ માં ફિરંગી પાસેથી વસાઇ લીધું. ત્યાર પછી બાજીરાવ ૧૭૪૦ માં મૂઓ. એ બાહાદુર લડવૈયો હતો. તેણે પેશ્વાનું નામ વધાર્યું ને પોતાની હોંશિઆરી વડે ઘણા મુલક તાબે કર્યા. પણ મુલકનો ઘણો બંદોબસ્ત ન રાખતો. એ તેનામાં ખોડ હતી. મુસલમાની રાજ્યની સત્તા તોડી આખા ભરતખંડના ધણી થવાની તેને ઇચ્છા હતી. શિવાજી અને બાજીરાવ જેવા શૂરવીરો મરાઠી રાજમાં બીજા થયા નથી. તેને ત્રણ પુત્ર હતા. બાલાજી, રાઘોબા, અને સમશેર બહાદુર. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો-૧૭૪૦ એના વખતમાં શાહુ રાજા ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો, તેની જગાએ બીજા શીવાજીના કુંવર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડયો.

રામરાજા—૧૭૪૯—૧૯૭૭—એ પેશ્વાને બેસાડયો ગાદીએ બેઠો, તેથી કેટલાક સરદારો પેશ્વાની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. પણ તેણે શાહુના વખતનો લેખ બતાવ્યો કે શિવાજીનો વંશ ગાદીએ બેસે ને કારભાર પેશ્વા કરે. થોડા વખત પછી રામરાજાએ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાનું ધાર્યું, પણ તેનું કાંઇ વળ્યું નહીં, તેથી તેણે સતારાની આજુબાજુનાં કેટલાંક પ્રગણાં લેઇ, બધો અધિકાર પેશ્વાને સોંપ્યો, ને ગાદીપરથી હાથ ઉઠાવ્યો. તે ૧૭૭૧ માં મરણ પામ્યો.

શાહુ બીજો—૧૭૭૭-૧૮૦૧—એ રામરાજાનો દત્ત પુત્ર હ-તો. તેણે પણ પેશ્વાના બંધનમાંથી છુટવાને તોફાન કરયું, તેથી પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે પુત્રને કેદ કર્યા, ૧૮૦૧. પછી ઇંગ્રેજ સરકારે જ્યારે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઇ રાજ્યની આખર આણી, ત્યારે એ રાજાના કુંવર બાળાસાહેબને ૧૮૧૮ માં સતારાની ગાદી એ બેસાડ્યો. તેનાપર ૧૮૩૯ માં ફિતુરનો વહેમ આવવાથી, તેના ભાઇ આપાસાહેબને ગાદી આપી. ૧૮૪૦ એ આપા સાહેબ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઓ, ત્યારે સતારાનું રાજ્ય ઇંગ્રેજે ખાલસા કરયું. ૧૮૪૯ પણ તેના દત્તપુત્ર રામરાજા ભોંસલેને હાલ પચાસ હજાર રૂ નું પેન્શન મળે છે. એ પ્રમાણે શિવાજીના વંશની પહેલી શાખા નાશ પામી. બીજી શાખાવાળા હજુ કોલાપુરમાં ઇંગ્રેજના આશરા તળે રાજ્ય કરે છે.

બાલાજી બીજો—૧૭૪૦—૧૭૬૧—શાહુરાજાના વખતથી પે-શ્વાની સત્તા વધી ને રામરાજાના વખતથી સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. આ વખતે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય છ શાખા હતી. (૧) મા-ળવામાં હોલ્કર. (૨) ગ્વાલીયરમાં સીંધીઆ. (૩) વડોદરામાં ગાયક-વાડ. (૪) વરાડમાં ભોંસલા. (૫) ધારામાં પુવાર વંશનું ને ફતેસિં-ગ ભોંસલેનું. એ સિવાય કોલાપુર અને તંજાવરનાં મરાઠી રાજ્ય સ્વતંત્ર હતાં.

(૨) ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૭ માં કર્ણાટકના નવાબ તથા મહિસુરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. ૧૭૬૦ માં ચીમનાજીના પુત્ર સદાશિ-વભાઉએ, નીજામને ઉદ્‌ગીર આગળ હરાવી તેના રાજ્યમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૨ માં ભોંસલાએ બંગાળાપર ચડાઇ કરી- પણ ત્યાંના નવાબે નસાડ્યો. ફરીને ૧૭૪૩ માં ચડાઇ કરી,

તેમાં નવાબ અલીવર્દીખાને તેને બંગાળાની ચોથ તથા ઓઢીઆ પ્રાંત આપ્યો. ૧૭૫૮ માં પેશ્વાના ભાઇ રઘુનાથરાવે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી લાહોર લીધું, ને હિંદુ તથા મુસલમાનોપર જુલમ કરવા માંડયો પણ એ મુલક અબ્દલીનો હતો, તેથી તે ક્રોધે ભરાઇ ૧૭૬૧માં હિંદુસ્તાનપર પાંચમીવાર ચડી આવ્યો. મરેઠા તથા અફઘાનોની પાણીપતના મેદાનમાં જબરી લડાઇ થઈ. રોહિલા તથા અયોધ્યાનો નવાબ વગેરે અબદ્દલીની મદદે આવ્યા ને ભરતપુરનો જાટ સુરજમલ તથા રજપૂતો વગેરે મરેઠાની મદદે આવ્યા. તેમાં સદાશિવભાઉની મૂરખાઈથી મરેઠાની હાર થઈ. પેશ્વાનો પુત્ર વિશ્વાસરાવ, સદાશિવભાઉ, જંકોજીસીંધીયા વગેરે બહાદૂર સરદારો રણમાં પડયા. ને મરેઠાની ખરાબી થઇ. હોલ્કર તથા ગાયકવાડ તો લડયા વગર નાઠા હતા. એ લડાઈને ભાઉગીર્દી કહે છે. બાળાજીપેશ્વા એ હારથી ઘણો ખેદ પામી ૧૭૬૧ માં મરણ પામ્યો. તેને ૩ પુત્ર હતા. વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ, નારાયણરાવ.

માધવરાવ—૧૭૬૧-૧૭૭૨-બાળાજીનો મોટો દીકરો લડાઈમાં મરાયાથી રાઘોબાએ બીજા દીકરા માધવરાવને ગાદીએ બેસાડયો. ને સતારાના રાજાએ તેને પાઘડી બંધાવી. એ ૧૭ વર્ષની ઉમ્મરનો હોવાથી તેનો કાકો રાઘોબા કારભાર કરતો, પણ પેશ્વાને સ્વતંત્ર થવાની ઈચ્છા થઈ તેથી રાજમાં કુસંપ પેઠો. એવામાં નીજામઅલી પૂના લૂટવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો. એના વખતમાં નાના ફડનવીસ તથા સખારામ નામે ચતુર કારભારીઓ, અને રામશાસ્ત્રી ન્યાયાધીશ તથા ત્રંબકમામા સરદાર, એ પ્રખ્યાત પુરૂષો હતા. ૧૭૬૫ તથા ૬૭ માં મહિસૂર ઉપર સ્વારી કરી માધવરાવે પુષ્કળ દંડ લીધો. જંકોજી સીંધીઆની જગા તેના પુત્ર મહાદજીને

આપી. તેણે ૧૭૬૯ માં રજપૂત રાજ્યો તથા રોહિલખંડમાં ખંડણી ઠરાવી, અને દિલ્લીના બાદશાહને કબજે કર્યો. ૧૭૭૨ માં મહિસૂરના રાજા હૈદરને ચેરકુલી આગળ હરાવીને લાભકારી સરતો કબુલ કરાવી. માધવરાવ ૧૭૭૨ માં મરણ પામ્યો. ને એને પુત્ર નહીં હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ ગાદીએ બેઠો. પણ તેના કાકા રાઘોબાએ, રાજ લેવાની લાલચે તેનો ૧૭૭૩ ના અગષ્ટમાં ઘાત કરાવ્યો.

સવાઇ માધવરાવ—૧૭૭૪–૧૭૯૫–નારાયણરાવને મારી નાખ્યો તેથી નાના ફડનવીસ, સખારામ બાપુ વગેરે સરદારો રાઘોબાની સામે થયા. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર અવતર્યો. તેને સવાઇ માધવરાવ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડયો.

મરેઠી પહેલો વિગ્રહ—૧૭૭૬—૧૭૮૨ હવે રાઘોબાએ ગાદી લેવા માટે ઇંગ્રેજની મદદ માગી, મુંબાઈ સરકારે સુરત મુકામે તેની સાથે સલાહ કરીને તેના સામાવાળીઆ ઉપર ફોજ મોકલી, પણ કલકત્તા સરકારે, માધવરાવને મદદ કરવાને લખ્યું. અને પૂરંદર મુકામે ૧૭૭૬ માં સલાહ કરી. એવામાં ખબર મળી કે ફ્રેન્ચ સરદાર રાખી મરાઠા લશ્કર તૈયાર કરેછે, તેથી કલકત્તા સરકારે રાઘોબાને મદદ કરવાનો કબુલ રાખ્યું. પછી ૧૭૭૮ થી ૧૭૮૧ સુધી કેટલાક લડાઈ ટંટા થયા, આખરે ૧૭૮૨ માં સાલ્બાઈની સલાહ થવાથી એનો અંત આવ્યો, ઇંગ્રેજને સાલ્ટી વગેરે બેટ મળ્યા અને રાઘોબાને પેન્સન અપાવ્યું.

મહાદજી સીંધીઆ ૧૭૯૪ માં ગુજર્યો, તેની પછી દોલતરાવ બેઠો ૧૭૮૫ માં નીજામે ચડાઈ કરી, પણ તેને કુર્દલાના રણમાંથી માધવરાવે નસાડયો. રાઘોબાના પુત્ર બાજીરાવને, નનાએ કેદમાં નાંખ્યો હતો, તેને છોડવાને માધવરાવે નાનાને કહ્યું, પણ તેણે માન્યું

નહીં. છેવટે નાના ફડનવીસના દાઅથી કંટાળી તેણે ૧૭૯૫ માં આ-પઘાત કર્યો.

બીજો બાજીરાવ—૧૭૯૫—૧૮૧૮ સવાઈ માધવરાવને પુત્ર ન હોવાથી રાઘોબાનો પુત્ર બાજીરાવ ગાદીએ બેઠો, તે અવિચારી અને બીકણ હતો. પેહેલા બાજીરાવનું મેળવેલું રાજ્ય એના વખતમાં ડુબ્યું. સીંધીઆ, હોલ્કર વગેરે મરેઠી સરદારો સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા, એવામાં ૧૮૦૦ માં નાનાનું મરણ થયું, તેથી પેશ્વાઈ રાજ્યની સત્તા ભાગી પડી. સીંધીઆ અને હોલ્કર અરસપરસ લડયા, તેમાં પેશ્વા, સીંધીઆની તરફ હતો, તેથી હોલ્કરે પુનાપર ચડાઈ કરી, બાજીરાવને નસાડયો. પેશ્વાએ ઈંગ્રેજને શરણે જઇ વસાઈ મુકામે ૧૮૦૨ માં સલાહ કરી કે ઇંગ્રેજી સૈન્ય પૂનામાં રાખવું, ને બાજીરાવને ગાદી અપાવવી, પરાધીનપણે સોળ વર્ષ રાજ કરી ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજ સામો થયો.

મરેઠી ત્રીજો વીગ્રહ—૧૮૧૯—બાજીરાવ સાથે ફરીને ૧૮૧૭ માં સલાહ કરી. તોપણ તે નરમ પડયો નહીં, આખરે ખડકી વગેરે ઠેકાણે હરાવી, સ્મીથ સાહેબે તેને નસાડયો, ૧૮૧૮, પછી ઇંગ્રેજને શરણે આવ્યો, અંગ્રેજે તેને આઠ લાખનું પેનસન બાંધી આપ્યું, ને કાનપુર પાસે બીથુરમાં રહેવાની રજા આપી. ૧૮૧૮ એ પ્રમાણે મરેઠી ત્રીજો ઝઘડો પુરો થયો, બાજીરાવ ૧૮૫૩ મા મરણ પામ્યો, તેના પુત્ર નાના સાહેબે ૧૮૫૭ના બળવામાં ઘણાં દુષ્ટ કામ કર્યાં. પછી તે નાશી ગયો, અને મરેઠી વંશની આખર આવી. રામરાજાના પુત્ર બાલા સાહેબને ૧૮૧૮ માં સતારાની ગાદીએ બેસાડયો. તેની આખર પાછળ કહેવા પ્રમાણે ૧૮૪૮ માં આવી.

મરેઠી પાંચ મુખ્ય શાખાઓ

પેશ્વા—એની હકીકત પાછળ કહેવા પ્રમાણે પુરી થઈ.

સીંધીઆ—એ રાજ સ્થાપનાર રાણોજી કરીને પેહેલા બાજીરાવનો ખાસદાર હતો. પછી જંકોજી (જયાપા) બેઠો. તે ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મુઓ. તેનો દીકરો મહાદજી થયો, તેણે ઉત્તરે માળવા, વગેરેમાં જીત કરીને દિલ્લીના બાદશાહને કબજે કર્યાં. તેનું ૧૭૯૪ માં મરણ થયું. પછી દોલતરાવ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજને લડાઇ થઈ, તેમાં વેલ્સલી સાહેબે હરાવી સલાહ કરવાની જરૂર પાડી, તેને મરાઠી બીજો વિગ્રહ કહે છે, તે ૧૮૨૭ માં મુઓ, તેના વંશજો હાલ ગ્વાલીઅરમાં રાજ કરેછે.

૩ હોલકર—એનું રાજ્ય માળવામાં હતું. એનો મૂળ પુરૂષ મલ્હારજી કરીને બાજીરાવ પહેલાનો ઘોડેસ્વાર હતો. તે ૧૭૬૬ માં ગત થયો, ને તેનો પુત્ર ખંડેરાવ, તેના પેહેલાં ગુજરી ગયો હતો. તેથી તેની સ્રી અહલ્યાબાઇએ તુકાજીને ખોળે લીધો. તે ૧૭૯૭ માં મૂઓ. તેની પછી યશવંતરાવ બેઠો. તેની સાથે ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજતે ,લડાઇ થઇ તેણે હારીને ૧૮૦૫ માં સલાહ કરી, એ લડાઈ મરાઠી બીજા વિગ્રહમાં ગણાય છે. બાજીરાવને નસાડયો તથા સીધીયાને હરાવ્યો હતો. તે ૧૮૧૧ માં મુઓ ને તેનો પુત્ર મલ્હાવરાવ ગાદીએ બેઠો તેની સાથે ૧૮૧૭ માં લડાઇ થઈને ત્યારથી તેના રાજમા ઈંગ્રેજ સૈન્ય રહે છે, હાલમાં તેના વંશજો ઇંદોરમાં રાજ કરે છે.

૪ ભોંસલા—એ રાજ્યનો પાયો ૧૭૫૩ માં રાઘોજીએ નાંખ્યો, તેની રાજધાની નાગપુરમાં હતી, તે ૧૭૫૫ માં મૂઓ. તેની પછી કેટલાક રાજા થયા; પછી રાઘોજી થયો. તે ૧૮૧૬ માં મૂઓ. તેણે

મરતા લગી પોતાના રાજમાં ઇંગ્રેજી સૈન્ય રાખ્યું નહોતું. પછી પરસાજી બેઠો, તે ગાંડા જેવો હોવાથી તેનો પિત્રાઇ આપાસાહેબ કારભાર કરતો. તેણે અંગ્રેજી સૈન્ય રાખી સલાહ કરી હતી, પરસાજીને મારીને તે ૧૮૧૭ માં બેઠો. પછી ઈંગ્રેજ સામે ૧૮૧૭ માં અપુત્ર મરણ પામવાથી, ઇંગ્રેજે તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

૫ ગાયકવાડ—એ રાજ્યનો સ્થાપનાર બાજીરાવનો સરદાર પીલાજી હતો. તેણે ૧૭૩૧ માં વડોદરામાં ગાદી કરી. એ શાખાની સત્તા ગુજરાત તથા કાઠિઆવાડ વગેરેમાં ફેલાઇ હતી, હાલ પણ સઘળે થોડો થોડો મુલક છે. ૧૮૧૭ ના છેલ્લા મરેઠી વિગ્રહ પછી ઇંગ્રેજી સૈન્ય સાથે ત્યાં રેસીડેંટ રહે છે. ૧૮૭૫ માં મલાવરાવ ગાયકવાડ ઉપર ખરાબ રીતે રાજ ચલાવ્યાનું તથા રેસીડેંટને ઝેર દીધાનું તહોમત આવવાથી, તેને મદ્રાસમાં કેદ કર્યો. ત્યાં તે ૧૮૮૨ માં ગુજર્યો. હાલ શિયાજીરાવ ગાદીપર છે. એ બધી શાખાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

યુરોપી પ્રજાનું આવવું. ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦–૧૭૦૦

(૧) હિંદુસ્તાનની દોલત અને મોટાઇ ઉપર મોહિત થઇ પરદેશી લોકો વારંવાર તેના ઉપર હુમલા કરતા. સિકંદર વગેરે આવી ગયા પછી ઘણા દિવસ સુધી હિંદના રાજાઓએ પરદેશી હુમલા બહાદુરીથી ખાળી, પોતાનાં રાજ્ય સાચવી રાખ્યાં, પણ તે વખતે યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આરબ વગેરેની મારફતે વેપાર તો ચાલતો. અરબસ્તાનના વેપારીઓ લાલસમુદ્રની વાટે હિંદુસ્તાનમાંથી માલ લઇ જતા, અને તેમની પાસેથી યુરોપના લોકો ખરીદ ક-

રતા એ વેપાર કરવામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આવેલાં ઇટાલી દેશનાં વેનીસ અને જીનોઆનાં બંદર મુખ્ય હતાં. ત્યાંથી હિંદનો માલ યુરોપમાં ફેલાતો.

(૨) હિંદુસ્થાનમાં આવવા જવાનો જમીન માર્ગ અઘરો હતો, તેમ જળમાર્ગની બરાબર ખબર નહોતી. તેથી યુરોપી પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવી શકતી નહીં, પણ પંદરમા સૈકાની આખરે યુરોપી પ્રજાનું લક્ષ હિંદુસ્તાન તરફ વધારે ખેંચાયું, ને તેનો પ્રથમ લાભ સ્પેન ને પોર્ટુગાલે લીધો. પોર્ટુગીઝ લોકો આફ્રિકાના પશ્ચિમ ભાગમાં સફરો કરતા, ને તેમાંનો એક સરદાર તે ખંડની દક્ષિણે કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી ૧૪૮૭ માં ગયો હતો; એ માર્ગે તેમણે હિંદુસ્તાન જવાનું ધાર્યું, પણ વહાણ વગેરેની તૈયારીમાં ૧૦ વર્ષ વીતી ગયાં. એવામાં સ્પેનના રાજાએ કેટલાંક વહાણ આપીને ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે સરદારને હિંદુસ્તાનની શોધ માટે આટલાંટીકમાં મોકલ્યો પણ તેનાં વહાણ પશ્ચિમ તરફ ઘસડાવાથી અમેરિકાનો શોધ લાગ્યો. ને તેમાં સ્પેનના રાજાને ઘણો લાભ મળ્યો, તેથી યુરોપની પ્રજા વધારે ઉસ્કેરાઇ.

(૩) સ્પેનનું પરાક્રમ જોઈ તેના પાડોશી પોર્ટુગાલના રાજાએ ૧૪૯૭ માં વાસ્કોડીગામા નામે વહાણવટીના હાથ નીચે, વહાણનો એક કાફલો લીસ્બોન શેહેરથી ભરતખંડ રવાના કર્યો. તે આફ્રિકાની પશ્ચિમ તરફ આટલાંટીકને રસ્તે કેપ ઓફ ગુડ હોપ આગળ થઇ ૧૧ માસે ૧૪૯૮ ના મે માસમાં હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કાંઠે કાલિકટ બંદરે ઉતર્યો: તેને કાલીકટના ઝામોરીન રાજા જોડે દોસ્તી થઇ, પણ મૂર જાતના મુસલમાન વેપારીઓની શીખવણીથી ઝામોરીનનું મન ફરી ગયું. તેથી વાસ્કોડી ગામાને બરાબર લાભ મળ્યો

નહીં. ત્યાં ૭ માસ રહી તે સ્વદેશ તરફ પાછો ગયો તે વખતે ઝા-મોરીને પોર્ટુગાલના રાજા ઉપર અરસપરસ માલની આપ, લે, કરી વેપાર ચલાવવાની ખુશીનો પત્ર લખી આપ્યો હતો.

૪ ઠી ગામાનીબીજી શફર ને પોર્તુગીઝ ગવરનરો.

૧૫૦૨ માં ૨૦ વહાણના જબરા કાફલા સાથે વાસ્કોડીગામા બીજીવાર હિંદમાં આવ્યો ને કોચીન તથા કાનાનોર બંદરો સાથે વેપાર ચલાવ્યો પછી તે બંદરોને મદદ કરી ઝામોરીનને હરાવ્યો, ને ત્યાર પછી સ્વદેશ ગયો. તેની પછી ૧૫૦૩ માં આલ્ફોન્સો આ-લ્બુકર્ક નામે સરદાર હિંદમાં આવ્યો. પછી ૧૫૦૫ માં આલ્મેડા નામે ભરતખંડના પેહેલા પોર્ટુગીઝ ગવરનરના હાથ નીચે મોટો કા-ફલો મોકલ્યો હતો.

૧૫૧૦ માં તેની પછી આલ્બુકર્ક ગવરનર થયો. તેણે પોર્ટુગીઝ સત્તા ઘણી વધારી. તેણે પ્રથમ કાલીકટ બદર ઊપર હુમલો કર્યો, પણ તેમાં ન ફાવવાથી ૧૫૧૦ માં દીવ ને ૧૫૧૫ માં ગોવા જીતી લીધું. પછી તેણે પૂર્વ તરફ હિંદી મહાસાગરમાં મલાકા બંદર લીધું. ને રીયામ તથા મસાલાના બેટો સાથે વેપાર ચલાવ્યો. ત્યાંથી પા-છા આવી ઇરાની અખાતમાં હોર્મઝબેટ લીધો, ને પછી ગોવે આવી ૧૫૧૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી ૧૫૨૪ માં વાસ્કોડી ગામા ત્રીજી વાર આવ્યો. તે કોચીનમાં ૧૫૨૭ માં મરણ પામ્યો.

૫ પોર્તુગીઝ રાજ્યની પાછલી હાલત—૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં પૂર્વ તરફનો બધો વેપાર એકલા પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં હતો, પણ તેઓ ધર્માંધ અને રાજ પ્રકરણી બાબતમાં હુ-શિઆર ન હોવાથી તેમની સત્તા બરાબર જામી નહીં. હિંદુસ્તાનમાં કેટલોક મુલક જીતતાં એમણે ઘણી ક્રુરતા વાપરી હતી. ફક્ત આ-

હ્યુકર્કે હિંદુ, મુસલમાનનો પ્યાર મેળવી સારી આબરૂ મેળવી હતી. તેમને દમણ ૧૫૫૮ માં મળ્યું હતું. ૧૫૮૦ સ્પેન, પોર્તુગાલનું રાજ્ય જોડાઇ ગયું ત્યારે સ્પેનની સત્તા નીચે તેઓ આવ્યા, તેથી રાજ્યનો બરાબર વધારો ન થયો. ફરી ૧૬૪૦ માં પોર્તુગાલ જુદું પડયું, પણ તે વેળા હિંદી મહાસાગરના બેટોમાં વલંદા તથા અંગ્રેજ વેપારીઓનું જોર વધી પડવાથી તેમની સત્તા બરાબર જામી નહીં.

૬ પોર્તુગીઝ સંસ્થાનની અર્વાચીન હાલત—૧૮૭૧— હાલ હિંદુસ્તાનમાં દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ મુખ્ય બંદર તેમના કબજામાં છે. મુખ્ય ગાદી ગોવામાં છે. એ બધાનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૮૬ ચો. મૈલ ને ૪ લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં કેટલાક હાફકાસ્ટ છે. (યુરોપીઅને દેશીના સંબંધથી પેદા થએલા) તે બંગાળા ને મુંબાઈમાં મળી ૫૦ હજાર છે. તે બધા રોમન કાથોલીક ધર્મ પાળે છે, ને તેમને ફીરંગી કહે છે.

વલંદા લોક.

૧ પોર્તુગીઝનો લાભ જોઈ બીજા યુરોપી દેશો ઉશ્કેરાયા. તેમાં વલંદા મુખ્ય હતા. તેમણે પોર્તુગીઝ સત્તા તોડી પાડી. પ્રથમ હૅાટમાન નામે સરદાર આફ્રિકાને કિનારે થઈ સુમાત્રાને જાવામાં ગયો. ૧૫૯૩ પછી બીજી કંપનીઓ ઉત્પન્ન થઇ પણ ૧૬૦૨ માં બધી જોડી દીધી.

સન ૧૬૦૫ માં પ્રથમ વલંદાએ આમ્બોયના બંદર લઇ ત્યાં રાજધાની કરી. પછી ૧૬૧૯ માં જાવાના બેટેવીયા શેહેરમાં કરી, ને બધો વેપાર સ્વતંત્રપણે ચલાવવા લાગ્યા. પણ થોડા વખતથી અંગ્રેજ લોકો ત્યાં વેપાર કરતા, તેથી અરસપરસ લડાઈ થતી.

આખરે ૧૬૨૩ માં આમ્બોયનાની કતલ થવાથી, અંગ્રેજો હિંદી મહાસાગરનો વેપાર છોડી દઇ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા.

૨ હવે વલંદા ચોતરફ એકલા ઘુમવા લાગ્યા. ને પોર્તુગીઝ-નાં સંસ્થાન એક પછી એક લેવા માંડ્યા. ૧૬૩૫ માં ફોર્મોસા ને ૧૬૪૦ માં મલાકા લીધું. તેથી પોર્તુગીઝ લોકની પડતી આવી. વલંદા ૧૬૪૭ માં પલાર નદીને કાંઠે સાદ્રાસ શેહેરમાં વેપાર કરતા, ને ૧૬૫૧ માં તેમણે આફ્રિકાને પશ્ચિમ કાંઠે એક સંસ્થાન વસાવ્યું. અને ૧૬૫૨ માં મદ્રસની પાસે પુલીકટમાં તેમણે કોઠી નાંખી. બંગાળાના ચિન્સુરામાં પણ તેમની સત્તા હતી. ૧૬૫૮ માં સિંહલદ્વિપમાંનો પોર્તુગીઝ તાબાનો જાફનાપટ્ટણ કિલ્લો લીધો. અને કોચીન તથા કાલિકટ ૧૬૬૪ માં લીધાં. ૧૬૫૯ માં મક્કાસરમાંથી પોર્તુગીઝને હાંકી કાઢ્યા.

તેમની અવિચારી રાજનીતી—વલંદા લોકની વેપાર કરવાની રીત વિચારવાળી નહોતી. બહોળા પ્રદેશ છતાં એકલે હાથે બધો નફો લેવાના ઇરાદાથી બીજી પ્રજાપર અદેખાઈ કરતા, ને દેશી પ્રજા ઉપર પણ પ્રિતી રાખી નહીં તેથી તેમની પડતી આવી. ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૯ માં કલાઇવે ચિન્સુરા ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારથી તેમની સત્તા પરવારી, ને તેમનાં ઘણાંખરાં થાણાં ઇંગ્રેજે લઈ લીધાં જાવા બેટ અંગ્રેજે જીતી તેમને ૧૮૧૬ માં પાછો આપ્યો. ને ૧૮૨૪ માં મલાકા અંગ્રેજે રાખી સુમાત્રા તેમને આપ્યો. હાલમાં વલંદાનું એકે શેહેર હિંદમાં નથી. ચિન્સુરા, નેગાપટણ, જાફનાપટણ તથા કોરોમાંડળ ને મલબાર કાંઠાપરનાં કેટલાંક બંદરોમાં તેમના મકાનની નિશાનીઓ છે.

—o()o—

અંગરેજ લોકો.

(૧) પંદરમા તથા સોળમા સૈકામાં ઇંગ્રેજે હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય તરફનો રસ્તો શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, ને ઉત્તર મહાસાગરમાં થઈ, પાસિફિક મહાસાગરમાંના મસાલાના બેટો સાથે વેપાર કરવાને પણ મહેનત કરી હતી. પણ તે બંનેમાં તેમને લાભ મળ્યો નહોતો.

સ્ટીવન્સ નામે ઇંગ્રેજ પહેલ વહેલો હિંદમાં આવેલો જણાય છે. તેની પછી ૧૫૮૩ માં ફીચ, ન્યુબેરી, ને લીડસ નામે ત્રણ વેપારી આવ્યા હતા. ૧૫૯૬ માં હૌટમાન નામે વલંદાએ કેપ ઓફ ગુડ હોપનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો, તે રસ્તે થઈ વેપાર ચલાવવાને અંગ્રેજ વેપારીઓને હીંમત આવી.

(૨) ઇંગ્લાંડમાં કેટલાક વેપારીઓની ટોળીએ, ત્યાંની રાણી ઇલીઝાબેથ પાસેથી, હિંદુસ્તાનના પૂર્વના બેટોમાં વેપાર કરવાની ૧૬૦૦ માં સનંદ લીધી. તે કંપની ૧૬૦૨ માં હિંદુસ્તાનના પૂર્વના બેટો સાથે વેપાર કરવા લાગી. હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીઝો એ તેમને પેસવા દીધા નહીં. આખરે ૧૬૧૧ માં તેમણે સુરતમાં કોઠી ઘાલી, ને ખંભાત બંદરેથી માલ ભર્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૫ માં કપ્તાન બેસ્ટે તાપીના મુખ આગળ પોર્તુગીઝ લોકના વહાણનો પરાભવ કર્યો. તેજ સાલમાં ઇંગ્લાંડના ૧ લા જેમ્સ બાદશાહે જહાંગીરના દરબારમાં, વેપાર સંબંધી હક લેવાને સર ટામસરોને મોકલ્યો હતો.

આમ્બોઇનાની કતલ—ઇંગ્રેજ અને વલંદાને સલાહ સંપથી વેપાર કરવાની સરત હતી, તે છતાં ૧૬૨૩ માં આમ્બોઇનાના વલંદા અમલદારે ૧૮ ઇંગ્રેજોને તેમના ચાકર સાથે કપટથી માર્યા.

જેથી ઈંગ્રેજ ગુસ્સે થયા, ને તેમની તપાસ માટે કમીશન નીમાયું. તેમાં કતલ થએલી ઈંગ્રેજોના કુટુંબને વલંદાએ કેટલાક રૂપીઆ આ-પવા એમ ઠર્યું.

૪ **મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજી થાણાં**—મસાલાના બેટમાં વલંદાએ ઇંગ્રેજને સુખેથી વેપાર કરવા ન દીધો તેથી ઈંગ્રેજ વેપારીઓ હિં-દુસ્તાનમાં આવ્યા. તેમણે ૧૬૧૦ માં મછલીપટણમાં, તથા ૧૬૨૬ માં આર્મેગા ગામમાં કોઠી ઘાલી હતી. આખરે ૧૬૩૮ માં ચંદ્રગી-રીના રાજાએ તેમને મદ્રાસમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપી. અહીં તેમને ફોર્ટસેંટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધી મદ્રાસ આબાદ ક-ર્યું. તે ૧૬૫૩ માં સ્વતંત્ર ઇલાકો બન્યો.

(૫) **મુંબાઇમાં થાણાં**—પશ્ચિમ કાંઠે ઇંગ્રેજી વેપારનું મુખ્ય સ્થળ સુરત હતું. એ શેહેરથી ઘોઘા, અમદાવાદ ને ખંભાત જોડે તેનો વેપાર ચલાવતા. પોર્તુગાલના રાજાની કુંવરી વેરે ઇંગ્લાંડનો બીજો ચાર્લ્સ પરણ્યો. તેની પહેરામણીમાં મુંબાઇ બેટ મળ્યો. ૧૬૬૨. એ બેટ ચાર્લસે વરસે સો રૂપિઆ લેવા કરી કંપનીને આ-પ્યો. ૧૬૬૮. એ પ્રમાણે મુંબાઈનું નિર્ભય સ્થળ કંપનીને હાથ આવ્યું, ને સુરતથી કોઠી ઉપાડી ૧૬૮૭ માં ત્યાં નાંખી.

૬ **બંગાળામાં થાણાં**—મદ્રાસ ને મુંબાઇ કરતાં બંગાળામાં ઘણી મુદતે થાણાં નંખાયાં. ૧૬૩૪ માં મુગલ બાદશાહે બંગાળામાં વેપાર કરવાની રજા આપી, પણ દરિઆ કાંઠો કબજે નહોતો. ૧૬૪૦ માં હુગલી અને ૧૬૪૨ માં બાલાસોરમાં કોઠી ઘાલી. ૧૬૪૫ માં બાઉટન નામે ઇંગ્રેજ ડોકટરે શાહજહાંન પાસેથી પોતાના પગાર પેટે કેટલાક હક કંપનીને અપાવ્યા. ૧૬૮૧ માં બંગાળા ને મદ્રાસથી જુદું કર્યું. ને બંગાળાના વેપારનો ઉપરી મી. હોજીસને

નીમ્યો. ૧૬૮૬ માં નવાબ સાઈસ્તખાંએ ઇંગ્રેજ વખારે પર હલ્લો કર્યો. તેથી ઇંગ્રેજો બીજે સ્થળે (સુટાન્ટી) ગયા ને ત્યાં ફોર્ટસેંટ વિલીયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૦ માં ઔરંગજેબના પુત્ર આઝમ પાસેથી સુટાન્ટી, ગોવીંદપુર, ને કલકત્તા, એ ત્રણ ગામ વેચાતાં લીધાં. આ વખતે કંપનીનું લક્ષ, ઉપજ તથા મુલક વધારવા તરફ લાગ્યું હતું. તેમણે આ કામ માટે સરજોન ચાઇલ્ડ નામે ઈંગ્રેજને હિંદુસ્તાન ખાતાનો ઉપરી નીમ્યો. ૧૬૮૯

૭ બીજી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની હકીકત—પ્રથમ પોર્તુગીઝ લોક વેપાર કરવા આવેલા તેમણે બધો વેપાર રાજાને નામે ચલાવ્યો હતો. ઇંગ્રેજે ૧૬૦૦ માં કંપની સ્થાપી. ને ત્યાર પછી તેની અદેખાઈ કરનાર લંડનમાં બીજી કંપની ઉભી થઇ, પણ તે બંને ૧૭૦૯ માં જોડાઇ ગઈ. ત્યાર પછી ૧૬૦૨ માં વલંદાએ કંપની સ્થાપી. પણ તેમણે રાજને નામે સંસ્થાનો લીધાં. એમની પછી ૭ ફ્રેંચ કંપની ઉભી થઇ, ને ૧૬૬૪ માં તેઓ વેપાર કરવા હિંદમાં આવ્યા. તેમણે ૧૬૭૪ માં પાંડીચેરીમાં થાણું કરયું ને ત્યાંથી માહી, કારીકલ, યાનાન, વગેરે લીધાં. તેમની સત્તા ૧૭૬૧ માં પડી ભાગી, ને ફ્રેંચ કંપની ૧૭૯૬ માં બંધ થઇ. ડેન લોકોએ ૧૬૧૨ માં કંપની સ્થાપી. તેમનાં ત્રાંકવીબાર ને શ્રીરામપૂર એ બંને સંસ્થાનો ઇંગ્રેજે ૧૬૪૫ માં વેચાતાં લીધાં. સૌથી છેલ્લી હિંદમાં વેપાર કરનારી સ્વીડન કંપની હતી તે ૧૭૩૧ માં શરૂ થઈ એ બધી કંપનીઓમાંથી ઇંગ્રેજ અને ફ્રૅંચ કંપનીઓનું જોર વધ્યું છેવટે ફ્રૅંચનાં પાંચ સંસ્થાન ઠર્યાં, ને ઇગ્રેજો હિંદના ધણી થયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સત્તા.

(૧) હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો આરંભ ૧૮ મા સૈકાની મધ્ય ભાગે થએલા ફ્રેંચ વિગ્રહથી શરૂ થાયછે. મદ્રાસમાં ઈંગ્રેજનું અને પાંડીચેરીમાં ફ્રેંચનું થાણું હતું. એ બંને પ્રજા કેટલાક વખત સુધી સલાહ સંપથી વરતી, પણ પાછળથી કુસંપ થયો. તેમાં ફ્રેન્ચ સત્તા પડી ભાગી, અને ઈંગ્રેજ જોરાવર થયા. ઔરંગજેબના મરણ પછી દક્ષિણ દેશ સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. નીજામઉલમુલ્ક હૈદ્રાબાદમાં; કર્ણાટકનો નવાબ આર્કાટમાં તથા મહિસૂર, ત્રીચીનાપલી, ને તંજાવરમાં હિંદુરાજા સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા હતા.

(૨) કર્ણાટકનો ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૪૬–૧૭૪૮ ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૪ માં ફ્રેંચ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે યુરોપમાં લડાઇ સળગી, ને તેની અસર હિંદમાં થઇ. ઈંગ્રેજી સત્તા સ્થાપનાર કલાઇવ, પ્રથમ મદ્રાસમાં વેપાર ખાતામાં નોકર રહ્યો, પણ તે કામ પસંદ નહીં પડવાથી હાલમાં મદ્રાસના લશ્કરમાં નોકર હતો. તેમ પાંડીચેરીમાં ડુપ્લી નામે પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદાર હતો, ફ્રેન્ચ સરદાર લાબોર્દોનેસે ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૬ માં મદ્રાસપર હલ્લો કરી તે શેહેર લીધું, ને કલાઈવ વગેરે દેવિદ કિલ્લામાં ભરાયા. પાછળથી કેટલાક રૂપિઆ લેઈ મદ્રાસ પાછું આપ્યું, પણ રાજ્ય લોભી ડુપ્લીને તેથી માઠું લાગ્યું, ને તેણે મદ્રાસ પાછું લેઇ દેવિદ કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો, લશ્કરી મદદ આવી પહોંચવાથી ફ્રેંચ પાછા હઠી પાંડીચેરી ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તે જીતાય એવું નહીં લાગવાથી પાછા ફર્યા. તંજાવરની ગાદીને માટે બે ભાઇ લડતા હતા, તેમાંના એકને મદદ કરવાથી ઈંગ્રેજને દેવિકોટા મળ્યો. ૧૭૪૮. પછી યુરોપમાં આલાશાપેલીની સલાહ થવાથી

તેમણે એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો, અને કર્ણાટકનો ૧ લો ઝઘડો બંધ પડયો. ૧૭૪૮.

(૩)**કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ**—૧૭૪૮૧૭૫૪—ઈંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકોએ હવે દેશી રાજાનો પક્ષ પકડી એક બીજા સામે લડવા માંડયું. જેથી બીજા વિગ્રહનો આરંભ થયો. ૧૭૪૮ માં હૈદ્રાબાદનો નીઝામ મરણ પામ્યો, તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર નાસીરજંગ બેઠો. તેમ કર્ણાટકનો નવાબ પણ એજ સાલમાં મુઓ, ને તેની ગાદીએ અનવરૂદીન બેઠો. એ બંને હાકેમની સામા, દુપ્લીએ નવા હકદાર ઉભા કર્યા. નીઝામની સામો, મુજફરજંગ, અને કર્ણાટકની ગાદી માટે આગલા કોઇ નવાબનો જમાઈ ચંદા સાહેબ કરીને હતો તે થયો. ઇંગ્રેજો કર્ણાટકના નવાબની તરફ હતા. ત્રણે સંપીલા હાકેમોએ પ્રથમ કર્ણાટક ઉપર હુમલો કર્યો. ને અંબુરની લડાઈમાં નવાબ અનવરૂદીનને માર્યો. ૧૭૪૯ તેનો પુત્ર મહમદઅલી, ત્રીચીનાપલીમાં ભરાયો, ને ચંદા સાહેબ અર્કાટની ગાદીએ બેઠો. તેણે પાંડીચેરીની આજુબાજુનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

બુસ્સી નામે ફ્રેંચ સરદારે નવાબનો જીંજીગઢ લીધો, તથા નાસીરજંગને ત્રીચીનાપલી આગળ હરાવી, મુજફરજંગને ગાદી અપાવી. ૧૭૫૦—રસ્તે જતાં મુજફરને કોઇએ મારી નાંખ્યો. તેથી તેના ભાઈ સલાબતજંગને બુસ્સીએ ગાદીએ બેસાડયો. એણે ઉત્તર સરકાર તથા મછલીપટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ પ્રમાણે દક્ષિણમાં ફ્રેંચ સત્તા મજબુત થઈ.

(૪) **અર્કાટની લડાઇ**—૧૭૫૧—ફ્રેંચોએ પોતાના પક્ષવાળાનું કામ સારી રીતે બજાવ્યું, પણ ઇંગ્રેજો કંઈ કરી શકયા નહોતા. તેમની આ વખતે પડતી દશા હતી. મદ્રાસ તથા બીજા બે કિલ્લા

ફક્ત તાબામાં હતાં, ને તેમના મિત્ર મહમદઅલીને ચંદા સાહેબે ત્રીચીનાપલીમાં ઘેરી લીધો હતો. હવે તેમણે ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો ઉઠાવવાનો વિચાર કરવા માંડયો. એવામાં ચતુર કલાઈવે નવી યુક્તિ શોધી કાઢી, એણે કહ્યું કે આપણે ચંદાની રાજધાની અર્કાટને ઘેરો ઘાલવો, જેથી તે ત્રીચીનાપલીનો ઘેરો ઉઠાવી અર્કાટપર આવશે. એ વાત બધાએ કબુલ કરી ને ફક્ત ૫૦૦ માણસ સાથે કલાઈવને અર્કાટ મોકલ્યો. તેણે અર્કાટ જીતી લેઇ ત્યાંનો કોટ મજબુત કર્યો. એવામાં ચંદાને ખબર પડી કે પોતાની રાજધાની દુસ્મને હાથ કરીછે, તેથી તેણે ફ્રેન્ચ ફોજની સાથે પોતાના દીકરા રાજા સાહેબને મોકલ્યો. તેણે ઘણા દીવસ સુધી અર્કાટને ઘેરી રાખ્યું, પણ આખરે હારીને નાઠો ૧૭૫૧. ઈંગ્રેજો વિજયશાળી થયા, ને તેમની ચડતી થવા માંડી. જો એ લડાઇમાં ફ્રેન્ચો જીત્યા હોત, તો આજે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ ભાગ્યે હોત, એ લડાઇ હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. ત્યાર પછી મદ્રાસની મદદ આવી. તે લેઈને કલાઇવ, રાજા સાહેબ પુઠે ધાગો, ને તેને આર્નો આગળ ૧૭૫૧ માં, તથા કોવરેપાક આગળ ૧૭૫૨ માં હરાવી નસાડી મુકયો.

(૫) ચંદા સાહેબને તેનું લસ્કર છોડી ગયું, ને ફ્રેન્ચો, પાંડીચેરીમાં ગયા, અંગ્રેજોએ ત્રીચીનાપલીમાંની મહમદઅલીને ઉગાર્યો, ને તેને અર્કાટની ગાદી આપી. ત્યાર પછી કેટલીક લડાઈઓ ફ્રેન્ચ સાથે થઈ. તેમાં તેઓ નરમ પડ્યા. ને કલાઈવ ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૨ માં પહેલીવારનો સ્વદેશ ગયો. ડુપ્લીને ફ્રેંચ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો, તેથી તે ૧૭૫૪ માં ફ્રાન્સ ગયો, ને ત્યાં અપમાન પામી ૧૭૬૩ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી ગોધ્યુ નામે ફ્રેંચ ગવરનર આવ્યો. તેના વખતમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઈ ૧૭૫૪. પણ

તે સલાહ ઝાઝાં વર્ષ ટકી નહીં.

૬ **લાલી**—૧૭૫૮-ફ્રેંચ સરકારે ગોધ્ધુ પછી લાલી નામે સરદારને ૧૭૫૮ માં હિંદમાં મોકલ્યો. તેણે આવતાવેંત દેવિદ કિલ્લો જીતી લીધો, ને એથી ફુલાઈને તેણે હિંદુસ્તાનમાંથી ઈંગ્રેજોને કાઢવાની પેરવી કરવા માંડી, એ અવિચારી ને હંકારી હતો. તેણે નીજામના રાજમાંથી બુસ્સીને બોલાવી લીધો, તેથી દક્ષિણમાંથી તેમની સત્તા ઓછી થઇ, ને ઇંગ્રેજની સાથેની લડાઈમાં જય મળ્યો નહીં. વાંદેવાસના રણમાં ઈંગ્રેજ સરદાર સર આયર કૂટે લાલી તથા બુસ્સીને હરાવ્યા. ૧૭૬૦—કર્નલફોર્ડે ઊત્તર સરકાર ને મછલીપટણ લીધાં. ૧૭૫૯ ને સરકુટે ૧૭૬૧ માં જીંજી તથા પાંડીચેરી પણ જીતી લીધાં. એ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ સત્તા પડી ભાગી. લાલી ૧૭૬૧ માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં ફ્રેન્ચ સરકારે તેનાપર રાજ ખોયાનો આરોપ મુકી ફાંસી દીધી. ૧૭૬૬. યુરોપમાં ફ્રેંચ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે ૧૭૬૩ માં સલાહ થવાથી ઇંગ્રેજે તેમનાં પાંચ થાણાં પાછાં દીધાં જે હાલ તેમને તાબે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

બંગાળા ને મહિસુરનો વિગ્રહ. ૧૭૫૬ ૧૭૯૯

બંગાળાનું રાજ્ય—પાછળ કેહેવા પ્રમાણે ઔરંગેંજેબના મરણ પછી ઘણાંક રાજ્ય સ્વતંત્ર થયાં હતાં. તેમાં બંગાળામાં મુર્શીદકુલીખાન નામે નવાબ સ્વતંત્ર થયો હતો. તેની રાજધાની મુર્શીદાબાદમાં હતી. તેની પાસેના કાસીમ બજાર શેહેરમાં અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ ને વલંદાની કોઠીઓ હતી, ને ઇંગ્રેજનું કલકત્તા, ફ્રેન્ચનું ચંદ્રનગર તથા વલંદાનું ચીન્સુરામાં મુખ્ય સ્થળ હતું. એ નવાબ ૧૭૪૦ માં મર-

ણુ પામ્યો. તેની પછી તેના દીકરાને મારી, તેનો ભાઇ અલીવર્દી-ખાન બેઠો. તેને ઇંગ્રેજ સાથે સારો મેળ હતો. મરાઠાના હુમલા અ-ટકાવવાને સારૂ કલકત્તાની આજુ બાજુ ખાઇ ખોદવાની તેણે પરવા-નગી આપી હતી. એની પછી તેનો પૌત્ર સુરાજઉદૌલા ગાદીએ બેઠો ૧૭૫૬. એ મૂર્ખ ને અવિચારી હતો, ને ઇંગ્રેજની ચઢતી જોઇ બ-ળતો હતો. એવામાં તેની રૈયતમાંનો એક માણુસ નાસીને કલકત્તા-માં ઇંગ્રેજને આશરે રહ્યો હતો, તેને ઇંગ્રેજોએ પાછો સોંપ્યો નહીં, તેથી લડાઈ જાગી. નવાબે ગુસ્સે થઇ કાસીમબજારમાંથી ઇંગ્રેજ વ-ખારો લૂંટી. પછી ૧૭૫૬ માં કલકત્તાપર આવ્યો, કલકત્તાના કિલ્લા-માંથી ઘણાં માણુસ નાસી છુટયાં ને ૧૪૬ પકડાયાં. તે બધાંને ૧૮ ચો. ફુટની અંધારી કોટડીમાં પુર્યા. ઉનાળાના સખ્ત તાપને લીધે, પા-ણી તથા પવન વગર તેમાંના ઘણાં માણુસ મરી ગયાં. નિર્દય નવા-બે કેદખાનું ઉઘાડી બીજે દિવસે સવારે જોયું, તો ફક્ત ૨૩ જણુ અધમૂઆ જેવાં નીકળ્યાં ને બાકીનાં મરણુ પામ્યાં હતાં.

૨ વેર વાળવાની તૈયારી—૧૭૫૭ એ વાતની ખબર મ-દ્રાસ પહોંચતાં, કલાઇવ ને વાટસન નામે બહાદુર સરદારો કલકત્તા-પર ચડયા, ને શહેર લઇ લીધું. એ વખતે નવાબ સામો થયો, પણુ તેથી લાભ થશે નહીં એમ ધારી, કલાઇવે તેની સાથે સલાહ કરી કે, એક બીજાને હરકત કરવી નહીં, ૧૭૫૭. એ પ્રમાણે સલાહ થ-વાથી લડાઈ બંધ પડત, પણુ એવામાં કલાઇવે ફ્રેન્ચનું સંદ્રનગર જીતી લીધું, તેથી નવાબ ગુસ્સે થયો, ને લડાઈની તૈયારી કરવામાં-ડી, આ વખતે ઇંગ્રેજોએ નવાબની જગા તેના સરદાર મીરજાફરને આપવાનો ઠરાવ કર્યો. એ કાવતરામાં કલાઇવ, વાટસન, નવાબનો ખજાનચી રાયદૂર્લભ, જગત શેઠ વગેરે સામેલ થયા. તેમણે નવાબ-

ને ઉડાડી કેટલીક સરતોએ મીરજાફરને ગાદી આપવાનું ઠરાવ્યું. એવામાં અમીરચંદ નામે, નવાબનો વકીલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કાવતરૂં છાનું રાખવા માટે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા, પણ ચતુર ક્લાઈવે, ખોટો દસ્તાવેજ કરી આપી તેને શાંન્ત પાડયો.

૩ પ્લાસીની લડાઇ—૧૭૫૭—એ બધું તૈયાર કર્યા પછી લશ્કર લેઇ મુર્શીદાબાદપર ચડયા. નવાબ પોતાની સેના લેઇ સામો આવ્યો, ક્લાઇવે પોતાને માટે ઘટાવાળી ઉંચી જગા પસંદ કરી હતી, પછી નવાબના સૈન્ય ઉપર સતરે અણધાર્યો છાપો માર્યો. નવાબનું લશ્કર નાસવા માંડયું ને પોતે પણ નાસી ગયો, એથી બંગાળાની સત્તા ઇંગ્રેજના હાથમાં આવી, ને તેમની ચડતી થઈ, તેને માટે એ લડાઇ પ્રખ્યાત છે. પછી ક્લાઇવે વેપાર સંબંધી કેટલાક હક લખાવી લેઇ તથા ઇંગ્રેજ અમલદારોને નજરાણા બદલ પુષ્કળ પૈસો અપાવી મીરજાફરને ગાદીએ બેસાડયો, આ વખત અમીચંદને કંઇ ન મળવાથી તે હબક ખાઇ મરણ પામ્યો ૧૭૫૭. એ વેળા ઇંગ્રેજોને કલકત્તાની આજુ બાજુનાં ૨૪ પ્રગણાંની ઉપજ લેવાનો હક નવાબ તરફથી મળ્યો. ૧૭૫૯ માં તે હક ક્લાઇવને, બક્ષીસ કર્યો, ને તેના મરણ પછી કંપનીને મળે એવો લેખ ૧૭૬૫ માં બાદશાહે ક-કરી આપ્યો.

૪ બંગાળાનો ૧ લો ગવરનર ક્લાઇવ—ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં કંપનીના ડીરેકટરોએ ક્લાઈવને, બંગાળાનો ૧ લો ગવર્નર નીમ્યો. આ વખતે દિલ્હીનો બાદશાહ તથા ફ્રેંચ, એ બેના હુમલાની ધાસ્તી હતી. પ્રથમ બાદશાહના પુત્ર શાહઆલમને, પટણા આગળ ક્લાઇવે હરાવીને નસાડયો. ને પાછળ કહેવા પ્રમાણે લાલી તથા બુસ્સીને, વાંદેવાશની લડાઇમાં હરાવી, ફ્રેંચોને પણ નરમ પાડયા.

મીરજાફરે નીમકહરામ થઈ ઈંગ્રેજોને કાઢવાને માટે વલંદાની મદદ માગી. એ વાતની કલાઇવને ખબર પડતાં તેણે ચિન્સુરા આગળ વલંદાના સૈન્યનો ૧૭૫૯ માં નાશ કર્યો. આ બનાવ બન્યા પછી કલાઇવ ૧૭૬૦ માં બીજીવાર સ્વદેશ ગયો, ને ત્યાં ઘણું માન પામ્યો. એના ગયા પછી બંગાળાનો કારભાર ઘણી ખરાબ રીતે ચાલ્યો. નોકરો પુષ્કળ પૈસો ભેગો કરવા લાગ્યા, ને રૈયતપર જુલમ થવાં માંડયો. મીરજાફર પોતાની ફોજનો પગાર આપી શક્યો નહીં, તેથી તેના પૈસાદાર જમાઇ મીરકાસમને ઈંગ્રેજોએ ૧૭૬૦માં ગાદી આપી. મીરકાસમે તેમને બર્દ્વાન. મેદનીપુર ને ચીતાગાંગ પ્રગણાં આપ્યાં.

૫ મીરકાસમ—૧૭૬૦—મીરકાસમને ઈંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડયો, પણ તે ચતુર ને સ્વતંત્ર માણસ હતો. તેણે પોતાની છાવણી મોંગીર નામે નિર્ભય સ્થળે કરી, અને લશ્કર તથા હથિઆરો વગેરેમાં સુધારા કરવા માંડયા. પછી ઇંગ્રેજની તાબેદારીમાંથી છુટવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એવામાં તેને લડાઇ કરવાનુ કારણ મળ્યું.

૬ લડાઇનું કારણ ને હકીકત—શાહુકારીમાલનું દાણ કંપનીનું માફ હતું, ને રૈયતનું લેવાતું; પણ હમણાં કંપની સાથે તેમના નોકર પણ દાણ આપવા ન લાગ્યા, તેથી નવાબની ઉપજને નુકશાન થવા લાગ્યું. આ બાબત કંપનીએ કંઇ બંદોબસ્ત નહીં કરવાથી નવાબ ગુસ્સે થયો, ને લડાઈ થઈ. એણે તમામ રૈયતનું દાણ માફ કર્યું, ને ઈંગ્રેજી માલની હોડીઓપર હલ્લો કર્યો જેથી ઇંગ્રેજો સામા થયા.

પ્રથમ પટણા ઉપર ઈંગ્રેજે હલ્લો કરી તે શહેર લીધું પણ મીરકાસમે પાછળથી જીતી લેઇ ૨૦૦ અંગ્રેજોની કતલ કરી ૧૭૬૩.

આખરે ઘેરીઆ મુકામે ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં મોટી લડાઈ થઈ, તેમાં મેજર આદમ્સે તેને હરાવ્યો. આ વખતે નવાબની ગાદી જુદા મીરજાફરને આપી ૧૭૬૩. મીરકાસમ નાસીને અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદૌલા પાસે ગયો. ત્યાં દિલ્લીનો પાદશાહ શાહઆલમ પણ આવી મળ્યો. પછી એ ત્રણેની એક સંપી ફોજે પટણા ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં તેઓ હાર્યા. ફરીથી મેજર મનરોએ બકસર આગળ ૧૭૬૪ માં હરાવ્યા. તેથી નવાબ તથા બાદશાહ શરણે આવ્યા. ને મીરકાસમ નાસી ગયો.

૭ કલાઇવનો બીજીવાર કારભાર–૧૭૬૫–૧૭૬૭ કલાઇવ ૧૭૬૫ ના મે માસમાં વિલાયતથી આવ્યો તેના આવતા અગાઉ બંગાળાના નવાબની હાર થઈ હતી, તેમ અયોધ્યાનો નવાબ અને શાહઆલમ બાદશાહ પણ તાબે થયા હતા. મીરજાફર મરી ગયો હતો ૧૭૬૫ માં તેની જગા તેના પુત્ર નજીમદૌલાને કેટલાક પૈસા લઇને આપી હતી. કલાઈવે આવીને બે મોટાં કામ કર્યાં. દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી કાયદેસર મુલક મેળવ્યો. (૨) નોકરોનું અંધેર મટાડયું. પ્રથમ તે કલકતેથી અલ્લાહાબાદ ગયો ને અયોધ્યાના નવાબને તેનો મુલક ૫૦ લાખ રૂ. લેઇ પાછો આપ્યો.

એ વખતે બંગાળા, બહાર ને ઓઢિઆની વસુલાત લેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર, દિલ્લીના શાહે કંપનીને આપ્યો. ઉત્તરે સરકારની વસુલાત પણ મળી, ને તે બદલ ૩૦ લાખ રૂ. ખંડણી દાખલ બાદશાહને ભરવા એમ ઠર્યું. એ પ્રમાણે એ પ્રાંતોમાં બે રાજ્યની સત્તા શરૂ થઇ. વસુલાતનું કામ કંપની કરે, અને ફોજદારી વગેરેનો અધિકાર નવાબ ચલાવે.

(૮) કલાઇવનું છેલ્લીવારનું સ્વદેશ જવું–મુલક મેળવ્યા

પછી તેણે મુલ્કી તથા લશ્કરી ખાતામાં સુધારો કર્યો, નોકરોના પગાર વધારી લાંચ લેતા અટકાવ્યા, ને સિપાઈઓનું બેવડું ભાથું બંધ કર્યું. એ પ્રમાણે શાંત્તિ કરીને તે ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૭ માં છેલ્લીવારનો સ્વદેશ ગયો, ત્યાં એને ઘણું માન મળ્યું. પાછળથી એના દુશ્મનોએ તેનાપર કામ ચલાવ્યું. તેમાં તે જીત્યો, પણ આપઘાત કરી ૧૭૭૪ માં મરણ પામ્યો. એ ખરેખરો શૂરવીર, હીંમતવાન, ને ચતુર સરદાર હતો. હિંદમાં કર્ણાટક અને બંગાળાની જીત મેળવી ઈંગ્રેજી રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખનાર એ હતો.

મહિસુર વિગ્રહ ૧ લો ૧૭૬૭—૧૭૬૯

હૈદરઅલ્લી—મહિસૂરમાં વિજયનગરના રાજાનો હિંદુવંશ રાજ્ય કરતો હતો. હાલમાં રાજા નબળો હોવાથી બધી સત્તા નંદરાજ નામે પ્રધાનના હાથમાં હતી. તેની ફોજમાં ફતેહમહમદ કરીને પંજાબી ફકીર નાયક હતો. એ લડાઇમાં મરાયા પછી તેનો મોટો પુત્ર શાબાશ નોકર રહ્યો. એના નાના ભાઈનું નામ હૈદર હતું પાછળથી તે પણ નોકર રહ્યો ને પરાક્રમ કરી મોટી પદવી પામ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૧ માં તેણે નંદરાય તથા રાજાને ઉઠાડી ગાદી લીધી. ને પછી બેદનુર તથા કાલીકટ લેઇ ઇંગ્રેજી સરહદ ઉપર આવ્યો. જેથી અંગ્રેજોને તેનુ બળ અટકાવવાની જરૂર પડી. ચંગામ,ત્રીનોમાલી ને અંબુર આગળ ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૭ માં કર્નલ સ્મીથ સાહેબે તેને હરાવ્યો, ને ૧૭૬૯ માં સલાહ થઈ કે એક બીજાનો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ વખતે મદદ કરવી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

(૧) ક્લાઈવના ગયા પછી પાંચ વર્ષ સુધીમાં કંઈ જાણવા

લાયક બનાવ, હૈદરની લડાઈ સિવાય બન્યો નથી. ૧૭૭૦ માં ઓડિઆમાં દુકાળ પડવાથી ઘણાં માણસ મુઆં. કંપનીના દેશી ઇજારદારો તેમ અંગ્રેજ અધિકારીઓ પૈસા મેળવવા માટે કેટલાંક અઘટિત કામ કરતા. ઇ૰ સ૰ ૧૭૭૨ માં કૌંસીલનો વડો મેમ્બર વાર્નહેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર નીમાયો. એ હિંદુસ્તાનમાં જુનો નોકર હતો. તેણે કલાઇવની પાયો નાંખેલી ઈમારત સારી રીતે ચૂણી. વસુલાત ખાતામાંથી દેશી કારભારીઓને બાતલ કરી, ઈંગ્રેજી અમલદારો રાખ્યા. તેમને કલેકટર કહેતા. ન્યાય ખાતામાં તથા પોલીસ ખાતામાં તેણે સુધારા કર્યા સને ૧૭૭૪ સૂધી તે બંગાળાનો ગવર્નર હતો. પણ પાર્લેમેન્ટના કરેલા ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેટીંગ આકટના ધારાથી બંગાળાનો ૧ લો ગવર્નર જનરલ કહેવાયો; તેને મદદ કરવાને મી૰ બાર્વેલ, મી૰ ફ્રાન્સીસ, જનરલ કલેવરીંગ, અને કર્નલ મોન્સન, એ ચાર જણુની કૌંસીલનીમી; ગવરનર જનરલની સત્તા મુંબાઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરો ઉપર ચાલે; કલકત્તામાં નવી અદાલત સ્થાપી; એ પ્રમાણે ધારો થયો. કૌંસીલમાં બાર્વેલ સિવાયના ત્રણ મેમ્બરોના સામા થવાથી, તથા ડીરેકટરોની ઉપરા ઉપરી નાણું માગણીને લીધે તેણે કરેલાં કેટલાંક અઘટિત કામથી તે નીંદાયો.

(૨) **ઉપજ વધારવાનાં અયોગ્ય કામ.** (૧) બંગાળાના નવાબને પેન્શન મળતું, તેમાંથી ઘટાડો કરી ૧૬ લાખ રૂ, બચાવ્યા. (૨) કોરા તથા અલહાબાદ પ્રાંત કલાઇવે દિલ્લીના બાદશાહને દીધા હતા, તે તેની પાસેથી ખુંચી લીધા, કેમકે તે મરેઠાના કબજામાં હતો. એ પ્રાંતો ૫૦ લાખ રૂ. લેઈ અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. (૩) બંગાળા, બહાર વગેરે પ્રાંતોની ઊપજ લેવા બદલ બાદશાહને ૩૦ લાખ રૂ. ખંડણી ભરવી પડતી તે બંધ કરી. (૪) અયો-

ધ્યાના નવાબને રોહિલા લોકો નડતા હતા, તેમને મારી કાઢવાને ઠરાવ પ્રમાણે મદદ કરવી પડી, એમાં ઘણું ખચ થયું. એ કામમાં તેના ત્રણ સભાવાળીઆ ઉલટા હતા. (૫) નાણાની તંગી મટાડવાના ઇરાદાથી કાશીના રાજા પાસેથી તથા અયોધ્યાની બેગમ પાસેથી પૈસા કઢાવ્યા. કાશી પ્રગણાને પેટે ત્યાંના રાજા ચૈયતસિંગ પાસેથી ૨૨ા લાખ રૂ. ખંડણી મળતી. એ પ્રાંત ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબ અસોફઉદ્દૌલાએ આપ્યો હતો. હેસ્ટીંગ્સે તેની પાસે વધારે પૈસા માગ્યા, તેથી તે સામો થયો. તેને ૧૭૮૨ માં હરાવી નસાડયો. પછી વધારે ખંડણી ઠરાવીને તેના ભત્રિજાને ગાદી આપી. (૬) ચૈયતસિંગને મદદ કરવાનુ તહોમત મૂકી અયોધ્યાની બેગમનો દંડ કર્યો. તે તેણે આપવાની ના પાડવાથી, જુલમ કરી નાણાં મેળવ્યાં. એ પ્રમાણે તેણે કેટલાંક ગેરવ્યાજબી કામ કર્યાં.

(૩) **૧ લો મરાઠા વિગ્રહ**—૧૭૭૫-૧૭૮૨-પુનાની ગાદી માટે પાછળ કહેવા પ્રમાણે તકરાર ચાલી હતી. તેમાંના એક ઉમેદવાર રઘુનાથરાવને મદદ કરવાનું મુંબાઇ સરકારે ધાર્યું, ને તેના બદલામાં સાષ્ટી વગેરે બેટ લેવાની, સુરત મુકામે, રાઘોબા સાથે સલાહ કરી ૧૭૭૫. પણ કલકત્તા સરકારને એ વાત પસંદ નહિ પડવાથી તેમણે ખરા હકદાર માધવરાને મદદ કરવાને લખ્યું, ને પુરંદર મુકામે ૧૭૭૬ માં સલાહ કરી. મુંબઈથી સૈન્ય નીકળી ચુકયું. ને કલકત્તાનું સૈન્ય રસ્તામાં હતું, પાછળથી માલમ પડયું કે ફ્રેંચ ફોજ રાખી મરેઠા લસ્કર તૈયાર કરેછે. એથી કલકત્તા સરકારે મુંબાઈ સરકારનો આગલો ઠરાવ બહાલ રાખ્યો. પણ એવામાં મુંબાઈના લશ્કરની પૂના આગળ ૧૭૭૯ માં હાર થઈ, ને તેણે વારગામ મુકામે નામોશી ભરેલા કરાર કબુલ કર્યા. બંગાળાનુ લશ્કર હ-

જુ આવી પહોંચ્યું નહોતું. તેથી હેસ્ટીંગ્સે તે ટુકડીના ઉપરી લે-સ્લીને પાછો બોલાવી તેની જગાએ કર્નલ ગોદર્દને મોકલ્યો. તેણે સને ૧૭૮૦ સુરત તથા અમદાવાદ લીધાં, ને મરેઠાને હરાવ્યા, આખરે સાલ્બાઇ મુકામે સન ૧૭૮૨ માં સલાહ થવાથી પહેલો ઝઘડો પતી ગયો. આ વખતમાં કપ્તાન પોફામે ગ્વાલીઅર ગઢ જીતી લીધો હતો. ૧૭૮૦

(૪) **બીજો મહિસુર વિગ્રહ**–૧૭૮૦—૧૭૮૪–હૈદર ઉપર મરાઠા ૧૭૭૨ માં ચઢી આવ્યા, ત્યારે તેને ઈંગ્રેજે મદદ ન કરી તથા માહીની થડમાં તેનો કેટલોક મૂલક દબાવ્યો. એવાં બહાનાં કાઢી, હૈદરે બીજો વિગ્રહ આરંભ્યો. પ્રથમ ૧૭૮૦ માં કર્નલબેલી સાહેબ પેરામબોકમ આગળ હાર્યો, ને સર આયરકુટ ૧૭૮૧ માં ચીલ્લામ્બ્રમ આગળ હાર્યો; પણ પાછળથી કુટે પોર્ટોનોવો, પોલીલોર ને શોલીંગર આગળ ૧૭૮૧ માં તથા પનીઆની આગળ ૧૭૮૨માં હૈદરનો પરાભવ કર્યો. એવામાં ૧૭૮૨ માં ચિતુર માં હૈદરનું મરણ થયું. તેની પછી તેના પુત્ર ટીપુએ લડાઈ જારી રાખી, પણ આખરે કંઈ ન ચાલવાથી ૧૭૮૪ માં મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી તેથી એક બીજાનું લીધેલું પાછું મળ્યું, ને બીજો ઝઘડો પુરો થયો.

(૫) **કારભારનો અંત**–હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં કલકત્તાના નંદકુમાર નામે બ્રાહ્મણે તેનાપર ફરિયાદ માંડી હતી, પણ પાછળથી તે બ્રાહ્મણે ખોટો લેખ બનાવેલો માલમ પડવાથી, તેને ફાંસી દીધી, ૧૭૮૫. હેસ્ટીંગ્સ ૧૭૮૬ માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં કાશીના રાજા સંબંધી તથા અયોધ્યાની બેગમો વગેરેના કામ સંબંધી તેનાપર બર્ક સાહેબે તહોમત મુક્યાં. સન ૧૭૮૮ થી ૭ વર્ષ સુધી તપાસ થઇ. તેમાં ઘણું ખર્ચ કરીને છુટ્યો ડીરેક્ટરોએ પાછળથી તેને સારી

મદદ આપી હતી. તે ૧૭૫૦ થી ૧૮ વર્ષની ઉમ્મરે હિંદુસ્તાનમાં નોકર રહ્યો હતો.

(૧) **પીટનું બીલ**—હિંદુસ્તાનના કારભાર સંબંધી વિલાયતમાં વારંવાર ચર્ચા થતી. સન ૧૭૮૩માં ફાકસ નામના પ્રધાને એક બીલ મૂક્યું કે કંપનીએ વેપારનું કામ કરવું. અને રાજ્યકારભાર પાર્લામેંટ ચલાવે. એવી તે બીલની મતલબ હતી, પણ તે મંજુર થયું નહીં. ત્યાર પછી ૧૭૮૪માં પીટ નામના પ્રધાને બીલ મૂક્યું. તેમાં એ મતલબ હતી કે, કંપનીના ૨૪ ડીરેક્ટરોને માથે ત્રણ માણસની છુપી કમીટી નીમવી. તથા તે બધાને માથે ૭ માણસની એક કમીટી નીમવી. (૨) કલકત્તાની કોંસીલમાં ૪ ને બદલે ત્રણ સભાસદ રાખવા, ને મુંબાઈ તથા મદ્રાસ માટે પણ કોંસીલ ઠરાવવી. એ બીલ મંજુર થયું.

લાર્ડ કાર્નવાલીસ-૧૭૮૬–૧૭૯૩.

હેસ્ટીંગ્સના ગયા પછી ૨૦ માસ સુધી મેકફર્સન સાહેબે કામ ચલાવ્યું પછી ૧૭૮૬ માં કાર્નવાલીસ આવ્યો તેના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા..

(૧) **જમાબંધીનો સુધારો**—હેસ્ટીંગ્સે વસુલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો હતો તે કામ, કાર્નવાલીસે પૂરૂં કર્યું. તેણે જમાબંધીના ત્રણ નિયમ બાંધ્યા (૧) મોટા જમીનદારોએ પોતાના તાબાની જમીનનો કુલ આંકડો સરકારમાં ભરવો. (૨) લોકોએ પોતાના ગામની કુલ ઉપજનો આંકડો સરકારમાં ભરવો. (૩) પ્રત્યેક ખેડુતે પોતાની જમીનને માટે ઠરાવેલી વિઘોટી ભરવી, પહેલી રીત બંગાળામાં ને ત્રીજી મદ્રાસ તથા મુંબાઈ ઈલાકામાં ચાલે છે.

(૨) **ત્રીજો મહિસુર વિગ્રહ-૧૭૯૦-ઇંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણ-**

કોરના રાજા ઉપર ટીપુએ ચડાઈ કરી તેથી ઇંગ્રેજ ગુસ્સે થયા, ને ઇંગ્રેજોએ નીજામને પોતાના મિત્રનાં નામ લખી આપ્યાં તેમાં ટીપુનું નામ નહોતું તેથી ટીપુને બહાનું જડયું. કાર્નવાલીસ પંડે લડવા ગયો. શીમોગા, અને અરીકેરા આગળ ૧૭૯૧ માં લડાઇ થઈ, તેમાં ટીપુ હાર્યો. ઇંગ્રેજે બેંગલોર તથા નંદીદુર્ગ જીતી લીધાં. પછી ૧૭૯૨ માં શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ જબરી લડાઇ થઇ તેમાં ટીપુની હાર થઈ, ને તેણે પોતાનું અડધું રાજ તથા લડાઇનું ખરચ આપી ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૨ માં સલાહ કરી.

(૩) કાર્નવાલીસ ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયો. હિંદમાં આવેલા અમીરોમાં તે પહેલો હતો. ૧૭૫૮ માં વીશ વર્ષની ઉમ્મરે હિંદમાં નોકર રહ્યો હતો. તેણે બંગાળા, મદ્રાસ ને મુંબાઇનાં કામ જુદાં પાડયાં, વસુલાતને ન્યાયખાતાં જુદાં પાડયાં, તથા કલકત્તામાં હાઈકોર્ટ સ્થાપી.

સર જાનશોર ૧૭૯૩—૧૭૯૮.

(૧) એ ૧૭૯૩ માં આવ્યો, તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રજવાડામાં હાથ ન ઘાલતાં, સલાહ શાંતીથી કારભાર ચલાવવો. તેણે દેશી રાજાઓને મદદ દીધી નહીં. તેથી નીજામે સીકંદ્રાબાદની છાવણી ઉઠાવી લીધી, તથા ફ્રેંચ સરદાર રાખી કવાયત શીખવવા માંડી.

(૨) કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ૧૭૯૫ માં મરણ પામ્યો. તેના પુત્રને ઇંગ્રેજે ગાદી આપી, પણ તે બરાબર ચલાવી શકયો નહીં, તેથી આગળ જતાં ૧૮૦૧ માં તેનું રાજ્ય લેઇ લીધું. તેમ અયોધ્યાના નવાબ અસોફઉદૌલા ૧૭૯૭ માં મુઓ, ને તેની પાછળ ગાદીની તકરાર પડી. અંગ્રેજે મરનારના ભાઇ સાદતઅલીને ગાદી

આપી ને બીજા ઉમેદવાર વજીરઅલીને કેદ કર્યો. એ પ્રમાણે કારભાર કરી, તે ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૮ માં સ્વદેશ ગયો.

લાર્ડ વેલ્સલી ૧૭૯૯–૧૮૦૫

(૧) એને મોર્નીંગ્ટન પણ કહે છે. તે ૧૭૯૮ માં આવ્યો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને તાબે કરી, ઇંગ્રેજી સત્તાઓમાં વધારો કરવો. આગલા ગવર્નરના વખતમાં દેશી રાજાઓને મદદ મળી નહીં, તેથી નીજામ, ટીપુ, મરેઠા વગેરે ફ્રેંચ ફોજ રાખી મરજી મુજબ વર્તતા હતા. વેલ્સલીએ બધાને તાબે કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પ્રથમ નીજામ સાથે સલાહ કરી તેને પક્ષમાં લીધો, ને તેના રાજ્યમાંથી ફ્રેંચોને કઢાવ્યા. ૧૭૯૮

(૨) મહિસુરનો ૪ થો વિગ્રહ—શ્રીરંગપટણની સલાહ થયા પછી ટીપુ વધારે ક્રોધે ભરાયો હતો. તે ફ્રેન્ચ તથા અફઘાનો જોડે કાગળ લખી, ઇંગ્રેજ સામે થવાની તૈયારી કરતો હતો. આ બાબત વેલ્સલીએ જવાબ માગ્યો, પણ તેણે ઉત્તર નહીં આપતાં લડાઇ થઇ. માલવેલી આગળ હારીસે, સદાશીર આગળ સ્ટુઅર્ટે, ને શ્રીરંગપટણ આગળ જનરલ બેયર્ડે ૧૭૯૯માં તેનો પરાભવ કર્યો. ટીપુ રણમાં પડયો ને મહિસુરના વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૩) ટીપુના રાજની વહેંચણ—ટીપુનું રાજ ત્રણ ભાગ વહેંચાયું. (૧) શ્રીરંગપટણ અને આજુ બાજુનો ભાગ ઇંગ્રેજે રાખ્યો. (૨) મહિસુરનો ભાગ, આગલા હિંદુ રાજાના વંશને ગાદીએ બેસાડી આપ્યો. (૩) બાકીનો ભાગ નીજામ મરેઠા વગેરે મદદગાર રાજાઓને મળ્યો. કર્નલ વેલ્સલી (ગવર્નરનો ભાઈ) એ શ્રીરંગગટણમાં રહી સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. ટીપુના બે પુત્રોને વેલોરમાં કેદ કર્યા. પાછળથી કલકતે મોકલ્યા હતા.

(૪) ૧૮૦૦ માં સુરતના નવાબને પેન્શન બાંધી આપી સુરત તથા તેની આજુ બાજુનાં ગામ કબજે કર્યાં; તેમ અયોધ્યાનો નવાબ પોતાની ખંડણીનો આંકડો બરાબર ભરતો નહીં, તેથી તેની પાસેથી ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૧ માં લખનોરમાં કરાર લખાવી લેઇ હમેશને માટે વાવ્ય પ્રાંત લીધાં.

(૫) બીજો મરાઠા વિગ્રહ—૧૮૦૩–ટીપુના વિગ્રહમાં મરાઠાએ જોઇએ તેવી મદદ આપી નહોતી. તેમનાં આ વેળા પાંચ મોટાં રાજ્ય હતાં. પેશ્વા, સીંધીયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ ને ભોંસલા. બધામાં વડો, પેશ્વા હતો પણ તેની સત્તા બરાબર ચાલતી નહોતી. હોલ્કરે તેનાપર ૧૮૦૧ માં ચડાઇ કરીને નસાડ્યો. તેથી તે ઇંગ્રેજને શરણે ગયો, અને વસઈ મુકામે ૧૮૦૨ માં સલાહ કરી. પણ એ સલાહથી સીંધીઆ તથા ભોંસલે નારાજ થયા. ને તેમણે ઇંગ્રેજની સાથે લડાઇ કરી, તેને મરાઠી બીજો વિગ્રહ કહે છે.

(૬) લડાઇની હકીકત—પ્રથમ આર્થર વેલ્સલીએ અસાઈ તથા આર્ગામ આગળ સન ૧૮૦૩ માં બંને મરાઠા રાજાને હરાવ્યા, ને અહમદનગર લીધું; તેમ લોર્ડ લેકે દિલ્લી તથા આગ્રા લીધાં. દિલ્લીના આંધળાશાહને આ વખત છોડાવ્યો. પછી સીંધીઆ તથા ભોંસલાએ હાર થવાથી સલાહનાં કહેણ મોકલ્યાં, તેથી ઇંગ્રેજે સલાહ કરી. સીંધીઆ સાથે સીરજીઅંજે ગામ આગળ ને ભોંસલા સાથે દેવગામ આગળ ૧૮૦૩ માં સલાહ થઇ.

(૭) હોલકર—એ તાબે થયો નહોતો. એણે સીખ, તથા ભરતપુરના રાજા વગેરેને ઉશ્કેર્યા, ને ઇંગ્રેજને પાંશરો જવાબ દીધો નહીં, તેથી લડાઇ થઇ. પ્રથમ મોન્સનની હાર થઇ, પણ પાછળથી તેણે તથા જનરલ ફ્રેજરે મળીને હોલ્કરને દીગ આગળ ૧૮૦૪

માં હરાવ્યો. ભરતપુરના રાજાએ હોલ્કરને આશરો દીધો હતો, માટે લાર્ડ લેકે તે ગઢ ઘેર્યો, પણ જીતાયો નહીં. ૧૮૦૫ તેથી તે રાજાની સાથે સલાહ કરી. લોર્ડ લેકે ૧૮૦૪ ફરૂકાબાદ આગળ ફરીથી હોલ્કરને હરાવ્યો. પરંતુ તે તાબે થયો નહીં. એ પ્રમાણે વેલ્સલી સાહેબે વાયવ્ય પ્રાંત, પૂના, મહિસુર વગેરે જીતીને, ઈંગ્રેજી રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, ને પોતાની ધારણા પાર પાડી. તે ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

લોર્ડ કાર્નાવાલીસ બીજીવાર—૧૮૦૫-૧૮૦૫ વેલ્સલીના ગયા પછી કાર્નવાલિસ બીજીવાર ગવર્નર જનરલના હોદ્દાપર આવ્યો; પણ તેનાથી ઝાઝી મુદત ભોગવાયો થયો નહીં, કેમકે લોર્ડ લેકને મળવા જતાં ગાઝીપુર આગળ ૧૮૦૫ માં મરણ પામ્યો, તેની જગા કોંસીલના મુખ્ય મેમ્બર સર જ્યોર્જ બાર્લોને મળી.

સર જ્યોર્જ બાર્લો—૧૮૦૫—૧૮૦૭ એણે સલાહ શાંતીથી રાજ ચલાવ્યું. હોલ્કર આ વખતે સીખ રાજાની મદદ માટે ગયો હતો, પણ મદદ ન મળવાથી તેણે ૧૮૦૫ માં ઇંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી. તેમ સીંધીઆએ પણ એજ સાલમાં ફરી સલાહ કરી. વેલોરના સિપાહીઓએ ટીપુના કુંવરોની શીખવણીથી બંડ ઉઠાવ્યું. તે ગીલેસ્પીએ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં સમાવ્યું. ટીપુના કુંવરને ત્યાંથી કલકત્તે મોકલ્યા. દેશી રાજાઓને મદદ ન આપવાથી તેઓ નાખુશ થયા. બાર્લો ૧૮૦૭ માં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ મીન્ટો ૧૮૦૭–૧૮૧૩.

તેણે વેલ્સલીનું જીતેલું રાજ્ય આબાદ કર્યું. તેના વખતમાં

ફ્રેંચના મારીસ, બુર્બોન બેટ મળ્યા. જાવા પણ તેણે જીત્યો. ૧૮૦૭ આ વખતે રશિયન સરકારની બીકથી, સરહદનાં રાજ્યો સાથે સલાહ કરવાને વકીલો મોકલ્યા. પંજાબમાં મેત્કાફ, અફઘાનિસ્તાનમાં એલ્ફીન્સ્ટન ને ઈરાનમાં માલ્કમ ગયો. એના વખતમાં કંપનીના પટામાં ૧૮૧૩ માં ફેરફાર થયો. કંપનીને ચીનનો પટો આપ્યો તથા હિંદના વેપારની છુટ બધા ઇંગ્રેજોને આપી. તે ૧૮૧૩ માં સ્વદેશગયો.

લોર્ડહેસ્ટીંગ્સ (મોઇરો) ૧૮૧૪–૧૮૨૩–એ ૧૮૧૪ માં કલકતે આવ્યો તેના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) નેપાળ સાથે વિગ્રહ, (૨) પીંઢારી વિગ્રહ. (૩) છેલ્લા મરાઠી વિગ્રહ.

૧ ગુર્ખાની લડાઇ—ચૌદમા સૈકામાં કનોજનું રાજ તુટ્યું, તે વારે તેમાંની એક શાખાએ નેપાળમાં રાજ સ્થાપ્યું હતું. ૧૭૬૭ એમણે સરહદપરનો કેટલોક ઇંગ્રેજી મુલક દબાવ્યો ને ઇંગ્રેજી લશ્કરને નુકશાન કર્યું, તેથી લડાઇ કરવાની જરૂર પડી. પ્રખ્યાત સરદાર ઓક્ટરલોનીને આગેવાન કર્યા ને તેની સાથે ગીલેસ્પી, વુડ, માર્લી વગેરે સરદારો મોકલ્યા. પ્રથમ ગીલેસ્પીને જય ન મળ્યો, પણ ઓકટરલોનીએ નાલગઢ લીધો ૧૮૧૪. પછી ત્રણ મોટી લડાઇ થઈ. મલુન આગળ ૧૮૧૫, મકવાનપુર આગળ ૧૮૧૬, ને હરિહર આગળ ૧૮૧૬ માં ગુર્ખા હાર્યા. છેવટે સરહદપરનો કેટલોક મૂલક આપી ૧૮૧૬ માં તેમણે સેગાઉલીના કરાર કર્યા

૨ પીંઢારી વિગ્રહ—એ, એક જાતના લૂટારા હતા. તેમનામાં ઘણી જાતો એકઠી થઈ હતી. તેમના ૩ મુખ્ય સરદાર હતા. અમીરખાન, કરીમખાન ને ચીતુ. તેઓનું રહેઠાણ મધ્યહિંદમાં હતું, પણ ત્યાંથી ઘણે દૂર જતા. હેસ્ટીંગ્સે સવા લાખ માણસનું લશ્કર તેમના નાશ માટે, જૂદે જૂદે ઠેકાણે રાખ્યું. આખરે તેઓ શરણે

આવ્યા. અમીરખાનને ટાંક સંસ્થાનની જાગીર આપી; કીરમખાન ગોરખપુરમાં ગયો; ને ચીતુના વાઘે પ્રાણ લીધા. એમાં સરજાન માલ્કમે સારી મદદ કરી હતી. ૧૮૧૭

૩ મરેઠી ત્રીજો વીગ્રહ—એ વખતે પેશ્વા, હોલકર ને ભોંસલાએ લડાઇ આરંભી. (૧) પેશ્વા વિગે-વસઈની સલાહ થયા પછી પેશ્વા બાજીરાવ, ઇંગ્રેજ સામે થવાને કાવતરાં કરતો. તેને ત્રીંબકજી નામે ખરાબ મંત્રી હતો. ગાયકવાડે નાણાં સંબંધી હિસાબ કરવાને ગંગાધર શાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. તેનું ત્રીંબકજીએ ૧૮૧૫ માં પંઢરપુરમાં ખુન કરાવ્યું, પછી અંગ્રેજે ત્રીંબકજીને પકડી કેદ કર્યો ને પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં સલાહ કરી, તોપણ તે શાન્ત થયો નહીં. તેણે ઇ० સ० ૧૮૧૭ માં ઇંગ્રેજ રેસીડેંટ એલ્ફીન્સ્ટનના બંગલાપર હલ્લો કર્યો. તેથી ઇંગ્રેજી લશ્કર લડવાને આવ્યું. ખડકી અને કોરેગામ આગળ ૧૮૧૭ માં તથા આષ્ટી આગળ ૧૮૧૮ માં જનરલ સ્મીથે પેશ્વાને હરાવ્યો. બાજીરાવનો પ્રખ્યાત સરદાર બાપુ ગોખલે મરવાથી તે રણભૂમીમાંથી નાઠો, પણ આખરે માલ્કમને શરણે આવ્યો. ઈંગ્રેજે તેને આઠ લાખ રૂ. નું પેનસન બાંધી આપી, બીથુરમાં રાખ્યો, ને પુનાનું રાજ્ય છતી લેઇ બીજા શાહુ કુવર બાળાસાહેબને ઇંગ્રેજના આશરા નીચે સતારાની ગાદીએ બેસાડયો. ૧૮૧૮

૨ ભોંસલા—નાગપુરમાં પરસાજી કરીને ગાંડા જેવો રાજા હતો, ને આપા સાહેબ કારભાર કરતો, પરસાજીને મારી તે ૧૮૧૭ માં ગાદીએ બેઠો, ને ઈંગ્રેજી સૈન્ય પોતાના રાજ્યમાં રાખી તેણે સલાહ કરી. પાછળથી તેણે ઈંગ્રેજી રેસીડેન્ટ જેન્કીન્સન ઊપર હલ્લો કર્યો, તેથી અંગ્રેજે તેને જબલપુર તથા નાગપુર આગળ ૧૮૧૭ માં હરાવી સીતાબલ્ડીની છાવણીનું રક્ષણ કર્યું. આપા સાહેબ નાઠો, ને

તેની જગાએ બીજા રઘુજીને બેસાડયો. તે ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામવાથી તેનુ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

૩ **હોલકર**—જસવંતરાય ૧૮૧૧ માં મુઓ. તેની સ્ત્રી તુલસીબાઈએ પોતાના પુત્ર મલ્હારરાવને ગાદીએ બેસાડી કારભાર કરવા માંડયો તેની મરજી ઇંગ્રેજો સાથે સલાહ રાખવાની હતી, પણ તેના સરદારો વિરૂદ્ધ હતા. તેમણે તુલસીબાઈને મારી નાંખી ઇંગ્રેજ સામે લડાઈ જોડી. ઇંગ્રેજ સરદાર સર ટામસ હીસ્લોપે મહીદપુર આગળ હોલકરના લશ્કરને હરાવ્યું. ૧૮૧૭ પછી સરદારોએ કેટલોક મુલક આપી ૧૮૧૭ માં મંદેસર આગળ સલાહ કરી. એ પ્રમાણે છેલ્લા મરાઠા વિગ્રહનો અંત આવ્યો. હેસ્ટીંગસના વખતમાં ફ્રેંચ, ડચ વગેરેનાં થાણાં પાછાં આપ્યાં ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં સીંગાપુર મળ્યું, કેળવણી વધી, વર્તમાન પત્ર નીકળ્યાં, ને કેટલાક સુધારા થયા. હેસ્ટીંગ્સ ૧૮૨૩ માં સ્વદેશ ગયો.

આમહર્સ્ટ ૧૮૨૩-૧૮૨૮

આમ્હર્સ્ટ આવતા પહેલાં મી૦ આદમ્સે કેટલાક દહાડા કામ ચલાવ્યું, પછી આમ્હર્સ્ટ આવ્યો. તેના વખતમાં બે મોટા બનાવ બન્યા.

૧ **બ્રહ્મી વિગ્રહ**—એ બૌદ્ધ ધર્મી રાજ્યનો ઉદય ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં આલોમ્પ્રા નામે સરદારે કર્યો. હાલના રાજાએ શાહપુરી બેટનું ઈંગ્રેજી થાણું ઉઠાડી મૂક્યું, ઈંગ્રેજી મુલકમાં નુકશાન કર્યું અને ઇંગ્રેજના મિત્ર કાચરના રાજા ઉપર ચઢાઇ કરી. એથી ઈંગ્રેજોને લડાઇ કરવા જરૂર પડી. રંગુન, પ્રોમ ને પગામ આગળ સર અર્શીબાલ્ડ-કેમ્પબેલ નામે સરદારે તેમને હરાવ્યા. બ્રહ્મી લોકો કાષ્ટકોટથી લડતા. મહાબાંદુલાને નરકાધિપતિ નામે તેમના પ્રખ્યાત સરદાર હતા.

તે બધા ૧૮૨૫ માં હારચા, ને આખરે તેમણે લડાઇનુ ખરચ તથા આસામ, કક્કર, તીનાસરીમ વગેરે પ્રાંત આપી યાન્દાબો ગામમાં સલાહ કરી. ૧૮૨૬

૨ ભરતપુરનો ઘેરો-ત્યાંનો રાજા ૧૮૨૬ માં મુઓ તેના પછી તેનો પુત્ર બળવંતસિંહ બેઠો; પણ તેને ઊઠાડી તેનો પિત્રાઇ દુર્જનસાલ બેઠો. તેથી ઇંગ્રેજે ખરા વારસનો પક્ષ કરી ભરતપુરને ઘેર્યું. કોમ્બરમીયર નામે બહાદુર સરદારે ભરતપૂરનો ગઢ જીતી લીધો, ને ૧૮૦૫ માં લોર્ડ લેકને મળેલી નામોસી ટાળી, ૧૮૭૨. આમ્હર્સ્ટ ૧૮૨૮ માં સ્વદેશ ગયો.

લાર્ડવુલીયમ બેન્ટીંક—૧૮૨૮—૧૮૩૫

એના સાત વર્ષના અમલમાં સુધારા ઘણા થયા (૧) વસુલાત ખાતામાં સુધારો કરી બ્રહ્મી વિગ્રહમાં ૧૪ કરોડ રૂ. નું ખરચ લાગ્યું હતું તેનો ટોટો તેણે પુરો પાડયો.

(૨) સતી થવાનો અટકાવ કર્યો-ધણીની પાછળ હજારો વિધવા બળી મરતી, તે બાબત કલકત્તાના રામમોહનરાયની મદદથી બેન્ટીકે સુધારો કર્યો ને એ બાબત કાયદો ઠરાવ્યો કે, એ કામમાં દાખલ થનારને ખુની માફક સજા કરવી. (૩) ફાંસીયા લોકોને વશ કર્યા—એ લોકો ગળે ફાંસો દેઈ માણુસોનો માલ લૂટી જતા. બેન્ટીકે ૧૫૬૨ માં ઠગોને પકડયા, ને તેમની કબુલાતપરથી બીજા પણ પકડાયા, એ લોકોને ધંધે લગાડી, તેમનો ધંધો બંધ પાડયો. એમાં સ્લીમન સાહેબે સારી મદદ કરી હતી, ૧૮૩૦. (૪) મહિસુર ને કુર્ગની ગોઠવણુ-મહિસુરના રાજ્યનું અંધેર મટાડવા ૧૮૩૦ માં એ રાજનો વહિવટ સરકારે હાથ લીધો. બાળરાજાને ૧૮૩૧ માં તેનું રાજ્ય સોંપ્યું. કુર્ગનો રાજા જંગલી અને ક્રુર સ્વભાવનો હતો, રૈય-

તનું દુ:ખ ટાળવા એ રાજ સરકારે ૧૮૩૪ માં ખાલસા કર્યું, ને રાજાને કાશીમાં રાખ્યો. (૫) કંપનીના પટામાં ફેરફાર—બેન્ટીકે ૧૮૩૪ માં નવી સનંદ આપી કે, હીંદ તથા ચીનમાં બધા અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છુટ છે, ને કંપનીએ વેપારનું કામ બંધ કરી રાજ સત્તા ચલાવવી. (૬) બીજા સુધારા—દેશીઓને મોટી નોકરી આપવાનો ધારો કર્યો, કાયદાનું કમીશન લોર્ડ મેકાલેના ઉપરીપણા નીચે ઠરાવી સુધારા કર્યા, આગબોટો શરૂ થઇ, અંગ્રેજી નિશાળો સ્થાપી, અને યુરોપમાં જવાનો ટુંકો રસ્તો નીકળ્યો. એ પ્રમાણે સુધારા કરીને બેન્ટીક ૧૮૩૫ માં સ્વદેશ ગયો.

સરચારલસ મેટકાફ ૧૮૩૫—૧૮૩૬

બેન્ટીકના ગયા પછી એક વર્ષ સુધી કૌંસીલના મેમ્બર મેટકાફે કામ ચલાવ્યું. તેણે છાપખાનાને છુટ આપી માન મેળવ્યું. પછી આકલાન્ડ આવ્યો. ૧૮૩૬

લાર્ડ આકલાન્ડ ૧૮૩૬—૧૮૪૨

એના વખતમાં અફઘાન વિગ્રહ થયો, એ મુખ્ય બનાવ છે. ઈ. સ૰ ૧૮૩૭ માં અયોધ્યાનો નવાબ મરણ પામ્યો, ને તેની બેગમે બીજો વારસ ઉભો કર્યો, પણ આકલાન્ડે મરનારના કાકાને કાયમ રાખ્યો. સતારાના રાજા બાળાસાહેબે ફિતુર ઉઠાવ્યું. તેથી તેને ઉઠાડી તેના ભાઈ આપાસાહેબને ગાદી આપી, ૧૮૪૦.

અફઘાન લડાઇ-અહમદશાહ અબદલ્લીનું મરણ થયા પછી ગાદીને માટે ઘણી તકરાર થઈ, એવામાં શાહસુજા ગાદીએ બેઠો. મીન્ટોએ સલાહ કરવા વકીલ મોકલ્યો હતો, તે વખતે તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેનો ભાઈ મહમદ ગાદી ઉપર બેઠો હતો. ૧૮૦૯. પછી તેને

મારી નાખીને ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં તેનો પ્રધાન દોસ્તમહમદ બેઠો આ વખતે શાહશુજા, ઇંગ્રેજના આશરાથી લુધિઆનામાં રહેતો હતો. રશિયન ધાસ્તીને લીધે કેટલાક ઠરાવ કરવા સારૂ આકલાંડે અમીર પાસે ૧૮૩૭ માં કપ્તાન બર્નશને મોકલ્યો, પણ અમીરે તેનું કહેવું સ્વીકાર્યું નહીં, તેથી ઇંગ્રેજોએ શાહસુજાને ગાદી આપવાનું ધાર્યું. આકલાંડે રણજીતસિંહ સાથે ૧૮૩૮ માં સલાહ કરી; અને અંગ્રેજ, શાહસુજા, તથા સીખરાજાની ફોજો, બોલનઘાટને રસ્તે અફઘાનિસ્તાનમાં પેઠી. ૧૮૩૯. ઇંગ્રેજ સરદાર સર જાનકીન હતો. તેણે કંદહાર, ઘિજની અને કાબુલ જીતી લેઇ, ૧૮૩૯ માં શાહસુજાને ગાદીએ બેસાડયો. પછી ત્યાં જનરલ સેલ તથા જનરલ નાટના હાથ નીચે થોડું સૈન્ય રાખ્યું. દોસ્તમહમદ બુખારા ભણી નાઠો હતો તે મદદ ન મળવાથી પાછો આવી સામો થયો પણ પરવાન આગળ જનરલ સેલે ૧૮૪૦ માં તેને હરાવ્યો, ને પકડીને હિંદમાં રાખ્યો.

બીજીવાર તોફાન—૧૮૪૧—શાહસુજાપર પ્રજાનો પ્રેમ નહોતો, તેથી દોસ્તમહમદના પુત્ર અકબરખાંની આગેવાની નીચે, ખીલજી લોકોએ દંગો કર્યો. સેલ તથા નાટ પોતાની જગાઓ સાચવી રહ્યા. બંડખોરોએ સલાહ કરવાનું બહાનું કાઢી, ઇંગ્રેજ વકીલ મેકનોટનનું ખુન કરયું. ૧૮૪૧ તેમ શાહસુજાને પણ મારી નાંખ્યો. ઘરડા એલ્ફીન્સ્ટનને નામોશી ભરેલા કરાર કર્યા ત્યારે, અકબરખાંએ તેમને સુખે જવા દેવાનું વચન આપ્યું પણ તે તેણે પાળ્યું નહીં. ૧૮૪૨ ના જાનેવારીમાં કાબુલ છોડી બધું લસ્કર હિંદમાં જતું હતું, તેમનાપર અફઘાનોએ હલ્લો કર્યો તેમાં ઘણાં માણસ ભૂખ તરસથી માર્યાં ગયાં,ને લેડી સેલ, લેડી મેકનાટન, એલ્ફીન્સ્ટન વગેરે કેદ પકડાયાં. ફક્ત ડોકટર બ્રાઇડાન એકલો બચ્યો. તેણે જલાલાબાદમાં

જઇ સેલને બધી બીના કહી. એટલી બીના બન્યા પછી આકલાન્ડ સ્વદેશ ગયો. ૧૮૪૨–એના વખતમાં ચીનદેશ સાથે લડાઈ થઈ હતી.

ચીનની લડાઇ—૧૮૪૦ થી ૧૮૪૨ સુધી ચાલી–હિંદુસ્તાન માંથી ઘણું અફીણ ચીન જતું તેથી લોકો ખરાબ થતા. એહરકત ટાળવાને માટે ચીનના રાજાએ વેપાર બંધ પડાવ્યો, તોપણ ઈંગ્રેજ વેપારીઓ જુલમથી જતા. એથી ચીનના મહારાજે ગુસ્સે થઈ તેમની અફીણની પેટીઓનો નાશ કર્યો. એ કારણથી લડાઇ જાગી. ૧૮૪૦ માં ગોફ સાહેબે તેમને હરાવ્યા, ને હોંગકોંગ બેટ લીધો, તથા કંતાન વગેરે ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની મંજુરી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૪૨.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લોર્ડ એલેન્બરો—૧૮૪૨–૧૮૪૪ એણે આવીને અકબરખાંએ કરેલા અપમાનનું સાટું વાળવાની તૈયારી કરી ૧૮૪૨ જનરલ સેલ જલાલાબાદમાં ટકી રહ્યો હતો, તેની મદદે જનરલ પોલોક; અને જનરલ નૅાટ કંદહારમાં હતો, તેની મદદે જનરલ ઇંગ્લાંડને મોકલ્યો. બંને ફોજોએ મળીને કાબુલપર સ્વારી કરી, અને તે શેહેર લઇ બંડખોરોને હરાવ્યા. અકબરખાંએ જેના હવાલામાં ઈંગ્રેજ બંધીવાન સોંપ્યા હતા, તેણે લાંચ લઇ તેમને છોડી મૂક્યા. શાહસુજા મરી ગયો હતો, તેથી બીજા કોઈ માટે લડવાનું કહ્યું નહીં. બુદો એલ્ફીન્સ્ટન કેદખાનામાં મુઓ હતો. એ દેશમાં ફરીને હાથ ઘાલવાનું માંડીવાળી ઇંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં પાછું આવ્યું. સપ્ટેંબર ૧૮૪૨ એમાં બ્રહ્મી લડાઇ જેટલાં માણસ (૨૦ હજાર) મુઆં ને ૧૫ કરોડ રૂ. ખર્ચ થયું.

સીંધ વિગ્રહ—૧૮૪૨—અપ્રધાન લડાઈ બંધ પડયા પછી સીંધ સાથે લડાઇ જાગી. અપ્રધાન લડાઈ વખતે મુંબાઈના લશ્કરને સિંધમાં થઇને જતાં અમીરોએ હરકત કરી હતી, તેથી તેમની સાથે લડાઈ થઇ. પ્રથમ સર જેમ્સ ઔટ્રામને સમાધાન કરવા અમીરો પાસે મોકલ્યો, પણ તેમને માન્યું નહીં. હૈદ્રાબાદ અને મીઆની આગળ ૧૮૪૩ માં સર ચાર્લ્સ નેપીયરે તેમને ભારે હાર ખવરાવી. પછી સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૩

૩ સીંધીઆ સાથે બીજો વિગ્રહ—આ વખતે જનકોજી સીંધીઆ મરણ પામ્યો, ને તેની સ્ત્રી તારાબાઇએ જીયાજીરાવને દત્તક લેઇ કારભાર કરવા માંડયો, પણ તેને ઇંગ્રેજના નીમેલા કારભારીઓ સાથે બન્યું નહીં, જેથી લડાઇ કરવી પડી. મહારાજપુર આગળ લોર્ડ ગોફે, અને પનિઆર આગળ જનરલ ગ્રે સાહેબે ૧૮૪૩ માં સીંધીઆનું લશ્કર હરાવ્યું, પછી તેમણે સલાહ કરી. ૧૮૪૪

લોર્ડ હાર્ડીંગ ૧૮૪૪–૧૮૪૮

એ ૧૮૪૪ માં આવ્યો. યુરોપની એક લડાઇમાં તેનો હાથ કપાઈ ગયો. તેના વખતમાં સીખ લડાઇ થઇ.

સીખની હકીકત—સીખ લોકો નાનકપંથી છે. તેનો મૂળ પુરૂષ નાનક (કબીરનો ચેલો.) ૧૪૯૬ માં જનમ્યો. તેની પછી દશમો ગુરૂ ગોવિંદસિંહ કરીને થયો. જેણે મુગલ લોક સાથે જબરા જંગ મચાવ્યા હતા. તેમણે ધીમે ધીમે નાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં કેટલીક મુદતે તેમાં રણજીતસિંહ કરીને બહાદુર રાજા પેદા થયો. તેનો જન્મ ૧૭૮૦ માં થયો, ને તે ૧૮૦૦ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાનું લશ્કર સારૂં કેળવ્યું. તેનું રાજ્ય પંજાબમાં હતું. તેની સાથે ૧૮૦૯ માં લોર્ડ મીન્ટોએ સલાહ કરી હતી, તે તેણે પોતાના મરણ સુધી

પાળી. ૧૮૩૯ ત્યાર પછી રાજમાં ગરબડ થઇ. છેવટે ૧૮૪૩ માં દુલિપસિંહ બેઠો, ને તેની મા ચંદાકુવરે ખાલસા નામે સભા ઠરાવી કારભાર કરવા માંડ્યો. તેમાં તેનો પ્રધાન લાલસિંહ, ભાઇ જુહારસિંગ, જામુનો રાજા ગુલાબસિંહ તથા છત્રસિંહ નામે સેનાપતિ, એટલા સામેલ હતા. લશ્કરી બળ વધી પડવાથી તે ઇંગ્રેજી સરહદ પર લડવાને આવ્યું. તેથી ઇંગ્રેજો પણ તૈયાર થયા. મુડકી અને ફીરોજપુર આગળ ૧૮૪૫ માં ને અલિવાળ તથા સોબ્રોન આગળ ૧૮૪૬ માં જબરી લડાઈઓ થઈ. તેમાં સીખ હાર્યા, ને તેમણે સલાહનું કહેણ મોકલાવ્યું. સીખના સરદાર શ્યામસિંહ, તેજસિંહ, ગુલાબસિંહ ને લાલસિંહ હતા. ઇંગ્રેજના સર હેનરી સ્મીથ, તથા લોર્ડ ગોફ, એ પ્રખ્યાત સરદાર હતા. ૧૮૪૬ માં લાહોર મુકામે સલાહ થઇ ને ત્યાં હેનરી લારેન્સને નીમ્યો. રોકડ નાણું ન હોવાથી કાશ્મીર અને હજારા પ્રાંત લડાઇના ખર્ચ પેટે મળ્યા. તેમાંથી કાશ્મીર ગુલાબસિંગને એક કરોડ રૂપીએ વેચ્યો.

પાછળથી શાંતીના વખતમાં હાર્ડીંગે સતી થવાનો તથા ફાંસીયા લોકનો અટકાવ કર્યો. ઓઢીઆ ને મધ્ય હિંદના અનાર્ય લોક નરમેધ કરતા તે બંધ પાડ્યું છોડીઓને દુધ પીતી કરવાનો રીવાજ અટકાવ્યો. વગેરે સુધારા કરી ૧૮૪૮ માં તે સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ ડેલ્હૌઝી ૧૮૪૮–૧૮૫૬.

એ ૧૮૪૮ માં કલકત્તે આવ્યો તેના વખતમાં ૪ મોટા બનાવ બન્યા. (૧) બીજો સીખ વિગ્રહ (૨) બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ (૩) નાગપુર વગેરે રાજ્યોનું ખાલસા થવું. (૪) રેલવે વગેરે સુધારાનાં કામ.

(૧) **બીજો સીખ વિગ્રહ**--મુલતાનના સુબા લાલા મુળરાજે તોફાન મચાવી, ઇંગ્રેજ સામે થવાની તૈયારી કરી તથા ઇંગ્રેજ

ના બે અમલદારોને મારી નાંખ્યા. તેથી બીજો સીખ વિગ્રહ શરૂ થયો. સર એડવર્ડ તથા લોર્ડ ગોફ, એ બે ઈંગ્રેજી સરદાર હતા. અને શેરસિંગ, છત્રસિંહ તથા મુળરાજ, એ સીખ સરદાર હતા. ફીનેરી, સદુસેન ને રામનગર આગળ ૧૮૪૮ માં, ને ચીલીયનવલા તથા ગુજરાત આગળ ૧૮૪૯ માં મોટી લડાઈઓ થઈ. તેમાંની ચીલીયનવલાની લડાઇમાં ઈંગ્રેજને ઘણું નુકશાન થયું, ને એથી હિંદુસ્તાન તથા ઈંગ્લાંડમાં ગભરાટ થયો, પણ પાછળથી ગુજરાતની લડાઈમાં લાર્ડ ગોફે સીખનો પરાભવ કર્યો, તેથી ઈંગ્રેજની ફતેહ થઈ. પંજાબને ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યું. ને દુલિપસિંહને ૫૮૦૦૦૦ વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. હાલ તે ઈંગ્રેજથી રીસાઈને રૂશિયામાં ગયો છે. પંજાબ જીત્યા પછી ત્યાંની રૈયતનાં હથિયાર લઇ લીધાં, ને સડકો વીગેરે બંધાની સુધારો કર્યો. સર રાબર્ટ નેપીઅર તથા સરજાન લારેન્સે ત્યાં સારૂં માન મેળવ્યું.

બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ--રંગુનનારાજાએ ઈંગ્રેજ વેપારીઓને નુકશાન કર્યું, ને તે બાબત આવાના રાજા પાસે એક વકીલ મોકલ્યો તેનુંકહેવુંમાન્યુંનહીં, તેથી લડાઇ થઈ. લેમ્બર્ટ તથા જનરલ ગોડવીનને ફોજ આપી મોકલ્યા તેમાં રંગુન અને પેગુ આગળ ૧૮૫૨ માં જનરલ ગોડવીને તેમને હરાવ્યા ને આગળ મળેલા આસામ વીગેરે પ્રાંતમાં પેગુ ખાલસા કરી ઉમેર્યો. ૧૮૫૨. ઈંગ્રેજી રાજના આશરા તળે આવવાથી રંગુન, આમહર્સ્ટ, અકયાબ વગેરે શહેરો. વસ્તી અને વેપારમાં વધી ગયાં, તથા રૈયતને ઘણું સુખ મળ્યું.

ખાલસા કરેલાંરાજ્ય—લોર્ડ ડેલોઝીએ દતપુત્રનો હક કાઢી નાંખી, તથા ખરાબ વર્તણુંકવાળાને ઉઠાડી મૂકી ઘણાં દેશી રાજ ખાલસા કર્યાં, જેના પોકારથી ૧૮૫૭ માં જબરૂં બંડ જાગ્યું (૧)

સતારા—આંહીનો રાજા આપાસાહેબ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઓ, તેને દત્તપુત્ર ન લેવા દીધો, ને તે રાજ્ય ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યું. (૨) ઝાંસી—એ રાજ્યનો વારસ નહીં હોવાથી લેઈ લીધુ ૧૮૫૩. (૩) નાગપુર—રઘુજી બીજો ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મુઓ. જેથી આ રાજ્ય ખાલસા કર્યું જેનો હાલ મધ્ય પ્રાંત બન્યો છે. (૪) વરાડ—નીજામને ત્યાં ઇગ્રેજનું કંટીજન્ટ લશ્કર રહેતુ, તેના ખર્ચ પેટે ૧૮૫૩માં વરાડ લીધો. (૫) કર્ણાટક, તાંજોર અને પુનાનો પેશ્વા એ ૧૮૫૩માં મરણ પામ્યા, તેથી તેમને મળતાં પેનશન બંધ કર્યા. પહેલા બેના કુટુંબને થોડી જીવાઈ બાંધી આપી, પણ બાજીરાવના પુત્ર નાનાસાહેબ પાસે, તેના બાપની મિલકત ઘણી હતી તેથી તેને કંઇ આપ્યું નહીં. (૬) અયોધ્યા—અહીંનો નવાબ વાજીદઅલ્લી હતો, તેના રાજમાં ઘણું અંધેર ચાલતું, સરકારે તેને રાજ પરથી હાથ ઉડાવવા૧૮૫૫ માં લખ્યું, પણ તેણે માન્યું નહીં, તેથી ડેલોજીએ કોર્ટ ઓફ ડીરેકટરના અનુમતથી તે રાજ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં ખાલસા કરયું ત્યાંના રેસીડેંટ જેમ્સ ઔટ્રામને બધો કારભાર સાંપ્યો, ને રૈયતનું દુઃખ ટાળ્યું. નવાબને બાર લાખનુ વર્ષાશન બાંધી કલકત્તે રાખ્યો. તે ત્યાં ૧૮૮૭ માં મરણ પામ્યો.

૪ **સુધારા**-તેના વખતમાં પહેલ વેહેલી રેલવે બંધાઈ, તાર નંખાયા, જાહેર બાંધ કામનું ખાતું કાઢી, ખેતીના લાભને માટે નહેરો બંધાવી, વગેરે ઘણા સુધારા થયા; પણ તેણે ખાલસા કરેલા દેશી રાજના ખુમાટથી ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૭ નો બળવો ઊઠયો, તેથી તેના કારભારને જરા ઝાંખ લાગી. ૧૮૫૬ ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો ને ત્યાં ૧૮૬૦ માં ૪૮ વરસની ઉમરે ગત થયો. તે હિંદના રાજ્યકર્ત્તાઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત હતો. તેના વખતમાં ૧૮૫૩ માં કંપની-

ના પટામાં ફેરફાર થયો. તેમાં ત્રીસને બદલે ૧૮ ડીરેક્ટર રાખ્યા, બંગાળામાં લેફ્ટેનેન્ટ નીમ્યો; ને સીવીલસર્વીસની પરીક્ષા હીંદુસ્તાન માટે ખુલ્લી મૂકી.

લોર્ડ કેનીંગ-૧૮૫૬-૧૭૬૧ એ ૧૮૫૬ માં આવ્યો. તેના વખતમાં ૧૮૫૭ નો બળવો થયો એ મુખ્ય બનાવ છે.

બળવાનાં કારણ (૧) સિપાઇઓને હુકમ કર્યો કે તેમણે સરકારે મોકલે ત્યાં જઇ નોકરી કરવી (૨) દેશી રાજાઓના દત્તપુત્ર લેવાના હક ડુબ્યા, તથા રાજ્યના અંધેર માટે રાજ્ય જવા માંડયાં. જેથી દેશી રાજાઓનાં મન ઉંચાં થયાં. (૩) હીંદુ તથા મુસલમાનને ખ્રિસ્તિ કરવાની ગપ્પો ચાલી; તે એવી રીતે કે બંદુકમાં નાંખવાની કારતુસો, જે દાંતવડે ખોલવી પડે છે, તેને ગાય અને સુવરની ચરબી ચોપડેલી છે. (૪) લશ્કરમાં બુદ્ધિવાન અમલદારોની ખોટ, વગેરે કારણથી બળવો શરૂ થયો.

૨ બળવામાં સામેલ માણસો-(૧) બાજીરાવનો દત્તપુત્ર ધુન્ધુપંથ કે નાના સાહેબ. (૨) દિલ્લીનો બાદશાહ મહમદ બાદુરશાહની રાણી. (૪) તાત્યાટોપી. (૬) બરેલીનો નવાબ. (૭) દેશી લશ્કર તથા રૈયત.

૩ બળવો સમાવનાર-(૧) હેનરી લારેન્સ. (૨) સરજાન લારેન્સ. (૩) જનરલ હેવલોક (૪) જન. ઔટ્રામ. (૫) એડવર્ડ (૬) નીકલ્સન (૭) સેનાધિપતિ કેમ્પબેલ (૮) હડસન (૯) નીલ (૧૦) રોઝ.

૪ હકીકત—પ્રથમ ૧૮૫૭ ના મે માસમાં મીરતના સિપાઇઓએ બળવો ઉઠાવ્યો. છાવણીમાં તોફાન મચાવી, તેઓ દિલ્લી તરફના દેશી લશ્કરને ઉશ્કેરવાને ધાયા. આ વખતે મીરતનાસરદારોએ

એ તાર કરી દિલ્લી ખબર મોકલી, પણ સામગ્રી છતાં તેઓએ કં-ઈ કરયું નહીં, દીલ્લીના ઇંગ્રેજી અમલદારોએ દારૂખાનું સળગાવી દીધું, કે તે દુશ્મનના હાથમાં ન જાય. એ પ્રમાણે બંડખોરોનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્લી થયું. ત્યાંથી વાયવ્યપ્રાંત, અયોધ્યા ને બંગાળામાં બંડ જાગ્યાં, દરેક ઠેકાણે યુરોપી સ્ત્રી પુરૂષોની કતલ ચાલી ને અમલદા-રોને ખોટાં વચન આપી પકડયા. પંજાબના કમીશનર સરજાન લા-રેન્સે તથા તેના મદદગાર એડવર્ડ અને નીકલ્સને સીખ ફોજને કબ-જે રાખી, અને ત્યાંથી દિલ્હી તરફ મોકલી બંગાળી ફોજ જુદે જુદે ઠેકાણે વેરાઈ ગઈ. દક્ષિણે નીજામની ફોજ, સર સારાલજંગ પ્રધાન ના દાબથી વફાદાર રહી, તેમ મુંબાઈ અને મદ્રાસની ફોજ પણ શા-ન્ત રહી હતી.

૫ કાનપુરનું બંડ—અહીંનો આગેવાન નાના સાહેબ હતો. તે બળવાખોરનો આગેવાન થઇ, ૧૮૫૭ ના જુન માસમાં બહાર પડયો તેણે ૪૫૦ અંગ્રેજોને અલ્લાહબાદ સુધી સુખે લેઈ જવાનું વ-ચન આપી નદીમાં મરાવ્યા, તથા ૧૨૫ માણસને કેદ કર્યાં. જન-રલ હેવલોકે એ બંડ સમાવ્યું. ૧૮૫૭

૬ લખનોર—અહીંની બેગમ મુખ્ય આગેવાન હતી. અહીં-ના કમીશનર હેનરીલારેન્સે, અગાઉથી ચેતીને છાવણી મજબુત કરી રાખી હતી. જુલાઈ માસમાં તેણે બળવાખોરો સામે બાથ ભીડી, પણ તે મરાયો; પાછળથી હેવલોક તથા આઉટ્રામે આવી બચાવ ક-ર્યો, ને છેવટે કેમ્પબેલે આવી શાન્તી કરી. એમાં નીલ તથા હેવ-લોક મરાયા, નવેંબર ૧૮૫૭,

(૭) દિલ્હી—અહીંઆં મીરતના બંડખોરોએ, બાદશાહને ઉભો કરી તોફાન મચાવ્યું. બળવાખોરોનું ૩૦ હજાર અને ઈંગ્રેજનું ૮

હજાર લશ્કર હતું. પંજાબથી નીકલ્સને આવી ટક્કર લીધી, પણ તે મુઓ. હડસન નામે સરદારે, બાદશાહ તથા તેના બે પુત્રોને પકડયા. બાદશાહને પાછળથી રંગુન મોકલ્યો, ને કુંવરોને તોપે ઉડાવ્યા.

(૮) **અયોધ્યા**—સર કેમ્પબેલે (લૉર્ડક્લૈડ) અહીં એકઠાં થએલા નનાસાહેબ, અયોધ્યાની બેગમ, બરેલીનો નવાબ, રોહિલા વગેરેને હરાવી, અયોધ્યા તાબે કર્યો. આ વખતે નેપાળના પ્રધાન સર જંગબાહાદુરે સારી મદદ કરી હતી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૯ ના ફેબ્રુઆરી સુધીમાં બધું શાન્ત થયું.

(૯) **મધ્યહિંદનું બંડ**—અહીં ઝાંસીની રાણી તથા તાત્યાટોપી મુખ્ય હતાં. ૧૮૫૭ ના અકટોબરમાં સીંધીયાની કંટીન્જંટ ફોજે તોફાન મચાવ્યું, તેમાં તેઓ સામેલ થયાં, ને ગ્વાલીયર જીતી સીંધીઆને નસાડયો. ૧૮૫૮ એ બંડ સમાવવાને સરહ્યુરોઝ આવ્યો. તાત્યો કાલ્પી આગળ અને ઝાંસીની રાણી ગ્વાલીઅર આગળ હારી રણમાં પડી. જુન ૧૮૫૮ તાત્યો પાછળથી પકડાયો ત્યારે તેને, ઇ. સ. ૧૮૫૯ ના એપ્રિલમાં ફાંસી દીધી. એ પ્રમાણે બધું શાન્ત કરી, સીંધીઆને ગાદીએ બેસાડયો.

ઉપર પ્રમાણે બધે શાન્તી થઇ ગઇ. નાનાસાહેબ નેપાળ તરફ નાઠો. આ બંડમાં નીઝામ, સીંધીયા, શીખ, ગાયકવાડ, ભાવલપુરનો નવાબ, ગુર્ખા અને સતારાના રાજા તરફથી સરકારને સારી મદદ મળી હતી.

(૧૦) રાજ્યનીતીમાં ફેરફાર–(૧) બળવો સમ્યા પછી પાર્લેમેંટે, કંપની પાસેથી રાજ્યકારભાર લેઇને રાજાને સોંપ્યો. (૨)હિંદુસ્તાન ખાતાનો એક સેક્રેટરી વિલાયતમાં નીમ્યો, ને તેને મદદ કરવા ૧૫ સભાસદ નીમ્યા (૩) હિંદુસ્તાનના ગવરનર જનરલને વા-

ઇસરૉયનો ઇલકાબ મળ્યો. (૪) હિંદનું યુરોપી લશ્કર ઇંગ્રેજી મોટા સૈન્યમાં ભેળી દીધું, ને વહાણનું લશ્કર કાઢી નાંખ્યું. (૫) દરેક ઈલાકા માટે હાઇકોર્ટ સ્થાપી. પ્રથમ ૧૬૦૦ માં ઇલીઝાબેથ રાણી પાસેથી કંપનીએ સનદ લીધી હતી. પછી તેમાં ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૩ ૧૭૮૪-૧૮૧૩-૧૮૩૩-૧૮૫૩ અને છેવટે ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૮ માં ફેરફાર થયા. હવેથી એ પટા બંધ પડયો.

(૧૧) **મહારાણીનું જાહેરનામું**—બળવો સમ્યા પછી મહારાણીએ, હિંદુસ્તાનના રાજા રૈયતને શાંત પાડવા માટે મોટું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. તેમાં દત્તપુત્ર લેવાના, ધર્મ કે જાતિભેદ ઉપર આધાર ન રાખી મોટી નોકરી આપવાના, તથા બીજા કેટલાક રઇયતને લાભકારી ઠરાવ હતા. એ જાહેરનામું ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે, હિંદુસ્તાનના દરેક મોટા શહેરમાં વાંચવામાં આવ્યું હતું.

(૧૨) **ઇરાન સાથે વિગ્રહ**—ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૭ ઇરાની શાહને ઇંગ્રેજોએ હેરાત જીતવા દીધું નહોતું, તેથી તે ગુસ્સે થયો હતો. હમણાં તે ઇંગ્રેજ અમલદારોને અપમાન આપવા લાગ્યો, જેથી જનરલ ઐાટ્રામે ચડાઇ કરી તેને નરમ પાડયો ૧૮૫૭. અપમાન માટે શાહે માફ માગી અને હેરાત તથા અફઘાનીસ્તાન ઉપરથી હક ઊઠાવ્યો.

(૧૩) **બીજો ચીન વિગ્રહ**—કંતાનના સુબાએ અંગ્રેજ વેપારીઓને નુકશાન કર્યું, તેથી ઇંગ્લાંડથી એલ્જીનને લડવા મોકલ્યો. તેણે ચીના લોકને હરાવ્યા, ને ચીનનાં પાંચ બંદરોમાં, યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને વેપાર કરવાની મંજુરી લીધી. ૧૮૫૭—એલ્જીને બળવામાં મદદ આપી હતી.

(૧૪) **વિશેષ હકીકત**—બળવાના સંબંધમાં આશરે પચાસ

કરોડ રૂ. નું ખરચ થયું. તે ખોટ પૂરી પાડવાને, વિલાયતના વસુલાત ખાતાનો ઉપરી મી૰ વીલ્સન હિંદમાં આવ્યો. તેણે કમાણી તથા ધંધાપર વેરો નાખ્યો, ને જકાત લેવાની રીત સુધારી. એવામાં તેનું મરણ થયું. ૧૮૬૦ માં ફોજદારી કાયદો મંજુર થયો. ૧૮૬૧ માં ફોજદારી વહિવટનો અને દીવાની વહિવટનો કાયદો, એ બે મંજુર થયા. દયાળુ કાનીંગે બળવામાં જે શાન્ત રીતભાત ચલાવી હતી, તે વંખાણવા લાયક હતી. એ ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો ને જુનમાં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

લોર્ડ એલ્જીન—૧૮૬૨–૧૮૬૩—એ સન ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં આવ્યો. તેણે કાયદા બાંધવાને, ૩ દેશી ગ્રહસ્થ તથા ૩ ઇંગ્રેજ વેપારીઓની કૌંસીલ ઠરાવી. વાયવ્ય તરફ વાહાબી લોકે તોફાન કર્યું તે સમાવ્યું. અમેરિકાનું રૂ, ઈંગ્લાંડ નહીં જવાથી હિંદુસ્તાનના રૂની કીંમત ઘણી વધી, ને સટ્ટા ચાલ્યા. ૧૮૬૩ ના નવેમ્બરમાં સીમલા આગળ એલ્જીન ગત થયો,

લોર્ડ લોરેન્સ–૧૮૬૩–૧૮૬૮–તે સન ૧૮૬૪ ની શરૂઆતે કલકતે આવ્યો, તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ બનાવ બન્યા.

૧ ભુતાનપર ચડાઇ–આસામની તળેટીએ આવેલા દુવાર પરગણાને માટે, ભુતાનના રાજાને સરકાર કેટલાંક નાણાં આપતી પણ તે રાજી નહોતો, તેથી તેણે લડાઈ કરી પણ તેમાં ઈંગ્રેજને હાની થઈ. આખરે પચીસ હજાર રૂ. આપવા કરી; પરગણું તાબે લેઈ સલાહ કરી ૧૮૬૪.

૨ ઓડીઆનો દુકાળ–૧૮૬૬ માં ઓઢીઆ પ્રાંતમાં દુકાળ

પડયો, તેથી સરકારે રેલવે વગેરે નવાં કારખાનાં કાઢયાં, ને દુકાળની જવાબદારી ઇંગ્રેજ અધિકારીઓને માથે ઠરાવી.

૩ **પરચુરણ**–કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ તાબાના વાઘેર લોકે બંડ કર્યું, તે સમાવ્યું. કાબુલમાં દોસ્તમહમદ ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૩ માં મુઓ, તેના કુંવરોમાં લડાલડી થયા પછી શેરઅલ્લીએ ગાદી લીધી ને લારેન્સે તેને કબુલ રાખ્યો, રૂના સટ્ટા ચાલવાથી ખરાબી થઇ. અયોધ્યાના ખેડુતને માટે કાયદો કરી હક આપ્યા, એ પ્રમાણે કારભાર કરી ૧૮૬૮ ની આખરે સ્વદેશ ગયો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં ઘણા હોદ્દા ભોગવ્યા હતા. તે લંડનમાં ૧૮૭૯ માં મરણ પામ્યો.

લોર્ડમેયો—૧૮૬૯–૧૮૭૨—એ ૧૮૬૯ ના આરંભે કલકતે આવ્યો. શેરઅલ્લીને માટે અંબાલામાં દરબાર ભરી, તેને માનપુર્વક અમીર માન્યો, ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૯ એ સાલની આખરે મહારાણીના કુંવર ડયુકઓફ એડીનબરો હિંદમાં આવ્યા. તેમને રાજા રજવાડાએ સારૂ માન આપ્યું.

સુધારો—ખેતીવાડીનું નવું ખાતું કાઢયું. પ્રાંતવાર ઉપજ ખર્ચની રીત ચાલુ કરીને, દેશની ઉપજમાં વધારો કર્યો. મીઠાની જકાતમાં સુધારો કર્યો, રેલવે, સડક, નહેરો વગેરે બંધાવ્યાં. વછી આન્ડમાન બેટમાં કેદીઓની તપાસ માટે ગયો, ત્યાં એક દુષ્ટ અફઘાન કેદીએ બીન કારણે તેનો ઘાત કર્યો. ૧૮૭૨ ફેબ્રુઆરી.

લોર્ડનોર્થબ્રુક—૧૮૭૨–૧૮૭૬ નીચલા બંગાળાનો દુકાળ મટાડયો. ૧૮૭૪

ગાયકવાડ કેસ—વડોદરામાં મલ્હારરાવ ગાયકવાડ ગાદી પર હતો. તેના પર ખરાબ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યાનું તથા વડોદરાના રેસીડેંટ કર્નલ ફેર સાહેબને ઝેર દીધાનું તહોમત આવ્યું ૧૮૭૫. એ

બાબત ત્રણ દેશી તથા ત્રણ ઇંગ્રેજી અધિકારીઓની મારફત તપાસ ચાલી. તેમાં દેશીના મનમાં ગુનો લાગ્યો નહીં. પણ ઇંગ્રેજોને લાગ્યો, ને વાઇસરાયનો વિચાર પણ ઇંગ્રેજોને મળતોજ હતો, તેથી તેને પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યો ૧૮૭૫. ને તેની જગાએ ખાનદેશમાંની ગાયકવાડી શાખાના એક વારસને ગાદી આપી. મહારાણીના વડા કુંવર પ્રીન્સઓફ્ વેલ્સ સન ૧૮૭૫ ના નવેંબરમાં હિંદમાં પધાર્યો. તેમને રાજા રૈયતે ઘણું માન આપ્યું. નોર્થબ્રુક ૧૮૭૬ માં પોતાની પાંચ વર્ષની મુદત પુરી થયા પહેલાં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ લીટન—૧૮૭૬—૧૮૮૦— એ ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં આવ્યો. તેના વખતમાં ૩ મોટા બનાવ બન્યા.

(૧) **દિલ્લીનું દરબાર—**૧૮૭૭ ના જાનેવારીની પેહેલી તારીખે, હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્લીમાં, મોટા મોટા રાજા, નવાબ, સરકારી અમલદારો, દેશી ગૃહસ્થો, વગેરેને તેડાવ્યા; અને મહારાણીએ " કૈસરેહિંદ " પદ ધારણ કરયું તે વાંચી સંભળાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં આ કામ પહેલું થયું.

(૨)**દુકાળ અને વેરા—**૧૮૭૭ ની સાલમાં મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં દુકાળ પડયો. તેમાં પ૨॥ લાખ આદમી મુઆં; ને ૧૧ કરોડ રૂ. નું ખર્ચ સરકારને થયું. ૧૮૭૮ માં એ ખોટ પુરી પાડવાને માંટે, ધંધા રોજગાર ઉપર વેરો નાંખ્યો. (લાઈસેન્સ ટેકસ) ને મુંબાઇ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં મીઠાની કીમત વધારી. માન્ચેસ્ટરના વેપારીઓની ફરિયાદ પરથી વિલાયતી સુતરાઊ કાપડની જકાત કાઢી નાંખી. દેશી છાપા ઉપર સખ્તાઈ કરી.

૩ **અફઘાન મામલો—**લોર્ડમેઓએ શેરઅલ્લી સાથે સલાહ કરી હતી. છતાં તે રૂશ લોકોને મદદ કરતો જણાયો. માટે તેની

સાથે ફરીથી સલાહ કરવાને, ૧૮૭૮ ના નવેમ્બરમાં, એક એલચી ખાતુ મોકલ્યું, તેને અમીરે પોતાના મુલકમાં પેસવા દીધું નહીં, અને રૂશિઅન વકીલને માન આપ્યું તેથી લડાઈ થઇ.

૪ હકીકત અ.–ખૈબર, કુરમ અને બોલન ઘાટને રસ્તે થઇને બ્રીટીસ લશ્કર, અફઘાનિસ્તાનમાં પેઠું. તેણે જલાલાબાદ અને કંદહાર જીતી લઇ કાબુલ લીધું. અમીર શેરઅલી, પોતાના દીકરા યાકૂબખાનને રાજ્ય સોંપી બુખારા તરફ નાઠો, ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. યાકુબે લઢાઇ ન કરતાં ગંદામક મુકામે, ઇંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી જુન ૧૮૭૯

બ–એ સલાહ થયાને ૩ માસ ન થયા એટલામાં હેરાતની ફોજે કાબુલમાં તોફાન મચાવ્યું. બ્રીટીસ રેસીડેન્ટ સરલુઇ કાવાન્યારીને, તેના રસાલા સાથે દગાથી માર્યો. એથી ઇંગ્રેજી લશ્કર, જનરલ રોબર્ટના હાથ નીચે કાબુલપર ચડયું. તેણે કાબુલ લીધું. અને તોફાન કરનારને ફાંસી દીધી. તથા યાકુબખાન અને તેના સસરા વગેરે ઉપર વહેમ આવવાથી તેમને હીંદુસ્તાનમાં કેદ કર્યા ૧૮૭૯

ક—૧૮૭૯ ના ડીસેમ્બરમાં જાનમહમદ તથા મીરબુચાખાંની સરદારી તળે, અફઘાન સામા થયા. તેમને રાબર્ટે સજડ હાર ખવરાવી. ૧૮૮૦. યાકૂબખાનના દીકરા મુસાખાંએ ઘિજનીમાં તોફાન મચાવ્યું હતું તેને કંદહારવાળા જનરલ સ્ટુઅર્ટે હરાવ્યો. એ પ્રમાણે હકીકત બન્યા પછી લીટન સ્વદેશ ગયો. ૧૮૮૦

લોર્ડ રીપન–૧૮૮૦–૧૮૮૪–અફઘાન લડાઈના મામલા વખતે, ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેંટની નવી ચુંટણી થઇ, તેમાં કાન્ઝરવેટીવ પક્ષની હાર થઇ, તેથી તે મંડળે પ્રધાન પદ છોડયું. લીટન એ મતનો હોવાથી રાજીનામુ આપી સ્વદેશ ગયો, અને લીબરલ પક્ષનો લોર્ડ રીપન આવ્યો, જુન ૧૮૮૦

૧ લોર્ડરીપન આવ્યો તે વેળા અફઘાન લડાઇ બરાબર શાન્ત થઈ નહોતી. હેલમંદ નદી પાસેના ગૈબંદગામ આગળ મુંબાઈની ફોજને યાકૂબના ભાઇ આયુબખાને હરવી તેથી રાબર્ટે ત્યાં જઇ અયુબને નસાડયો. સપ્ટે. ૧૮૮૦ ત્યાર પછી અબદુલ રેહેમાન નામે સરદારને, કેટલીક સરતો કરી, હિરાતે ગાદી આપી ને ત્યાં સલાહ શાંતી કરી બધું લસ્કર ૧૮૮૧ ના માર્ચમાં પાછું આવ્યું.

રીપનના સુધારા-(૧)રીપન સાહેબે હિંદુસ્તાનમાં જેટલું માન મેળવ્યું, તેટલું તેની પહેલાંના કોઈ સુબાએ મેળવ્યું નહોતું. અફઘાન લડાઇમાં ૨૦ કરોડ રૂ. ઇંગ્લાંડ પાસેથી અપાવ્યા. (૨) સ્થાનીક સ્વરાજ્ય એટલે, લોકો પોતાના ગામની ઉપજનો વહિવટ પોતાની મેળે કરે, અને રાજ્ય પ્રકરણી બાબતમાં હોશિયાર થાય તેમ કર્યું. ૧૮૮૩ (૩) દેશી જડજો યુરોપિયન લોકોનો ઈનસાફ કરે, એવું બીલ ઇલબર્ટ સાહેબે મુક્યું. તેમાં રીપનને તેના દેશી ભાઇઓ તરફથી ઘણું અપમાન વેઠવું પડયું, તોપણ તે ગભરાયો નહીં, અને કેટલોક સુધારો કરી તે મંજુર કરાવ્યું ૧૮૮૩.

(૪) દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો ધારો કર્યો. (૫) ખેડુતોપર થતા જુલમ અટકાવ્યા. (૬) વસ્તીની ગણત્રી ઇ૦સ૦૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં કરાવી. (૭) કેળવણીનું કમીશન ડો. હંટરના ઉપરીપણા નીચે નીમી તે ખાતામાં સુધારો કરવાનું ધાર્યું. (૮) છાપખાનાને છુટ આપી (૯) દેશી કારીગરોને ઉત્તેજન આપ્યું. (૧૦) સુવેજની નહેર માટે મીસર દેશમાં જબરી લડાઈ થઈ, તેમાં ઘણું ખરચ થયું. ઇંગ્રેજ સરદાર જંનરલ ગોર્ડન તથા તેના સામા પક્ષનો મહાદી બંને ગુજરી ગયા, ને લડાઇ પતી. (૧૧) સેલમના હુલડમાં પકડાએલા બીન ગુન્હેગારોને, તપાસ કરી આન્ડામાનમાંથી છોડયા.

એ પ્રમાણે તેણે ઘણાં દેશહિતકારી કામ કર્યાં. ૧૮૮૩ ના ન-

વેંબરમાં મહારાણીના કુંવર ડયુક ઓફ કોનોટ હિંદમાં પધાર્યા, ને તેમણે મીરતની ફોજનું ઉપરીપણું લીધું. લોર્ડ રીપન ૧૮૮૪ ના ડીસેંબરમાં સ્વદેશ ગયો.

લોર્ડ ડફ્રીન–૧૮૮૪, (હાલના) ડીસેંબર ૧૮૮૪ માં કલકતે આવ્યા. (૧) રૂશિયન ધાસ્તીને લીધે અફ્ઘાનીસ્તાનના અમીર સાથે મસલત કરવાને, રાવલપીંડીમાં દરબાર ભરી અમીરને પુષ્કળ ભેટ આપી. માર્ચ ૧૮૮૫.

૨ ત્રીજીબ્રહ્મી લડાઇ—બ્રહ્મદેશના રાજાએ પોતાના દેશમાં વેપાર કરનારી, મુંબાઈની કંપનીને નુકશાન કર્યું; ને તેની તપાસને માટે પુછાવ્યું તો, પાંસરો જવાબ દીધો નહીં; તથા ફ્રેંચને કેટલાક હક આપવા માંડયા, જેથી સરકારે તેની સાથે લડાઇ જોડી. જનરલ પ્રેન્ડરગાસ્ટ અને કર્નલ સ્લેડન એ બે મોટા સરદારોએ જઈ, માંડલેજ શેહેર તથા મીનલગઢ વગેરે લીધાં. ને રાજા થીબો શરણે થયો, તેને રત્નાગીરીમાં કેદ કરી શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો. નવે-૮૫

(૩) ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો સીંધીયાને પાછો સોંપ્યો ૧૮૮૬.

(૪) સીંધીયા જીયાજીરાવ તથા હોલકર તુકાજીરાવ ૧૮૮૬ ના જુનમાં ગત થયા. તેમાં સીંધીયાના પુત્ર માધવરાવ નાનો હોવાથી જીયાજીરાવે નીમેલા પંચની હસ્તક કારભાર ચાલે છે, અને હોલ્કરની જગા તેના પુત્ર શીવાજીરાવને આપી છે.

(૫) બ્રહ્મી લડાઇમાં જે ખર્ચ થયું, તેની ખોટ પૂરી પાડવાના ઈરાદાથી રૈયતને માથે ઈનકમટેક્ષ નાંખ્યો, તથા ખરચખુટણમાં કાપ કુપ ચાલી.

(૬) મહારાણી કૈશરેહીંદને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ થઇ ગયાં, તેની ખુશાલીનો જ્યુબીલી મહોત્સવ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ માં હિંદુસ્તાનના દરેક શહેરમાં થયો હતો.

મુકાબલા

અકબર અને ઔરંગજેબ.

મળતાપણું-(૧) રાજકીય શકિત, દૃઢતા, અને ચંચળાઈમાં બંને સરખા હતા; પણ અકબર પોતાની અક્કલ સીધે રસ્તે વાપરી કામ કાઢી લેતો, ને ઔરંગજેબ આડે રસ્તે કાઢી લેતો.

જુદાઇ-(૨) અકબર, ઉદાર, ક્ષમાવાન અને શરણે આવેલા શત્રુપર દયા રાખનાર હતો; ઔરંગજેબ ધાતકી, જુલમી, અને પડી ભાગેલા દુશ્મન ઉપર નિર્દયતા વાપરનાર હતો.

(૩) અકબરે રજપૂતોને દોસ્ત બનાવી તેમને રાજ્યના સ્થંભ કર્યા, ઔરંગજેબે તેનાપર જુલમ કરી, દુશ્મન બનાવ્યા.

(૪) અકબરે હિંદુનો જજિઆ વેરો માફ કર્યો, તથા તેમને મોટી જગાઓ આપી; ઔરંગજેબે હિંદુપર જજિઆ વેરો નાંખી, તેમને નોકરીમાં રાખ્યા નહીં.

(૫) અકબરે બધા ધર્મનું શોધન કરાવી, કોઇ ધર્મપર જુલમ કર્યો નહીં; ઔરંગજેબ ધર્માભિમાની હોવાથી તેણે બીજાપર જુલમ કર્યો.

વારનહેસ્ટીંગ્સ અને કલાઇવ.

(૧) કલાઇવે ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો, તેમ હેસ્ટીંગ્સે તેને સાચવી વધાર્યું.

(૨) કલાઈવને રાજ્ય મેળવવામાં જેવાં તર્કટ અને કીસ્સા કરવા પડયા; તેવાંજ તર્કટી કામ હેસ્ટીંગ્સને, રાજ્ય સાચવવા માટે કરવાં પડયાં.

(૩) રાજ્ય કારભાર ઝીણી બુદ્ધિથી ચલાવવામાં તથા સંકટને સમે ધીરજ રાખવામાં બંને સરખા હતા.

(૪) કલાઈવનાં કરેલાં કામમાં તેની તરવાર તથા બુદ્ધિ, એ

બંનેનો ભાગછે પણ હેસ્ટીંગ્સના કામમાં ફક્ત, તેના મનનોજ ભાગછે

હૈદર અને શિવાજી

(૧) હલકી જાગીરપરથી વધીને મોટા રાજ્ય સ્થાપક થવામાં બંને સરખા છે.

(૨) બંને દગાખોર, ખટપટીઆ, બહાદુર, ધીરજવાન, ને સમયસુચક હતા.

(૩) ફેર એટલો છે-શિવાજીએ પોતાના રાજ્યનો એવો મજબુત પાયો નાંખ્યો કે, તેની પછીના નબળા રાજાઓના વખતમાં પણ, ઔરંગઝેબ જેવો દુશ્મન છતાં, રાજ્ય ટકી રહ્યું; પણ હૈદરના પુત્ર હોંશિઆર છતાં, વખત ફેર હોવાને લીધે તેનું રાજ્ય ડુબ્યું.

કલાઇવ અને ડુપ્લી

(૧) કલાઈવે ઈંગ્રેજોને રાજ્ય મેળવી આપ્યું, તેમ ડુપ્લીએ ફ્રેન્ચોને મેળવી આપ્યું,

(૨) કલાઈવ લડવૈયો, દાવપેચી ને બહાદુર હતો, તેવોજ ડુપ્લી પણ હતો.

(૩) રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં કલાઇવ ચડિઆતો હોવાથી ઈંગ્રેજી રાજ્યની ચડતી થઇ, અને ડુપ્લીમાં તે ગુણની ખામી હોવાથી ફ્રેંચ રાજ્ય પડી ભાગ્યું.

લોર્ડ વેલ્સલી અને લોર્ડ ડેલૌઝી

(૧) રાજ્ય પ્રકરણી દાવ પેચમાં, ધીરજમાં, ને સ્વરાજ્યના વધારાની ચાહના રાખવામાં બંને સરખા હતા. (૨) દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા ઓછી કરવાની રાજ્યનીતિ બંનેની સરખી હતી; પણ તેમાં ડેલૌઝીના જેટલાં અઘટિત કામ વેલ્સલીને કરવાં પડયાં નહીં. ૩ રૈયત તથા દેશને આબાદ કરવામાં ડેલૌઝી ચઢતો હતો. ૪ મુંબાઇ ઇલાકો, મદ્રાસ ઇલાકો, વાવ્ય પ્રાંતો વગેરે મેળવીને વેલ્સલીએ રાજ્ય વધાર્યુ; તેમ પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, બ્રહ્મદેશ વગેરે ખાલસા કરી, ડેલાઔએ પણ વધાર્યું.

વંશાવળી.

ઘિજનીવંશ નામ ૯૬૨—૧૧૮૬ ૨૨૪ રાજ્ય

			બેઠો	ઉઠયો.	
આલપ્તગીન....	...	...	૯૬૨	૯૭૭	૧૫
સબ્ક્તગીન...	...	...	૯૭૭	૯૯૭	૨૦
સુલતાન મહમદ	...	...	૯૯૭	૧૦૩૦	૩૩
મસાઉદ (૧)	...	...	૧૦૩૦	૧૦૪૦	૧૦
મોદુદ ...	...	...	૧૦૪૦	૧૦૪૯	૯
અબ્દુલહુસેન	...	...	૧૦૪૯	૧૦૫૧	૨
અબદુલ રસીદ	...	...	૧૦૫૧	૧૦૫૧	માસ. ૭
ફરૂકઝાદ...	...	...	૧૦૫૧	૧૦૫૮	૭
ઇબ્રાહીમ ...	...	...	૧૦૫૮	૧૦૮૯	૩૧
મસાઉદ (૨)	...	...	૧૦૮૯	૧૧૧૪	૨૫
અરસલાન	...	...	૧૧૧૪	૧૧૧૮	૪
બહેરામ ...	...	...	૧૧૧૮	૧૧૫૨	૩૪
ખુશરૂ, ...	...	...	૧૧૫૨	૧૧૫૯	૭
ખુશરૂમલેક.	...	...	૧૧૫૯	૧૧૮૬	૨૭

ગોરીવંશ ૧૧૫૨—૧૨૧૨—૬૦

આલાઉદ્દીન...	...	...	૧૧૫૨	૧૧૫૬	૪
સૈફુદ્દીન...	...	...	૧૧૫૬	૧૧૫૭	૧
ગ્યાસુદ્દીન...	...	...	૧૧૫૭	૧૨૦૨	૪૫
શાહબુદ્દીન	...	...	૧૨૦૨	૧૨૦૬	૪
મહમદગોરી	...	...	૧૨૦૬	૧૨૧૨	૬

ગુલામ વંશ ૧૨૦૬—૧૨૯૦—૮૪

કુતબુદ્દીન	૧૨૦૬	૧૨૧૦	૪
આરામ	૧૨૧૦	૧૨૧૧	૧
અલ્તમસ	૧૨૧૧	૧૨૩૬	૨૫
રૂકનુદ્દીન	૧૨૩૬	૧૨૩૬	૭ માસ.
રઝીઆબેગમ	૧૨૩૬	૧૨૩૯	૩
મવઝુદ્દીન	૧૨૩૯	૧૨૪૧	૨
અલાઉદ્દીન	૧૨૪૧	૧૨૪૬	૫
નાસરૂદ્દીન	૧૨૪૬	૧૨૬૫	૧૯
ગ્યાસુદ્દીન	૧૨૬૫	૧૨૮૭	૨૨
કૈકુબાદ	૧૨૮૭	૧૨૯૦	૩

ખીલજીવંશ ૧૨૯૦—૧૩૨૦—૩૦

જલાઉદ્દીન	૧૨૯૦	૧૨૯૫	૫
અલાઉદ્દીન	૧૨૯૫	૧૩૧૫	૨૦
ઉમર	૧૩૧૫	૧૩૧૬	૧
મુબારક	૧૩૧૬	૧૩૨૦	૪
ખુશરૂ	૧૩૨૦	૧૩૨૦	૫ માસ

તઘલખવંશ ૧૩૨૦—૧૪૧૪—૯૪

ગ્યાસુદ્દીન	૧૩૨૦	૧૩૨૫	૫
મહમદ તઘલખ	૧૩૨૫	૧૩૫૧	૨૬
ફીરોઝુદ્દીન	૧૩૫૧	૧૩૮૮	૩૭
ગ્યાસુદ્દીન બીજો	૧૩૮૮	૧૩૮૯	૧
અબુબકર	૧૩૮૯	૧૩૮૯	૧॥ માસ
નાસરૂદ્દીન	૧૩૮૯	૧૩૯૨	૩

સીકંદર	૧૩૯૨	૧૩૯૨	૧ માસ
મહમદ	૧૩૯૨	૧૪૧૨	૨૦
સરદાર દોલતખાં	૧૪૧૨	૧૪૧૪	૨

સૈયદવંશ ૧૪૧૪—૧૪૫૦—૩૬

ખીજરખાં ...	૧૪૧૪	૧૪૨૧	૭
મુબારક	૧૪૨૧	૧૪૩૩	૧૨
મહમૂદ	૧૪૩૩	૧૪૪૩	૧૦
અલાઉદ્દીન	૧૪૪૩	૧૪૫૦	૭

લોદીવંશ ૧૪૫૦—૧૫૨૬—૭૬

બહીલોલખાં	૧૪૫૦	૧૪૮૮	૩૮
સીકંદર......	૧૪૮૮	૧૫૧૭	૨૯
ઈબ્રાહીમ...	૧૫૧૭	૧૫૨૬	૯

મુગલવંશ ૧૫૨૬–૧૮૫૭—૩૩૧

બાબર	૧૫૨૬	૧૫૩૦	૪
હુમાયુ	૧૫૩૦	૧૫૫૬	૨૬
અકબર	૧૫૫૬	૧૬૦૫	૪૯
જહાંગીર....	૧૬૦૫	૧૬૨૭	૨૨
શાહજહાં....	૧૬૨૭	૧૬૫૮	૩૧
ઔરંગજેબ (આલમગીર ૧ લો)...	૧૬૫૮	૧૭૦૭	૪૯
બાહાદુરશાહ કે શાહઆલમ ૧ લો,	૧૭૦૭	૧૭૧૨	૫
જહાંદારશાહ	૧૭૧૨	૧૭૧૩	૧
ફરોકશીર....	૧૭૧૩	૧૭૧૯	૬
મહમદશાહ...	૧૭૧૯	૧૭૪૮	૨૯
અહમદશાહ	૧૭૪૮	૧૭૫૪	૬

આલમગીર બીજો... ...	૧૭૫૪	૧૭૫૯	૫
શાહઆલમ બીજો	૧૭૫૯	૧૮૦૬	૪૭
અકબર બીજો	૧૮૦૬	૧૮૩૭	૩૧
મહમદ બાહાદુર શાહ ...	૧૮૩૭	૧૮૫૭	૨૦

સુરવંશ ૧૫૪૦—૧૫૫૬—૧૬

શીરશાહ	૧૫૪૦	૧૫૪૫	૫
સલીમશાહ.	૧૫૪૫	૧૫૫૩	૮
આદીલશાહ	૧૫૫૩	૧૫૫૬	૩

મરેઠા વંશ ૧૬૬૪—૧૮૪૮—૧૮૪

શીવાજી	૧૬૬૪	૧૬૮૦	૧૬
શંભાજી	૧૬૮૦	૧૬૮૯	૯
રાજારામ...	૧૬૮૯	૧૭૦૦	૧૧
શીવાજી બીજો	૧૭૦૦	૧૭૦૮	૮
શાહુ	૧૭૦૦	૧૭૦૮	૪૦
રામરાજા...	૧૭૪૮	૧૭૭૭	૨૯
શાહુ બીજો.	૧૭૭૭	૧૮૧૮	૪૧
બાલાસાહેબ (પ્રતાપસિંગ)...	૧૮૧૮	૧૮૪૦	૨૨
આપાસાહેબ (શાહજી) ...	૧૮૪૦	૧૮૪૮	૮

પેશ્વા ૧૭૧૪—૧૮૧૮—૧૦૪

બાળાજી વિશ્વનાથ	૧૭૧૪	૧૭૨૦	૬
બાજીરાવ ૧ લો.	૧૭૨૦	૧૭૪૦	૨૦
બાજીરાવ ૨ જો	૧૭૪૦	૧૭૬૧	૨૧
માધવરાવ	૧૭૬૧	૧૭૭૨	૧૧
નારણરાવ	૧૭૭૨	૧૭૭૩	૧
સવાઈ માધવરાવ	૧૭૭૪	૧૭૯૫	૨૧
બાજીરાવ બીજો	૧૭૯૫	૧૮૧૮	૨૩

ગવર્નરો.

લોર્ડ ક્લાઇવ	...	...	૧૭૫૮	૧૭૬૭	૯
હેરી વેરેલ્સ્ટ	...	...	૧૭૬૭	૧૭૬૯	૨
જૉન કાર્ટીયર	...	...	૧૭૬૯	૧૭૭૨	૩
વાર્ન હેસ્ટીંગ્સ	...	...	૧૭૭૨	૧૭૭૪	૨

ગવર્નર જનરલ.

વાર્ન હેસ્ટીંગ્સ	...	...	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
સરજાન મેકફર્સન		...	૧૭૮૫	૧૭૮૬	૧
લોર્ડ કાર્નવાલીસ.....		...	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
સરજાનશોર...	...	...	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
લોર્ડ વેલ્સલી	...	...	૧૭૯૮	૧૮૦૫	૭
" કાર્નવાલીસ બીજીવાર		...	૧૮૦૫	૧૮૦૫	૦
સર જ્યોર્જબાર્લો	..	...	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
લોર્ડ મીન્ટો...	...	...	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
" હેસ્ટીંગ્સ...	...	...	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯
" આમ્હર્સ્ટ....	...	...	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
" બેન્ટીક ...	...	...	૧૮૨૮	૧૮૩૫	૭
સરચાર્લ્સ મેટકાફ ...		...	૧૮૩૫	૧૮૩૬	૧
લોર્ડઆકલાંડ	...	...	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
" એલેન્બરો	...	...	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
" હાર્ડીંગ...	...	...	૧૮૪૪	૧૮૪૮	૪
" ડેલહાઉસી	...	...	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮

વાઇસરાય.

" કેનીંગ...	...	...	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
" એલ્જીન	...	...	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
" લારેન્સ	...	...	૧૮૬૪	૧૮૬૯	૫
" મેયો ...	...	...	૧૮૬૯	૧૮૭૨	૩
" નોર્થબ્રુક...	...	...	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
" લીટન...	...	...	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
" રીપન...	...	...	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
" ડફ્રીન હાલ છે ...		...	૧૮૮૫		

લડાઇઓ.

જગાનું નામ.	સાલ.	પરિણામ.
	ઇ. સ. પુ.	
પાણીપત	૫૦૦૦	પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા,
ઝેલમ ઈ. સ. પૂ.	૩૨૭	સીકંદરે પૌરસને હરાવ્યો.
સોમનાથ ઈ. સ.	૧૦૨૪	મહમદ ગીજનીએ ભીમદેવને હ.
થાણેશ્વર	૧૧૯૧	પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને હરાવ્યો.
પાણીપત (૨)	૧૧૯૩	શાહબુદ્દીને પૃથુરાજને હરાવ્યો.
પાણીપત (૩)	૧૫૨૬	બાબરે ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો.
સીકરી	૧૫૨૭	બાબરે સંગરાણાને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૫૪૦	શીરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
પાણીપત (૪)	૧૫૫૬	બહેરામે હેમુને હરાવ્યો
કાશી	૧૬૫૭	દારાએ સુજાને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૬૫૭	ઔરંગજેબે દારાને હરાવ્યો.
ઉજ્જન	૧૬૫૭	મોરાદ તથા ઔરંગજેબે જસવંતસિંહને હરાવ્યો.
શાહપૂર	૧૭૨૪	નીજામે સૈયદ અબદલ્લાને હરાવ્યો.
કર્નાલ	૧૭૩૪	નાદિરશાહે મૂગલોને હરાવ્યા.
આંબુર (૧)	૧૭૪૧	મરેઠાએકર્ણા.નવાબદોસ્તઅલીનેમાર્યો
મદ્રાસ	૧૭૪૬	ફ્રેંચે કર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યો.
સરહીંદ	૧૭૪૭	મુગલોએ અહમદ દુરાનીને હરાવ્યો.
ત્રીચીનાપલી	૧૭૫૦	નાસીરજંગે મુજફરજંગને હરાવ્યો
આંબુર (૨)	૧૭૫૦	ડુપ્લીએ અનવરૂદ્દીનને હરાવ્યો.

આર્કાટ	૧૭૫૧	કલાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
આર્ની	૧૭૫૧	કલાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
કોવરેપાક	૧૭૫૨	કલાઇવે રાજાસાહેબને હરાવ્યો.
બાહુર	૧૭૫૨	મેજર લારેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
પ્લાસી	૧૭૫૭	કલૈવે સુરાજઉદૌલાને હરાવ્યા.
ચીન્સુરા	૧૭૫૯	કર્નલ ફોર્ડે વલંદાને હરાવ્યા
વાંદેવાસ	૧૭૬૦	સર ઇ. કૂટે ફ્રેંચ લાલી તથા બુસીને હરાવ્યા.
પાણીપત (૫)	૧૭૬૧	અહમદ દુરાનીએ મરેઠાને હરાવ્યા.
પટણા (૧)	૧૭૬૧	મેજર કર્નાકે બાદશાહ શાહઆલમને હરાવ્યો.
ઘેરીયા.	૧૭૬૩	ઇ'ગ્રેજ આદમ્સે મીરકાસીમને હરાવ્યો
પટણા (૨)	૧૭૬૪	કર્નાકે મીર કા૦ સુજા૦ ને શાહઆલમને હરાવ્યા.
બકસર	૧૭૬૪	મેજર મનરોએ ત્રણેરાજાને હરાવ્યા
કાલ્પી.	૧૭૬૫	કર્નાકે સુજાઉદૌલા તથા મરેઠાને હ૦
ચંગામ	૧૭૬૭	કર્નલ સ્માથે હૈદરને હરાવ્યો.
ત્રીનોમાલી	૧૭૬૭	,,
અંબુર(૩)	૧૭૬૭	,,
ચેરકુલી	૧૭૭૨	માધવરાવ પેશવાએ હૈદરને હરાવ્યો.
પોલીલોર (૧)	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવ્યો.
નીલ'બ્રમ	૧૭૮૧	,, શર ઇ૦ કુટને હરાવ્યો.
પોર્ટોનોવા	૧૭૮૧	શર ઈ૦ કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલીલોર (૨)	૧૭૮૧	,,

શોલીંગર	૧૭૮૧	સર ઈ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
પનિઆની	૧૭૮૨	મે. એબીગટને હૈદરના પુત્ર ટીપુને હ૦
શીગોંગા	૧૭૯૧	લોર્ડ કાર્નીવાલીસે ટીપુને હરાવ્યા.
એરીકેરા	૧૭૯૧	”
કુર્દલા	૧૭૯૫	મરેઠાએ નીજામને હરાવ્યો.
માલવેલી	૧૭૯૯	જનરલ હારીસે ટીપુને હરાવ્યો.
શદાશીર	૧૭૯૯	” રદુઆર્ડ ” ”
શ્રીરંગપટ્ટણ	૧૭૯૯	” બેયર્ડ ” ”
ઇંદોર	૧૮૦૧	દોલત સીંધીઆએ હોલકરને હ૦
પૂના	૧૮૦૨	જસવંત હોલકરે પેશ્વા તથા સીંધીયાને હરાવ્યા
આસાઇ	૧૮૦૩	જનરલ વેલ્સલીએ દોલત૦ તથા રઘુ, ભોંશલેને હરાવ્યા.
દિલ્લી	૧૮૦૩	જનરલ લેકે સીંધીયાને હ૦
લાશવારી	૧૮૦૩	જનરલ લેકે સીંધીયાને હ૦
આરગામ	૧૮૦૩	વેલ્સલીએ સીંધી૦ તા. ભો૦ હ૦
દિગગઢ	૧૮૦૪	ફ્રેજર તથા મોનશને હોલકરને હ૦
ફરૂકાબાદ	૧૮૦૪	લેકે હોલકરને હરાવ્યો.
ભરતપુરનો ઘેરો ૧	૧૮૦૫	લોર્ડ લેકે શેહેર ઘેરયું પણ જીતાયું નહી.
મલૂન	૧૮૧૫	જનરલ ઓકટરલોનીએ ગુર્ખાને હ૦
મકવાનપુર	૧૮૧૬	”
હરિહરપુર	૧૮૧૬	કર્નલ કેલીએ ગુરખાને હરાવ્યા.
ખડકી	૧૮૧૭	કર્નલ બરે બાજીરાવને હ૦

કોરેગામ.	૧૮૧૭	કપ્તાન સ્ટાન્ટને બાજીરાવે હરાવ્યો
નાગપુર.	૧૮૧૭	જન૦ ડોવેટને આપાસાહેબને હરાવ્યો
જબલપુર.	૧૮૧૭	જન૦ હાર્ડીંગને આપાસાહેબને હ૦
માહીદપુર.	૧૮૧૭	હીસ્લોપ તથા માલ્કમે હોલ્કરને હ૦
આસ્ટી.	૧૮૧૮	જન૦ સ્મીથે બાજીરાવના સરદાર ગોખલેને હરાવ્યો.
રંગુન.	૧૮૨૪	કેમ્પબેલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા
પ્રોમ.	૧૮૨૫	સદર.
પગામ.	૧૮૨૫	સદર.
ભરતપુરનો ઘેરો.(૨)	૧૮૨૭	લોર્ડ કોમ્બરમીયરે ગઢ જીત્યો.
પરવાન.	૧૮૩૯	સર રોબર્ટસેલે દોસ્તમહમદને હરાવ્યો
કંદહાર	૧૮૪૨	જન૦ નૉટે અફગાનને હરાવ્યા.
મીયાની.	૧૮૪૩	સરચાર્લ્સ નેપીઅરે સિંધના અમીરને હ૦
હૈદ્રાબાદ.	૧૮૪૩	સદર.
મહારાજપુર.	૧૮૪૩	લોર્ડ ગોફે સીંધીઆને હરાવ્યા.
પનીઆર	૧૮૪૩	જનરલ ગ્રે સાહેબે સીંધીઆને હ૦
મુડકી.	૧૪૪૫	ગોફે સીખ લાલસિંહને હરાવ્યો
ફીરોજશહેર.	૧૮૪૫	ગોફે અને સ્મીથે લાલસિંહને હ૦
અલીવાલ.	૧૮૪૬	હેનરી સ્મીથે સીખ ગુલાબસિંહને હ૦
સોબ્રાન.	૧૮૪૬	સ્મીથ તથા ગોફે સીખ સ્યામસિંહને હરાવ્યો.
કીનેરી.	૧૮૪૮	મી. એડવર્ડે લાલમૂળરાજને હ૦
સદુસેન-	૧૮૪૮	સદર
રામનગર	૧૮૪૮	લોર્ડગોફે શેરસિંગતથાછત્રસિંહનેહ૦
ચીલીયનવલા	૧૮૪૮	લોર્ડ ગોફ અને શેરસિંગ બંને પક્ષ બરાબર.
ગુજરાત	૧૮૪૯	લોર્ડ ગોફે સીખ શેરસિંગને હરા૦
રંગુન.	૧૮૫૨	જન૦ ગોડવીને બ્રહ્મીને હરાવ્યા.
પેગુ.	૧૮૫૨	સદર.

હિંદમાં થયેલા વિગ્રહોની ટુંક નોંધ.

કર્ણાટકનો ૧ લો વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૭૪૬—૧૭૪૮

કારણ—યુરોપમાં ઈંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઇ સળગી હતી, તેની અસર હિંદમાં થવાથી લડાઇ જાગી. ઈંગ્રેજ સરદાર ક્લાઈવ તથા મેજર લારેન્સ હતા. ફ્રેંચ સરદાર લાબોર્દોનેસ તથા દુપ્લી હતા. મદ્રાસ ફ્રેંચોએ જીતી લીધું, પણ છેવટે ૧૭૪૮ માં યુરોપ માં બંને પ્રજા વચ્ચે એલાશાપેલના કરાર થવાથી એક બીજાનું લીધેલું પાછું આપ્યું.

કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ. ૧૭૪૮—૧૭૫૪

ફ્રેંચ સરદાર દુપ્લીએ રાજ્ય લોભથી, હૈદ્રાબાદ તથા અર્કાટની ખાલી પડેલી ગાદીઓપર પોતાની મરજી પ્રમાણે ઊમેદવારો બેસાડ્યા. તેથી ઇંગ્રેજો અર્કાટના નવાબ મહમદઅલીનો પક્ષ ધરી સામા થયા ને એથી બીજો વિગ્રહ શરૂ થયો. ઇંગ્રેજ સરદાર ક્લાઇવ હતો. સામા પક્ષમાં ચંદાસાહેબ, રાજાસાહેબ, દુપ્લી અને બુસ્સી હતા. અર્કાટ, આર્ની, અને કાવરેપાક આગળ લડાઇ થઇ, છેવટે સામો પક્ષ નરમ પડયો, ને ૧૮૫૪ માં સલાહ થઈ.

કર્ણાટકનો ૩ જો વિગ્રહ. ૧૭૫૮—૧૭૬૧

કારણ—ફ્રેંચ સરદાર લાલીએ દેવિદ કિલ્લાપર હલ્લો કરી ઇંગ્રેજોને કાઢવાની પેરવી કરવા માંડી, તેથી લડાઇ થઈ. ઇંગ્રેજ સરદાર સર ઈ-કુટ, કર્નલ ફોર્ડ; અને ફ્રેંચના લાલી તથા બુસ્સી હતા. વાંદેવાસ આગળ ૧૭૬૦ માં બંને ફ્રેંચ સરદાર હાર્યા. ૧૭૬૧ માં પાંડીચેરી લીધું, ને ફ્રેંચ સત્તા પરવારી.

૧ લો. બંગાળી વિગ્રહ. ૧૭૫૭

નવાબ સુરાજ ઉદ્દોલાએ એવું બહાનુ કાઢ્યું કે મારી રૈયત માંનો એક તોહોમતદાર ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં ગયેલો પાછો ન આપ્યો એથી લડાઈ જોડી, ઈંગ્રેજ સરદાર કલાઇવ તથા વાટસન હતા. પ્લાસી આગળ નવાબને હરાવી, મીરજાફરને ગાદી આપી. ૧૭૫૭

બીજો બંગાળી વિગ્રહ. ૧૭૬૦—૧૭૬૩

નવાબના રાહદારી માલનું દાણુ કંપનીના નોકરો ન આપવા લાગ્યા તેથી નવાબે ગુસ્સે થઇ દાણનાં નાકાં ઊઠાવી દઇ ઇંગ્રેજી માલની હોડીઓ લૂટી, તેથી લડાઇ થઇ. પટણા ૧ લી, ઘેરીઆ, પટણા બીજી, અને બકસરની લડાઇઓ થઇ. મીરકાસીમ, અયો. નવાબ સુજાઉદ્દૌલા, ને દિલ્હીનો બાદશાહ શાહઆલમ એ ત્રણે હાર્યા. ઈંગ્રેજ સરદાર મેજર કર્નાક, મેજર મનરો, ને મેજર આદમ્સ હતા. છેવટે મીરજાફરને બીજીવાર ગાદી આપી. ૧૭૬૩

મહિસુરનો ૧ લો વિગ્રહ. ૧૭૬૭—૧૭૬૯

મહિસુરના રાજા હૈદરઅલીએ બેદનુર વગેરે જીતી લઈ ઇંગ્રેજી સરહદપર નુકશાન કરવા માંડ્યું તેથી લડાઇ થઇ—ચંગામ, ત્રીનોમાલી, અને અંબુર આગળ ૧૭૬૭ માં કર્નલસ્મીથે તેને હરાવ્યો, છેવટે ૧૭૬૯ માં મદ્રાસની સલાહ કરી.

મહિસુર વિગ્રહ. બિજો ૧૭૮૦—૧૭૮૪

કારણ—ઈંગ્રેજે માહીની થડમાં હૈદરનો કેટલોક મુલક દબાવ્યો તથા તેનાપર મરાઠા ચઢી આવ્યા ત્યારે મદદ ન કરી, એ બે બહાંનાં કાઢી તેણે લડાઇ આરંભી. પોર્લીલોર પહેલી, ચીલાંબ્રમ, પોર્ટોનોવો, પોલીલોર બીજી, શોલિંગર અને પનિઆની આગળ ઝગડા થયા ઇંગ્રેજ સરદાર કર્નલ બેલી, સરકુટ, અને એબીંગ્ટન હતા. હૈ-

દર ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો. ને તેના પુત્ર ટીપુએ ૧૭૮૪ માં મેં-ગલોર મુકામે સલાહ કરી.

ત્રીજો મહિસુર વિગ્રહ. ૧૭૯૦—૧૭૯૨

ઇંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર વગર કારણે ટીપુએ ચઢાઇ કરી તેથી ત્રીજો ઝઘડો શરૂ થયો, શીમોગા, અરીકેરા ને શ્રી રંગપટ્ટણ આગળ લોર્ડ કાર્નવાલીસે ટીપુને હરાવ્યો. છેવટે ૧૭૯૨માં શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ થવાથી લડાઈ પતી.

ચોથો મહિસુર વિગ્રહ. ૧૭૯૯

શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ થયા પછી ટીપુ વધારે ક્રોધે ભરાઈ, ફ્રેંચ વીગેરેને અંગ્રેજ સામે થવાને ઉશ્કેરતો હતો તેથી લડાઇ થઇ. માલવેલી, સિડાસુર અને શ્રીરંગપટણની લડાઇઓ ૧૭૯૯ માં થઇ ઈંગ્રેજ સરદાર જનરલહારીસ, બેયર્ડ ને સ્ટુઅર્ટ હતા, ટીપુ ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં રણમાં પડયો, ને મહિસુરના વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

૧લો મરાઠા વિગ્રહ. ૧૭૭૫—૧૭૮૨

ઈંગ્રેજે રાઘોબાને મદદ કરી તેથી પેશ્વા સામો થયો. ઇંગ્રેજ સૈન્યને હરાવી વારગામ મુકામે પોતાને ફાવતી સરતો કબુલ કરાવી ૧૭૭૯. પછી કેટલાક ઝગડા થયા. આખરે ૧૭૮૨ માં સાલબાઇની સલાહ થવાથી લડાઇ પતી.

બીજો મરાઠા વિગ્રહ. ૧૮૦૩—૧૮૦૪

બાજીરાવ પેશ્વાએ વસઇ મુકામે ૧૮૦૨ માં ઈંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી એથી ભોંસલા તથા સીંધીયા નારાજ થયા, ને લડાઈ જોડી. દિલ્લી, લાસવારી, આરગામ ને આસઈ આગળ મોટી લડાઇઓ થઇ. ઈંગ્રેજ સરદાર જનરલલેક તથા વેલ્સલી હતા, છેવટે સીંધીઆએ સીરજીઅંજે ગામ આગળ અને ભોંસલાએ દેવગામ આગળ ૧૮૦૩ માં સલાહ કરી.

હોલ્કર--આ રાજા હજુ શાન્ત થયો નહોતો. તેણે ઈંગ્રેજી હદમાં લુટફાટ ચલાવવા માંડી ને તે બાબત પુછાવતાં પાંશરો જવાબ નદીધો તેથી લડાઈ થઈ.

દીગ આગળ ફ્રેજર તથા મોન્સને અને ફરૂકાબાદ આગળ લોર્ડ લેકે ૧૮૦૪ માં તેને હરાવ્યો. તોપણ તે તાબે થયો. છેવટે ૧૮૦૫ માં તેની મરજી પ્રમાણે ઠરાવ કરી શાન્ત પાડયો.

ત્રીજો મરઠા વિગ્રહ ૧૮૧૯.

अ પેશ્વા—વસઈની સલાહ થયા પછી તે ઈંગ્રેજ સામે કાવતરાં કરતો હતો. તેથી ફરીને ૧૮૧૭ માં તેની સાથે સલાહ કરી તોપણ તે શાન્ત થયો નહીં. તેણે પુનાના ઇંગ્રેજ રેસીડેંટ એલ્ફીન્સ્ટન ઉપર હલ્લો કર્યો તેથી લડાઇ થઇ, ખડકી, કોરેગામ અને આસ્ટી આગળ તે હાર્યો, છેવટે ૧૮૧૮ માં તેને ૮ લાખ ,રૂ. નું પેનશન બાંધી આપી રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

ब ભોંસલા—નાગપુરમાં ઇંગ્રેજે પરસાજીને ગાદી આપી હતી તેણે હમણાં ઈંગ્રેજ વિરૂદ્ધ કાવતરાં કરી સીતાબલ્દીની ટેકરી ઉપરના ઇં—રેસીડેંટ જેન્કીન્સન ઉપર હલો કર્યો તેથી લડાઇ થઇ. નાગપુર અને જબલપુર આગળ ઈંગ્રેજે તેને હરાવીને નસાડયો ને બીજા રઘુજીને ગાદી આપી. ૧૮૧૭.

क હોલ્કર—હોલ્કરની સ્ત્રી તુલશીબાઇની મરજી ઇંગ્રજો સાથે સલાહ સંપ રાખવાની હતી, પણ તેના સરદારો વિરૂદ્ધ હતા; તેથી તેમણે તેને મારી નાંખી લડાઈ જોડી. માહીદપુર આગળ ૧૮૧૭ માં સર ટોમશ હીસ્લોપ તથા જન—માલ્કમે હોલ્કરનું સૈન્ય હરાવ્યું. છેવટે મંદેશરની સલાહ થવાથી લડાઇ બંધ પડી ૧૮૧૭.

નેપાળ સાથે વિગ્રહ ૧૮૧૪—૧૮૧૬

ગુરખા લોકે સરહદપરનો કેટલોક મુલક દબાવી ઈંગ્રેજી સૈન્યને હરકત કરી તેથી લડાઈ થઇ. મલુન, મકવાનપુર અને હરીહરપુર આગળ ૧૮૧૬ માં લડાઈ થઇ. તેમાં ગુર્ખા હાર્યા. ઇંગ્રેજ સરદાર ઓક્ટરલોની હતો. છેવટે ૧૮૧૬ માં સેગાઉલીના કરાર થયા.

૧ લો બ્રહ્મી વિગ્રહ ૧૮૨૪—૧૮૨૬

કારણ—બ્રહ્મી લોકે શાહપુરીનું ઈંગ્રેજી થાણું ઊઠાડી દીધુ.(૨) ઇંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી, અને (૩) ઇંગ્રેજી પ્રજાને હરકત કરવા માંડી, તેથી લડાઈ સળગી. રંગુન, પ્રોમ ને પેગામ આગળ લડાઇ થઇ. ઈંગ્રે. સરદાર સરઆર્શીબાલ્ડ કેમ્પબેલ હતો. તેણે બ્રહ્મીસરદાર મહા બાંદુલા વગેરેને હરાવી, યાન્દાબોગામ આગળ ૧૮૨૬ માં સલાહ કરી.

બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ—૧૮૫૨

રંગુનના સૂબાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી, ને તે બાબત આવાના રાજાને પુછતાં બરાબર જવાબ ન દીધો તેથી લડાઇ થઇ. રંગુન અને પેગુ આગળ ૧૮૫૨ માં જનરલ ગોડવીને બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા. છેવટે પેગુ આપી સલાહ કરી.

ત્રીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ ૧૮૮૫

બ્રહ્મદેશમાં વેપાર કરનારી મુંબાઈની કંપનીને હરકત કરી તથા તે બાબત પાંશરો જવાબ આવાના રાજાએ ન દીધો, અને ફ્રેંચોને કેટલાક હક આપવા માંડયા તેથી લડાઇ જાગી, ઈંગ્રેજ સરદાર જનરલ પ્રેન્ડરગાસ્ટ તથા કર્નલ સ્લેડને જઇ રાજા થીબોને હરાવી તાબે કર્યો. છેવટે બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૮૮૫.

પહેલો અફઘાન વિગ્રહ ૧૮૩૯—૧૮૪૨

રૂશિઅન ધાસ્તિને લીધે કેટલાક ઠરાવ કરવા સારૂ, અમીર દોસ્તમહમદ પાસે એક વકીલ મોકલ્યો, પણ તેનું કહેવું માન્યું નહીં તથા રૂશ લોકોના એલચીને માન આપ્યું એથી લડાઇ થઈ. ઈંગ્રેજ સરદાર સરજાનકીન, જન. સેલ, જન. એલફીસ્ટન, જન. નાટ, જન. પોલોક અને જન. ઇંગ્લાંડ હતા. પરવાન આગળ ૧૮૪૦ માં જન. સેલે દોસ્તમહમદને હરાવ્યો. ને પછી કેદ કર્યો. તેના પુત્ર અકબરખાંએ ઈંગ્રેજનાં કેટલાંક માણસ કેદ કર્યાં. છેવટે કાબુલ, કંદહાર, ગિજની વગેરે જીતી લેઇ, ઈંગ્રેજ બંધિવાનોને છોડાવી ૧૮૪૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં બધું લસ્કર પાછું આવ્યું.

બીજો અફઘાન વિગ્રહ ૧૮૮૦—૧૮૮૧

રૂશિયન ધાસ્તીને લીધે કેટલાક કરાર કરવાને માટે, અમીર શેરઅલી પાસે એક એલચી ખાતું મોકલ્યું, પણ તેને અમીરે પોતાના મુલકમાં પેસવા ન દીધું તથા રૂશિઆના વકીલને માન આપ્યું તેથી લડાઇ જાગી. ઇંગ્રેજ સરદાર જન. રાબર્ટ તથા સ્ટુઅર્ટ હતા સામા પક્ષમાં યાકુબખાં, અયુબખાં મુસાખાં, મીરબચાખાં, જાનમહમદ વગેરે હતા. મૈવદ આગળ ૧૮૮૦ જન. રાબર્ટે અયુબને હરાવ્યો છેવટે અબ્દુલ રહેમાનને ગાદી આપી લશ્કર પાછું આવ્યું. માર્ચ ૧૮૮૧

સિંધ વિગ્રહ. ૧૮૪૨—૧૮૪૩.

અફઘાન લડાઈ વખતે મુંબાઈના લશ્કરને સિંધમાં થઈ જતાં, અમીરોએ હરકત કરી ને તે બાબત પૂછાવતાં માન્યું નહીં તેથી લડાઈ થઇ. સર ચાર્લ્સનેપીયરે મીયાની અને હૈદ્રાબાદ આગળ ૧૮૪૩ માં તેમને હરાવી સિંધ ખાલસા કર્યો.

સીંધીઆ સાથે વિગ્રહ. ૧૮૪૩—૧૮૪૪

અગાઉના કરાર તોડી મહારાણીએ ઈંગ્રેજના નીમેલા કારભારીને દૂર કર્યો, ને લસ્કર ઊસ્કેરાયું તેથી લડાઇ થઈ. ઈંગ્રેજ સરદાર લોર્ડ એલ્ગીન, લોર્ડ ગોફ અને જનરલ હતા. મહારાજપુર અને પનિયાર આગળ ૧૮૪૩ માં સિંધિયાના લશ્કરને હરાવી. ૧૮૪૪ માં સલાહ કરી.

પહેલો સીખ વિગ્રહ ૧૮૪૪—૧૮૪૬

લશ્કરી બળ વધી પડવાથી તેણે ઇંગ્રેજી સરહદપર નુકશાન કરવા માંડયું ને લડાઇ જાગી. મુડકી ફીરોજશેહેર, અલીવાલ ને સોબ્રાન આગળ મોટા જંગ મચ્યા. ઇંગ્રેજ સરદાર લોર્ડ ગોફ તથા હેનરી સ્મીથ હતા. સામા પક્ષમાં લાલસિંહ, ગુલાબસિંહ, ને સ્યામસિંહ હતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં લાહોરમાં સલાહ કરી લડાઈ પતવી.

બીજો સીખ વિગ્રહ. ૧૮૪૮—૧૮૪૯

મુલતાનના સૂબા લાલામૂળરાજે તોફાન મચાવી બે ઇંગ્રેજી અમલદારોને મારી નાંખ્યા તેથી લડાઇ થઇ. કીનેરી, સદુસેન, રામનગર, ચીલીયનવાલા ને ગુજરાત આગળ ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં જબરા જંગ થયા તેમાં ઈંગ્રેજોને ઘણું નુકશાન થયું. સીખ સરદાર શેરસિંગ તથા છત્રસિંગ અને ઇંગ્રેજ સરદાર એડવર્ડ તથા ગોફ હતા. છેવટે દુલિપસિંહને પેન્શન બાંધી આપી પંજાબ ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૯

ચીનાઇ ૧ લો વિગ્રહ ૧૮૪૦—૧૮૪૨

ચીનના રાજાએ પોતાનો લાભ સાચવવા, ઇંગ્રેજ અફીણ વેપારીઓને હરકત કરી તેથી લોર્ડ ગોફે ૧૮૪૦ માં ચીનના લશ્કરને હરાવી પાંચ બંદરોમાં વેપાર કરવાની હા પડાવી. ૧૮૪૨

બીજો ચીનાઇ વિગ્રહ. ૧૮૫૭

કંતાનના સૂબાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી માટે બીજીવાર લડાઈ જાગી. લોર્ડ એલ્જીને ઇંગ્લાંડથી જઈ તેમને હરાવ્યા.

ઇરાન વિગ્રહ.—૧૮૫૭

હેરાતગઢ જીતવામાં ઇરાની શાહને ઇંગ્રેજે અટકાવેલો હતો; તેથી તે ગુસ્સે થયો હતો. હમણાં તેણે ઇંગ્રેજ અમલદારોને અપમાન આપવા માંડયું તેથી જન. ઔટ્રામે શાહને નરમ પાડ્યો.

ભુતાન વિગ્રહ ૧૮૬૪

દુવાર પ્રગણું ઇંગ્રેજો પાસે હતું. ને તેના બદલામાં અમુક રકમ રાજાને ભરાતી, પણ તેથી તેણે નારાજ થઇ લડાઇ જોડી. આખરે તેને સમજાવી સલાહ કરી.

પરચુરણ વિગ્રહ.

(૧) પીંઢારી વિગ્રહ ૧૮૧૭ માં લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સના વખતમાં થયો. (૨) આબીસીનીયા સાથે ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૮ માં લોર્ડ લારેન્સના વખતમાં લડાઇ થઇ હતી. (૩) મીસર દેશના અરબી બાદશાહ સામે સને ૧૮૮૨ માં લડાઇ થઈ હતી. હાલમાં દુલિપસિંહ રૂશિયાને આશરે રહી કાવાદાવાં રચે છે ને મધ્ય એશિયામાં રૂશિઅન વગ વધતો જાય છે.

તહનામાં.

મદ્રાસ. (૧)—૧૭૫૪—ફ્રેંચ (ગોધ્યુ) અને અંગ્રેજ-(૧) એક બીજાનો લીધેલો મૂલક પાછો આપવો. (૨) દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવું નહીં. (૩) નીજામ તથા નવાબને એક બીજાએ કબુલ રાખવા.

કલકત્તા. (૨)—૧૭૫૭-બંગાળાનો નવાબ (સુરા. દૌલા) અને અંગ્રેજ (કલાઈવ (૧) બંગાળાનાં સર્વ થાણાં અંગ્રેજને આપવાં (૨) કલકત્તાનો કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપવી, અંગ્રેજી માલનું દાણુ ન લેવું.

મદ્રાસ—(૩)-૧૭૬૭-હૈદર અને ઇંગ્રેજ-(૧) એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો. (૨) એક બીજાને અરસપરસ મદદ કરવી.

પુરંદર—(૪)-૧૭૭૯-મરાઠા (માધવરાવ પેશ્વા), અને અંગ્રેજ-રાઘોબાનો પક્ષ અંગ્રેજ ન પકડે તો, સાષ્ટી તથા વસઇ બેટ આપવા.

વારગામ—(૫)-૧૭૭૯-મરાઠા (માધવરાવ પેશ્વા), અને અંગ્રેજ-(સાષ્ટી વગેરે બેટ લેવાની વાત છોડી દેતો, અંગ્રેજોને સુખે જવા દેવા. (૨) એ સરતો પાળતા લગી બે અંગ્રેજોને ઓળમાં મોકલવા.

સાલબાઇ—(૬)—૧૭૮૨-મરાઠા અને અંગ્રેજ (૧) પુરંદર (સાલપા) મુકામે સંધી થયા પછી, મરેઠાનો જેટલો મુલક અંગ્રેજે લીધો હોય, ને તેમને પાછો સોંપવો.

મેંગલુર-(૭)-૧૭૮૪ ટીપુ અને અંગ્રેજ (૧) એક બીજાનું લીધેલું પાછું સોંપવું, ને સંપ સંપીને રહેવું.

શ્રીરંગપટ્ટણ-(૮)-૧૭૯૨-ટીપુ અને અંગ્રેજ (કાર્નવાલીસ.) (૧) ટીપૂએ પોતાનું અરધું રાજ્ય, અંગ્રેજ તથા તેમની મદદે આવેલા રાજાઓને વહેંચી આપવું. (૨) લડાઇના ખરચ બદલ ૩ કરોડ રૂ. આપવા. (૩) અંગ્રેજ બંદીવાનને છોડી મુકવા. (૪) સરતો પાળતા લગી, તેના પૂત્રોને અંગ્રેજી છાવણીમાં રાખવા.

હૈદરાબાદ-(૯)-૧૭૯૮-નીજામ અને અંગ્રેજ,-(૧) ફ્રેંચ અધિકારીને કાઢી મુકવા. (૨) સીકંદરાબાદમાં અંગ્રેજી લશ્કર, નીજામના ખર્ચે રાખવું.

સદર-(૧૦)-૧૮૦૧ નીજામ તથા અંગ્રેજ, સીકંદરાબાદના સૈન્યના ખરચ બદલ, બાલાઘાટ પ્રાંત આપવો.

અયોધ્યા-(૧૧)-૧૮૦૧-અયો, નવાબ અને અંગ્રેજ વચ્ચે-અંગ્રેજે નવાબનું રક્ષણ કરવું, ને નવાબે વાયવ્ય પ્રાંતનો મુલક અંગ્રેજને આપવો.

વસઈ (૧૨) —૧૮૦૨-બાજીરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજ. ૧ પુનામાં પેશ્વાના ખરચથી અંગ્રેજી સૈન્ય રાખવું. (૨) બીજી યુરોપી પ્રજાને રાખવી નહીં. (૩) સુરત તથા મુંબાઈની આજુ બાજુનાં ગામ અંગ્રેજને આપવાં. (૪) પરરાજ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતવવા.

દેવગામ (૧૩)—૧૮૦૩—ભોંસલે રઘુજી, અને અંગ્રેજ (૧) કટક પ્રાંત, તથા વર્ધા નદીની પશ્ચિમ ભણીનો અંગ્રેજને આપવો. (૨) બીજી યુરોપી પ્રજાને કાઢી મુકવી. (૩) પરરાજ્ય વચ્ચેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત ચુકાવવા. (૪) એક બીજાના રાજમાં વકીલ રાખવા.

સીરજીઅંજે (૧૪) (અજીનગામ—૧૮૦૩) સીંધીયા દોલતરાવ અને અંગ્રેજ—ગંગા જમના વચ્ચેનો દુઆબ તથા ભરૂચ, અહમદનગર વગેરે ઈંગ્રેજને આપવું. (૨) બીજા રાજ્ય સાથેના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા. (૩) ઈંગ્રેજના મિત્ર સાથે લડવું નહીં.

સેગાઉલી (૧૫)—૧૮૧૬-ગુર્ખા અને ઈંગ્રેજ (૧) કાલી નદીની પશ્ચિમના પ્રાંત જેના હોય તેને સોંપવા. (૨) સરહદપરનો સપાટ પ્રદેશ અંગ્રેજને આપવો. (૩) સીકીમના રાજાનો મુલક પાછો આપવો. ખટમંડુના દરબારમાં રેસીડેંટ રાખવો.

પુના—(૧૬)—૧૮૧૭-પેશ્વા અને ઇગ્રેજ-(૧) સૈન્યના ખરચ માટે, આગળ કરતાં વધારે મુલક આપવો (૨) બીજાં રાજ્ય સાથે ઈંગ્રેજ મારફત વહેવાર ચલાવવો.

મંદેસર-(૧૭)-૧૮૧૭-હોલ્કર અને ઈંગ્રેજ (૧) ઇંગ્રેજી સૈન્ય પોતાના રાજ્યમાં રાખવું. (૨) સાતપુડાની દક્ષિણનો મુલક ઇંગ્રેજને આપવો. (૩) પીંઢારાને મદદ ન કરવી. (૪) બુંદી વગેરે રજપુત રાજ્યો પર દાવો ન કરવો.

ઇંદોર- (૧૮)-૧૮૧૮-બાજીરાવ અને ઇંગ્રેજ (૧) બાજીરાવે પેશ્વાઇનો દાવો છોડી, બીઠુરમાં આઠલાખ રૂ. પેન્શન લેઈ રહેવું, (૨) પેશ્વાની આપેલી જાગીરો રહેવા દેવી, તથા ધર્માદા વર્ષાશન પણ ચાલુ રાખવાં. (૩) બાજીરાવના કુટુંબને બીઠુરમાં પહોચાડવું.

યાન્ડાબો-(૧૯)-૧૮૨૬—બ્રહ્મી અને ઇંગ્રેજ (૧) આસામ, આરાકાન, ટેનાસરીમ વગેરે પ્રાંત ઇંગ્રેજને આપવા. (૨) લડાઈ-

તું ખરચ ૧ કરોડ રૂ, ઇંગ્રેજને આપવું.

ગ્વાલીઅર (૨)—૧૮૪૩—સીંધીયા અને અંગ્રેજ-(૧) સીંધીયાનું લશ્કર ઘટાડવું. (૨) ગ્વાલીયરમાં રેસીડેંટના હાથ નીચે ઈંગ્રેજી સૈન્ય રાખવું. (૩) રેસીડેંટની સલાહ પ્રમાણે પંચ કારભાર ચલાવે. (૪) સીંધીઆની મા તારાબાઇએ પેન્શન લેઇ દુર રહેવું.

લાહોર (૨૧)—૧૮૪૬-સીખ અને ઇંગ્રેજ-(૧) જાલંદર દુઆબ ઇંગ્રેજને આપવો. (૨) રેસીડેન્ટની સલાહ પ્રમાણે, કૌંસીલ કારભાર કરે. (૩) લાહોરમાં ઇંગ્રેજી સૈન્ય રાખવુ. લડાઇનું ખરચ લાહોર દરબારે આપવું.

હૈદ્રાબાદ (૨૨)-૧૮૫૩-નીજામ અને ઇગ્રેજ-લશ્કરના ખરચ બદલ વરાડ પ્રાંત આપવો.

ગંદામક (૨૩)—૧૮૭૯—યાકુબખાન અને ઇંગ્રેજ-(૧) કાબુલ વગેરે કેટલોક મુલક અંગ્રેજને આપવો. (૨) કાબુલમાં રેસીડેન્ટ રાખી, અંગ્રેજી લશ્કર રાખવું. (૩) બીજાં રાજ્ય જોડે અંગ્રેજ મારફત વેહેવાર ચલાવવો.

હિંદમાં ઇંગ્રેજ સરકારને મળેલા મુલક.

નાંમ. સાલ. કોની પાસેથી શી રીતે મળ્યો.

મદ્રાસ......૧૬૩૯...ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી વેચાણ.

મુંબઈ......૧૬૬૮...ઇંગ્લાંડના રાજા પાસેથી અવેજમાં.

બંગાળા, બહાર, ઓરીઆ.-૧૭૬૫-દીલ્હીના બાદશાહ પાસેથી બક્ષીસ.

ઉત્તરસરકાર..૧૭૬૫...નીજામ પાસેથી સલાહમાં.

મહિસુર......૧૭૯૯...ટીપુ પાસેથી લડાઈમાં

વાવ્ય પ્રાંત...૧૮૦૧...અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી સલાહમાં.

કર્ણાટક-૧૮૦૧-કર્ણાટકના નવાબ પાસેથી રાજ્યના અંધેરથી ખાલસા.,

બાલાઘાટ...૧૮૦૧...નીજામ પાસેથી સલાહમાં.

ભરૂચ, પાવાગઢ..૧૮૦૩...સીંધીઆ પાસેથી લડાઇમાં.

સીલોન......૧૮૧૬ વલંદા પાસેથી સલાહમાં.

અમદાવાદ...૧૮૧૮...મરેઠા પાસેથી લડાઇમાં.

મહારાષ્ટ્ર ...૧૮૧૭...પેશ્વા પાસેથી લડાઈમાં.

આસામ, આરકાન, ટીનાસરીમ-૧૮૨૬-બ્રહ્મીલોક પાસેથી સલાહમાં

કુર્ગ.........૧૮૩૪...રાજ્યના અંધેરથી ખાલસા.

સિંધ......૧૮૪૩...અમીરો પાસેથી લડાઈમાં.

સતારા......૧૮૪૯ બીનવારસી ખાલસા.

પંજાબ......૧૮૪૯ બીજા સીખ વિગ્રહમાં ખાલસા.

નાગપુર, ઝાંસી...૧૮૫૩...બીન વારસી ખાલસા.

પેગુ......૧૮૫૩...બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહમાં ખાલસા.

વરાડ......૧૮૫૩...નીજામ પાસેથી ફોજના ખર્ચ પેટે.

અયોધ્યા-૧૮૫૬ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી અંધેર રાજ્યને લીધે ખાલસા

પંચમહાલ...૧૮૬૧...સીંધીયા પાસેથી સાટામાં.

[illegible] બ્રહ્મદેશ...૧૮૮૬...રાજ્યના અંધેરથી ખાલસા.

ઉપયોગી હકીકત.

મહારાણી શ્રી વિકટોરિયા—બ્રિટિશ શહેનશાહતનાં માનવંતાં દેવી શ્રી તા. ૨૪ મી મે સને ૧૮૧૯ ને રોજ જનમ્યાં. તા. ૨૦ જુન સને ૧૮૩૭ ને રોજ ઈંગ્લાંડની ગાદીપર બેઠાં. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં ઇસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપની પાસેથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. ૧૮૭૭ માં "કૈસરેહિંદ" નું પદ ધારણ કર્યું. ૧૮૮૭ માં તેમને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ થયાં તેનો જ્યુબિલી મહોત્સવ બ્રીટીશ રાજ્યમાં સર્વ સ્થળે મોટી ધામધુમથી થયો હતો.

ક્લાઇવ.—એ. ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો, અને ઇ. સ. ૧૭૪૪માં હિંદમાં આવી વેપારખાતામાં નોકર રહ્યો. પાછળથી એ નોકરી પસંદ નહીં પડતાં લશ્કરી ખાતામાં નોકર રહ્યો. ત્રીચીનાપલ્લીનો ઘેરો ઉઠાવવાને, ચંદાસાહેબની રાજધાની આર્કાટ ઉપર હલ્લો કરવાની યુક્તિ એણે બતાવી, અને તેમાં ફતેહ પામવાથી તે પંકાયો. આર્કાટ આગળ ૧૭૫૧માં ચંદાસાહેબ તથા તેના મદદગાર ફ્રેંચોને હરાવ્યા. એથી ઇંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નંખાયો. આર્ની અને કોવરેપાક આગળ ૧૭૫૧ માં રાજાસાહેબને હરાવ્યો. ૧૭૫૨ માં પહેલીવારનો સ્વદેશ ગયો. ૧૭૫૫ માં મદ્રાસનો ગવર્નર બની પાછો આવ્યો. બંગાળાના નવાબ સુરાજ ઉદ્દૌલાને પ્લાસી આગળ ૧૭૫૭ માં હરાવ્યો ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં બીજી વાર સ્વદેશ ગયો. અને બંગાળાની ગાદી મીરજાફરને આપી ૧૭૬૫ માં પાછા આવી દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સા પ્રાંતોની સનંદ મેળવી. અને લશ્કરી ખાતા વીગેરેમાં સુધારો કરી ૧૭૬૭ માં ત્રીજીવારનો સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તેના દુશ્મનોએ તેનાપર કામ

ચલાવ્યું. તેમાં નિર્દોષ ઠર્યો તોપણ આપઘાત કરી ૧૭૭૪ માં મ-રણ પામ્યો. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાંખનાર એ હતો.

ડુપ્લી—એ ફ્રેંચ સરદાર હતો. ૧૭૩૧ માં હિંદમાં આવ્યો, ૧૭૪૨ માં પાંડીચેરીમાં ગવર્નર થયો. તેણે ૧૭૪૬ માં મદ્રાસ જી-ત્યું, તેણે નીજામ તથા નવાબ ચંદાસાહેબને ગાદી અપાવી. અંબુર આગળ ૧૭૪૯ માં અનવરૂદીન નવાબને માર્યો. ફ્રેંચ સતા સ્થાપ-નાર એ પુરૂષ હતો. ૧૭૫૪ માં ફ્રાન્સ ગયો. અને ૧૭૬૩ માં અ-પમાન પામી મરણ પામ્યો.

લાલી—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. ૧૭૫૮ માં હિંદમાં આવ્યો, ને તુર્ત ફોર્તશેંત દેવીદ જીતી ફુલાયો. તેણે ઇંગ્રેજ સામે બાથ ભીડ-વાને, નીજામના રાજમાં સત્તાધારી થયેલા બુસ્સીને, અવિચારથી બોલાવ્યો. પણ વાંદેવાસ આગળ ૧૭૬૦ માં બને હાર્યા. એણે ફ્રે-ન્ચ સત્તા ખોઈ, તેથી તેને ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૧ માં પાછો બોલાવીલી-ધો, ને ત્યાં ૧૭૬૬ માં બેઆબરૂ કરી તેને ફાંસી દીધી.

બુસ્સી—એ ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. નીજામ મુજફરને ૧૭૫૦માં ગાદી અપાવી, અને તેના રાજમાં ઘણી વગ વધારી, મચ્છલીપટ્ટ-ણ તથા ઉત્તર સરકાર મેળવ્યાં. અવિચારી લાલીએ ઇંગ્રેજ સામે લ-ડવાને તેને બોલાવ્યો, ને ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૦ માં વાંદેવાસની લડાઇમાં પકડાયો. તેણે ૧૭૮૧ માં મહિસુર વિગ્રહ વખતે હૈદરને સારી મદદ કરી હતી.

ચંદાસાહેબ—કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીનો, એ જમાઇ હતો. તેને મરેઠાએ ૧૭૪૧ માં અંબુર આગળ હરાવી કેદ કર્યો હ-તો. પાછળથી ડુપ્લી તથા મૂજફરજંગે છોડાવ્યો. ત્રણે જણે ૧૭૪૯ માં અંબુર આગળ નવાબ અનવરૂદ્દીનને માર્યો, ને ચંદા સાહેબને

તે ગાદી મળી. ત્રીચીનાપલ્લીમાં એણે ઈંગ્રેજના મિત્ર મહમદઅલીને ઘેર્યો પણ કલાઇવે એ ઘેરો ઉઠાવ્યો. ચંદાસાહેબ આખરે એકલો પડ્યો, અને ૧૭૫૨ માં માર્યો ગયો.

મુજફ્ફરજંગ—એ નીજામઉલમુલ્કનો પુત્ર પોતાના ભાઇ નાસીરજંગને ઉઠાડી, ફ્રેંચ સરદાર ડુપ્લીની મદદથી એણે ગાદી લીધી. ૧૭૫૦ માં એને નાશીરજંગે હરાવી કેદ કર્યો. પાછળથી બુસ્સીએ છોડાવ્યો અંબુરની લડાઇમાં એ ડુપ્લીની સાથે હતો. ૧૭૫૧ માં મરણ પામ્યો.

નાસીરજંગ—એ, નીજામનો પુત્ર હતો. ડુપ્લીની મદદથી તેને તેના ભાઇ મુજફ્ફરે ઉઠાડી મૂક્યો, ૧૭૫૦ પણ મુજફ્ફર માર્યો જવાથી બુસ્સીએ તેને ગાદી આપી.

સુરાજઉદ્દૌલા—એ બંગાળાનો નવાબ હતો. તેણે અંગ્રેજ સાથે લડાઇ ઉઠાવી, કલકત્તાના કિલ્લામાં ૧૪૬ ઇંગ્રેજોને ગુગળાવી માર્યા. પ્લાસીની પ્રખ્યાત લડાઈમાં તે ૧૭૫૭ માં હાર્યો. મીરજાફરના પુત્ર મીરાને તેજ સાલમાં તેને મરાવ્યો.

મીરજાફર—એ બંગાળાનાં નવાબ સુરાજઉદ્દૌલાનો સેનાપતિ હતો. તે ફુટીને ઈંગ્રેજોને મળી ગયો તેથી ૧૭૫૭ માં ઈંગ્રેજે તેને ગાદી અપાવી. પાછળથી તેણે ઇંગ્રેજોને કાઢવા માટે વલંદાની મદદ માગી, પણ કલાઈવે ચીન્સુરા આગળ તેમને હરાવ્યા, ૧૭૫૯, પોતાની ફોજનો પગાર બરાબર આપી શક્યો નહીં તેથી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્રેજે તેને ઉઠાડી, તેના ધનવાન જમાઇ મીરકાસીમને ગાદી આપી. મીરકાસીમ સાથે લડાઇ થતાં, ૧૭૬૩ માં ફરીને મીરજાફરને ગાદી મળી. તે ૧૭૬૫ માં મુઓ.

મીરકાસીમ—એને ૧૭૬૦ માં ઈંગ્રેજે ગાદી અપાવી. પટ-

બાના સુબા રામનારાયણને લુટીને માર્યો. થોડા દિવસમાં દાણ લેવા સંબંધી વાંધો ઉઠયો તેથી તેણે અંગ્રેજી માલની હોડીઓ લુટી, અને અંગ્રેજોની કતલ કરાવી. ઘેરીઆ આગલ ૧૭૬૩ માં હાર્યો. તેને અયોધ્યાના નવાબ અસોફુદ્દૌલા તથા દિલ્લાના બાદશાહ શાહઆલમે મદદ કરી, પણ તે બધા હાર્યા. મીરકાસમ રખડીને ૧૭૮૦ માં મુઓ.

ચૈયતસિંહ—એ કાશીનો રાજા હતો. ૧૭૮૧ માં તે પદભ્રષ્ટ થયો. ઠરાવ કરતાં વધુ નાણાં તેની પાસે વાનહેસ્ટીંગ્સે માગ્યાં તે આપવાની તેણે ના પાડી. હેસ્ટીંગ્સે ગુસ્સે ભરાઈ તેને કેદ કર્યો ૧૭૮૧ પાછળથી કાશીના લોકોએ તેને છોડાવ્યો. તે ગ્વાલીયરમાં ૧૮૧૦ માં મુઓ.

સરઆયરકુટ—એ ઇંગ્રેજ સરદાર ૧૭૫૯ માં હિંદમાં આવ્યો. વાંદેવાસ, પોર્ટોનોવો, પોલીલોર, અને શોલીંગરની લડાઇમાં તેણે બહાદૂરી કરી. ચીલામ્બ્રમ આગળ ૧૭૮૧ માં હાર્યો હતો. ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં ગત થયો.

લોર્ડગોફ—ઈ સ. ૧૮૪૩ માં સીંધીયા સાથે પનીઆરની લડાઈમાં, સીખ સાથેની ૧૮૪૫ ની મુડકી, ફિરોજશહેર, સોબ્રોન, એ લડાઇઓમાં તથા ૧૮૪૯ ના સીખ વિગ્રહમાં રામનગર, ચીલીયનવલા, અને ગુજરાત આગળ બહાદૂરી કરી. ૧૮૬૨ ની ચીનની લડાઈમાં પણ તે હતો.

લોર્ડલેક—એણે ૧૮૦૩-૪ માં દિલ્લી, અલીગઢ, લાસવારી ને ફરૂકાબાદ, એ લડાઈઓમાં ખ્યાતી મેળવી. ભરતપુરના ઘેરામાં તેને ૧૮૦૫ માં પાછા ફરવું પડયું. ૧૮૦૮ માં મુઓ.

જન. આર્થર વેલસલી—એને ડયુક ઓફ વેલીંગ્ટન કહે છે.

લોર્ડવેલ્સલી ગવર્નર જ૦ નો એ ભાઇ ટીપુ સાથેની લડાઇમાં ૧૭૯૯ માં પ્રખ્યાત થયો. બીજા મરેઠી વિગ્રહમાં અસઈ અને આરગામ આગળ મરેઠાને હરાવ્યા ૧૮૦૩ તે ૧૮૦૫ માં સ્વદેશ ગયો. યુરોપમાં વાટરલુની પ્રખ્યાત લડાઈમાં નેપોલીયનને હરાવ્યો. ૧૮૧૫

જન. માલ્કમ—૧૮૧૩ માં સીંધીયા તથા ભોંસલા સાથે સલાહ કરી. તેણે કલાઈવનો, ઇરાનનો, દક્ષિણનો અને હિંદનો ઇતિહાસ બનાવ્યો છે. ઈરાન સાથે સલાહ કરવા ૧૮૦૯ માં ગયો. માહીદપુર આગળ હોલ્કરને હરાવ્યો ૧૮૧૭. પેશ્વા સાથે ૧૮૧૮ માં સલાહ કરી.

સર. જે. ઑટ્રામ—એ સીંધમાં કમીશનર હતો, સીંધના અમીરો સાથે સલાહ કરવા ગયો હતો. ઈરાન સાથેની ૧૮૫૬ની લડાઇમાં બહાદુરી કરી. વડોદરા તથા અયોધ્યામાં પણ રેસીડેન્ટની જગાપર હતો. લખનોરના બંડમાં ૧૮૫૭ માં બહાદુરી કરી.

